

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

ЯШАНОВ АРСЕН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 94(477) “192/193” : [061.2:355] (043.3)

**ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННІ ГРОМАДСЬКІ ОБ’ЄДНАННЯ
В УКРАЇНІ
(20-ті – 30-ті роки ХХ ст.)**

спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник –
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
Розділ 1. Історіографія та огляд джерел.....	14
1.1. Історіографічна традиція проблеми дослідження.	14
1.2. Характеристика джерельної бази.	34
РОЗДІЛ 2. Історичні передумови створення та етапи діяльності військово-оборонних добровільних товариств Української СРР в 1921-1941 роках.....	45
2.1. Система радянських військово-оборонних добровільних товариств в Українській СРР у 20-ті рр. ХХ ст.	45
2.2. Створення, організаційна структура та еволюція Тсоавіахіму Української СРР у 1927-1941 роках.	62
Розділ 3. Участь військово-оборонних добровільних товариств у більшовицьких аграрних та соціально-політичних перетвореннях.	94
3.1. Всеукраїнський Тсоавіахім у здійсненні соціалістичного експерименту в українському селі.....	94
3.2. Тсоавіахім Української СРР у більшовицьких соціально-економічних перетвореннях 1920-1930-х рр.	121
Розділ 4. Військово-оборонна діяльність Українського Тсоавіахіму у 1927-1941 роках.	136
4.1. Участь організацій Українського Тсоавіахіму у підготовці населення до захисту держави у 1927-1941 роках.....	136
4.2. Створення та розвиток громадської системи військово-оборонної освіти у 1927-1941 роках.	153
ВИСНОВКИ.....	18686
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
ГТО	Готовий до праці і оборони
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ДПУ	Державне політичне управління
Доброхім	Добровільне товариство друзів хімічної оборони промисловості
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЗСУ	Збройні Сили України
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
УВО	Український військовий округ
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
ППО	Протиповітряна оборона
ППХО	Протиповітряна та протихімічна оборона
РНК УСРР	Рада народних комісарів Української Соціалістичної радянської республіки
РСЧА	Робітничо-селянська Червона армія
Тсоавіахім	Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік

ВСТУП

Актуальність теми. Серед першочергових завдань державного та військового будівництва в усі часи було і є створення та зміцнення боєздатності національних збройних сил. Сучасна воєнна доктрина нашої країни має оборонний характер. На порядку денному стоїть необхідність вироблення нових підходів до військового будівництва, в якому одним із завдань Збройних Сил України в мирний час є створення. Підготовка та навчання мобілізаційного резерву військово-підготовлених людських ресурсів та підготовленої до оборони громадськості. Вирішити це завдання для Збройних Сил України, у зв'язку з нестабільним економічним станом держави і недостатнім фінансуванням, зараз надто складно. Водночас, поява нових видів загроз міжнародній безпеці і миру, в тому числі і поширення діяльності екстремістських, сепаратистських, радикальних релігійних і терористичних організацій та незаконно створених збройних формувань потребують від держави у разі виникнення будь-яких воєнних загроз та конфліктів мати у достатньому обсязі підготовлені військово-навчені людські ресурси.

До цього часу питання щодо підготовки та накопичення мобілізаційного резерву як матеріальних, так і людських ресурсів, не знайшло достатнього відображення в історичних наукових дослідженнях.

Тому, по-перше, в процесі напрацювання раціональних підходів до вирішення завдання реформування Українських Збройних Сил та підготовки допризовників необхідно використовувати історичний досвід діяльності громадських об'єднань у справі підготовки населення до захисту країни від збройної агресії. У 20-30-ті роки ХХ століття підготовку допризовників та резервістів, а також створення системи протиповітряної та хімічної оборони здійснювала система масових військово-оборонних товариств. Серед них необхідно виділити масове військово-оборонне громадське об'єднання –

Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім). Поруч із військово-оборонною підготовкою населення, Тсоавіахім Української СРР активно співпрацював зі збройними силами держави.

По-друге, у зв'язку з постійним скороченням чисельності ЗСУ та змін у їх організаційно-штатній структурі в цілому, так і в організації системи військової освіти зокрема, однією з невирішених проблем міністерства оборони України залишається підготовка висококваліфікованих призовників та контрактників, а також організація системи військової освіти звільнених у запас строківиків та офіцерського складу. У зв'язку з відсутністю належного фінансування система військово-оборонної роботи з населенням потребує належної уваги з боку громадськості. Оборонне відомство не спроможне самотійно вирішити цю проблему. Тому, при вирішенні питання удосконалення кадрового складу ЗСУ, доречно використовувати позитивний досвід військово-оборонних товариств – Доброхіму, Військово-наукового товариства, Авіахіму, Червоного Хреста та Тсоавіахіму.

По-третє, позитивний досвід зі створення, підготовки та накопичення матеріально-технічних та людських резервів держави організаціями Українського Тсоавіахіму має певний науковий і практичний інтерес не тільки для історичної, але і для сучасної військової науки. Досвід Тсоавіахіму у сфері хімічного та протиповітряного захисту населення буде корисним у діяльності підрозділів Міністерства з надзвичайних ситуацій України. Вивчення фахівцями історичного досвіду товариства сприятиме розширенню їх знань, світогляду, усвідомлення сутності історичних явищ і процесів у вирішенні завдань підвищення обороноздатності держави Україна.

По-четверте, всебічне дослідження проблем підготовки у 20-30-ті роки ХХ століття масових оборонних резервів більш актуальне в плані їх подальшого використання у період Другої світової війни. Аналіз успіхів і прорахунків має практичне значення.

Крім того, в умовах формування сучасних ринкових відносин, які впливають на суспільне життя, в умовах перегляду цінностей, відмови від системи тоталітарної моделі виховання особистості, дуже гостро постає проблема патріотичного виховання молоді, формування відчуття особистої відповідальності за долю Батьківщини.

Вивчення військово-оборонної діяльності масових добровільних товариств зі сприяння Червоній Армії та Військово-Морському Флоту у 1920-ті – 30-ті роки дає можливість визначити можливі напрямки та шляхи використання позитивного досвіду такої роботи щодо підготовки матеріально-технічних і людських ресурсів держави, особливо коли мають місце численні локальні війни, збройні конфлікти та терористичні акти у різних країнах світу.

Як позитивний, так і негативний досвід функціонування Українського Тсоавіахіму може стати в нагоді при виробленні теоретичних засад розгортання ініціативи громадських організацій на сучасному етапі. Вивчення діяльності прокомуністичних громадських об'єднань дозволяє зрозуміти та подолати ті стереотипи радянського минулого, які й зараз є доволі відчутними. Вони зумовлюють пасивність громадян, відчуття безсилля перед державною машиною, зневіру у власні сили.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є практичною реалізацією частини наукового напрямку „Дослідження проблем гуманітарних наук”, що проводиться професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 24 грудня 2008 року, протокол № 4.

Мета роботи. Виходячи з науково-теоретичного і практичного значення теми, а також враховуючи стан її дослідження, поставлено мету створити об'єктивну цілісну картину функціонування системи масових добровільних товариств зі сприяння Червоній армії в Українській РСР, виділити та проаналізувати найважливіші передумови, причини, практичні завдання, особливості, форми й методи організації та функціонування

військово-оборонних товариств, використання їх матеріально-технічного потенціалу більшовицькою владою при здійсненні військово-оборонних та соціокультурних трансформацій у середовищі українського робітництва та селянства.

Виходячи з мети, дисертантом поставлені такі **завдання дослідження:**

- проаналізувати із сучасних методологічних позицій вітчизняну та зарубіжну історіографію діяльності оборонних добровільних товариств радянської України у 20 – 30-х рр. ХХ ст., виявити стан джерельної бази дослідження;
- з'ясувати на прикладі системи організацій Тсоавіахіму УСРР – УРСР історичні обставини створення та функціонування військово-оборонних громадських об'єднань;
- висвітлити участь військово-оборонних товариств у більшовицьких індустріальних, аграрних та соціально-політичних перетвореннях упродовж міжвоєнної доби;
- дати оцінку ефективності військово-оборонної діяльності масових громадських об'єднань щодо підготовки населення до захисту держави та їх співпраці з Червоною армією;
- визначити роль організацій Тсоавіахіму республіки у розгортанні на промислових та сільськогосподарських підприємствах позаекономічних форм стимулювання трудової активності робітників та селянства;
- узагальнити результати дослідження участі військово-оборонних громадських об'єднань у здійсненні мілітарних кампаній і соціалістичної модернізації військово-оборонної сфери України та розробити рекомендації щодо використання цього історичного досвіду у ході реалізації економічних, соціальних і військово-оборонних програм в умовах сучасного українського суспільства.

Об'єктом дисертаційного дослідження є система масових добровільних товариств зі сприяння Червоній армії в Українській РСР.

Предметом дисертаційного дослідження є напрямки, форми, специфіка та наслідки діяльності Товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву Української СРР, його взаємодія з органами радянської владної вертикалі та іншими масовими громадськими організаціями.

Хронологічні рамки дослідження узгоджені із загальноприйнятою у вітчизняній історіографії періодизацією та зумовлені предметом наукового пошуку. Вони охоплюють період від остаточного утвердження на українських теренах більшовицького режиму у 1921 р. до початку Другої світової війни. Початок 20-х рр. є періодом створення мережі прокомуністичних військово-оборонних громадських організацій, які стали провісниками створення Тсоавіахіму. На кінець же 30-х рр. ХХ століття припадає зміна доктрини компартійного керівництва щодо організації Червоної армії та сателітних структур, що потягло за собою зміну основних напрямків мілітарної діяльності масових добровільних товариств в Україні. В окремих випадках вихід за означені хронологічні межі зумовлений необхідністю створення цілісного уявлення про еволюцію радянської політики стосовно масових добровільних товариств зі сприяння Червоній армії у міжвоєнну добу.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють підконтрольну більшовицькому режиму територію УСРР (з 1937 р. – УРСР) з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу.

У виборі **методології роботи** при дослідженні даного питання автор шукав нові, нетрадиційні шляхи. Радянська методологія, яка довгий час панувала у вітчизняній історіографії, відштовхувалася від марксистсько-ленінських принципів розуміння історичного процесу, а саме: 1) класового підходу; 2) принципу партійності; 3) формаційної теорії. Саме тому з припиненням ідеологічного монізму в республіці розпочалася масована критика попереднього підходу трактування історії.

“Цивілізаційний підхід”, який на відміну від “суспільно-формаційного підходу” поряд з об’єктивними чинниками розвитку враховує й суб’єктивні, усе розмаїття суспільного життя, дає більше можливостей у з’ясуванні історичного процесу.

Робота над дослідженням розпочалася із з’ясування понятійного апарату, необхідного для виконання поставлених завдань. Використовуючи різноманітну спеціальну літературу, з’ясовувались такі терміни як громадські і політичні об’єднання, громадський рух, військово-оборонна робота, суспільно-політична структура, пролетаризація суспільства, комуністична ідеологія та інші. Особливо прислужилася праця, яка видана вітчизняними науковцями зовсім недавно – “Історична наука: термінологічний і понятійний довідник”, що розкриває найважливіші питання, що пов’язані з методологією дослідження.

В розкритті подій та явищ міжвоєнної суспільно-політичної історії і з’ясуванні питань пов’язаних з діяльністю військово-оборонних об’єднань громадян в роботі використовувалися методи, які притаманні як матеріалістичному розумінню історії, так і цивілізаційному підходові і у вітчизняній історіографії знайшли своє місце зовсім недавно.

Методологічною основою дисертації є системний підхід до вивчення культурних, політичних та соціально-економічних явищ у їхньому розвитку і взаємозв’язку, які ґрунтуються на здобутках вітчизняної науки, пріоритеті фактів і загальнолюдських цінностей. У ході роботи автор дотримувався принципів історизму й об’єктивності. Вони передбачають розгляд історичних процесів у тому вигляді, в якому вони відбувалися в дійсності та вимагають їх вивчення шляхом зіставлення фактів на підставі наукового підходу, що дозволило розширити знання з досліджуваного питання і найбільш об’єктивно підійти до його оцінки.

Особливо важливими у з’ясуванні предмета дослідження стали власне історичні методи: хронологічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний.

Провідне місце при написанні дисертації посів проблемно-хронологічний метод, який обумовив структурну побудову дослідження. Це дало можливість з належною повнотою показати основні аспекти формування нової соціальної структури населення через призму діяльності громадських та політичних організацій в УСРР. Застосування методів пошуку, критично-об'єктивного аналізу та синтезу різнопланових джерел і літератури сприяло відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду, які дозволили врахувати і оптимально використати науковий доробок радянських і вітчизняних істориків, політичних та культурних діячів, представників української діаспори з питань суспільно-політичного і культурного життя 1920-х – 1930-х років та достатньо повно і глибоко опрацювати архівні матеріали. У дослідженні використано також діалектичний метод, що дав можливість висвітлити події і їх результати у русі, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин часу. Аналітичний та узагальнюючий методи застосовано у висновках, у яких підсумовується внесок і показано результати діяльності військово-оборонних об'єднань громадян УСРР у практичне втілення в життя вказівок та розпоряджень компартійного режиму.

В дослідженні також використовувалися міждисциплінарні методи, які застосовуються фахівцями інших наук. Наприклад, при з'ясуванні участі військово-оборонних добровільних товариств України в ударних кампаніях періоду індустріалізації застосовувалися статистичний та математичний методи, які дають можливість зафіксувати не лише кількісні характеристики цих подій, а й їх загальні тенденції і закономірності.

При вивченні соціальних процесів та суспільних настроїв у досліджуваній період у роботі широко використовувались методи соціальної та історичної психології, що аналізують психологічні феномени як чинники, що впливають на формування продуктів суспільства.

При дослідженні соціальної структури військово-оборонних громадських об'єднань Української СРР та її змін у 1920-х –1930-х рр. у роботі використовувались методи соціальної демографії.

Використання проаналізованих вище принципів і методів, поєднання формаційного і цивілізаційного підходів до тлумачення подій і явищ та їх наслідків у міжвоєнній історії України, застосування новітніх підходів до вивчення громадсько-політичних та соціальних процесів, дозволили всебічно та об'єктивно проаналізувати діяльність військово-оборонних громадських об'єднань Української СРР в 1920-х – 1930-х рр. та визначити головні закономірності та тенденції їхнього впливу на розвиток суспільних та політичних процесів в досліджуваній період, динаміку їх змін.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що у дисертації:

- *вперше* здійснено комплексне дослідження використання більшовицьким режимом масових добровільних товариств для військово-оборонного будівництва в період здійснення соціалістичного експерименту в Україні;
- проведено аналіз історіографії створення та функціонування організацій українських військово-оборонних товариств і відповідної джерельної бази;
- уведено в науковий обіг нові пласти джерел документальних матеріалів із вітчизняних та зарубіжних архівосховищ;
- розкрито передумови, етапи становлення, ідеологічне спрямування та особливості військово-оборонної роботи осередків Українського товариства Тсоавіахім у 20-30-х рр. ХХ ст.;
- виходячи із сучасних методологічних засад висвітлено участь Всеукраїнського Тсоавіахіму та інших військово-оборонних добровільних товариств у більшовицьких індустріальних, аграрних та соціально-політичних перетвореннях;

- проаналізовано військово-оборонну діяльність Тсоавіахіму та встановлено її залежність від мілітарної політики здійснюваної компартійними органами в зазначений період;
- визначено роль військово-оборонних організацій у розгортанні позаекономічних форм стимулювання трудової міської та сільської людності республіки;
- виявлено залежність діяльності військово-оборонних організацій від партійно-державного диктату та встановлено його негативний вплив на розвиток військово-оборонних добровільних товариств в Україні;
- проаналізовано механізм участі осередків Тсоавіахіму у створенні системи допризовної військової освіти.

Практичне значення дисертації полягає у можливості подальшої розробки дослідниками цієї проблеми, підготовки монографій і навчальних посібників, розробки нормативних і спеціальних курсів із історії України та слов'янських народів, соціально-економічної історії та військової історії. Сформульовані у дисертації положення можуть бути використані при розробці програм Товариства сприяння Обороні України, Товариства Червоного Хреста та діяльності останніх, а також для вироблення відповідними державними органами засад політики у сфері громадської самоорганізації населення, військово-оборонної модернізації сучасної Української армії, вирішення соціальних і культурно-освітніх проблем, досягнення соціальної стабілізації в різних регіонах країни.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати, отримані в ході підготовки дисертаційного дослідження, оприлюднені та апробовані на б всеукраїнських та міжнародних конференціях, семінарах та читаннях: наукова конференція «Культурно-цивілізаційний діалог і шляхи гармонізації міжетнічних та міжконфесійних відносин в Криму» (Сімферополь, 2010); Запорізькі єврейські читання (Запоріжжя, 2010); III міжнародна науково-практична конференція «На перетині української та польської історії та літератури: націєтворчий контекст кінця XIX початку XX століття» (Ялта,

2010); Міжнародна науково-практична конференція «XX ст. – етно-національні війни проблеми гласності» (Житомир, 2010); Міжвузівська науково-практична конференція «Кримські діалоги – культура. Мистецтво, освіта» (Сімферополь, 2010); Міжнародна наукова конференція «Українська державність: історія та сучасність» (Київ, 2011).

Публікації: Основні положення дисертації викладені у 6 статтях, надрукованих у фахових наукових виданнях. Всі публікації виконані автором одноосібно.

Структура дисертації обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається з вступу чотирьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, із них 193 сторінки основного тексту, бібліографія включає 515 позицій і подана на 43 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

1.1. Історіографічна традиція проблеми дослідження

Історіографія розвитку системи масових військово-оборонних добровільних товариств України поділяється на чотири етапи. Хронологічні рамки першого етапу охоплюють 1920–1930-ті рр. Другий етап датовано серединою 1930-х – другою половиною 1950-х рр. Третій етап знаходиться у межах від початку 1960-х до середини 1980-х рр. Четвертий етап розпочався з середини 1980-х рр. Сучасна українська історіографія діяльності масових військово-оборонних організацій Української СРР відноситься до четвертого етапу розвитку історичної науки. Використана періодизація співпадає з основною періодизацією вітчизняної історичної науки, яка, в основному, відповідає відповідним етапам сучасної історії України. На характер досліджень суттєвий вплив мали соціально-політичні та економічні процеси, які відбувалися у певні історичні відрізки. Крім того, на формування історіографії системи масових військово-оборонних добровільних товариств України значний вплив мала зміна методологічних підходів при організації досліджень та утвердження нових концепцій історичних знань. Такі зміни зумовлювались в 50-ті роки рішеннями XX з'їзду КПРС, у середині 1980-х років – процесами перебудови в СРСР, на початку 1990-х років – становленням нової держави Україна.

Характеризуючи публікації, присвячені функціонуванню масових військово-оборонних добровільних товариств, зокрема Тсоавіахіму, підготовлені впродовж міжвоєнної доби, варто враховувати, що їх авторами зазвичай були не професійні історики, а функціонери самих організацій. Публікації цього періоду можна класифікувати за наступними групами:

- опубліковані директиви керівних органів Тсоавіахіму та інших військово-оборонних організацій;
- публікації агітаційно-пропагандистського характеру, спрямовані на популяризацію діяльності громадських об'єднань;
- звітні матеріали, що підбивали підсумки роботи тсоавіахімівських осередків та організацій за визначений період;
- аналітичні матеріали, присвячені проблемам функціонування Тсоавіахіму та здійснення в Українській СРР масових військово-оборонних кампаній.

В кінці 1920 – середині 30-х рр. вийшли книги, брошури і статті, в яких була здійснена спроба розкрити організацію масової військово-оборонної роботи в СРСР та Українській СРР, розглянути діяльність Тсоавіахіму та інших оборонних добровільних товариств через призму соціально-економічних та політичних перетворень, які здійснювали компартійні органи. В публікаціях велика увага приділялась висвітленню досягнень комуністичної партії у напрямку посилення обороноздатності країни [326; 338; 344; 387]

Написані невдовзі, а іноді під час описуваних подій, у конкретній історичній обстановці, вони не могли змалювати об'єктивний хід подій, носили описовий характер, ґрунтуючись на незначній документальній базі. Позитивним у них є лише фактичний матеріал, який відображає форми і методи масової військово-оборонної роботи.

Серед видань даного періоду варто відзначити роботи В. Зарзара, Б. Леонтєва, С. Антонова [415; 416; 417; 314; 365; 366; 451; 357; 368; 355]. У роботах розкрито діяльність Тсоавіахіму у сфері мілітаризації населення, допомоги частинам Червоної армії та організації системи військової допризовної освіти. Але як і для інших публікацій того часу, брошури містили звичний набір пропагандистських гасел, подавали діяльність товариства як низку суцільних перемог та успіхів.

Робота товариства Авіахім у сфері розвитку авіаційної та хімічної промисловості Української СРР висвітлена у роботі А. Касяненко, про діяльність товариства Доброхім йдеться у брошурі В. Баланіна [317; 380]

Велика кількість літератури зазначеного періоду мала сильну ідеологічну та пропагандистську складову. Брошури, журнальні статті, книги готувалися з метою пропаганди досягнень радянської влади у промисловому та військово-оборонному будівництві. Зокрема, до такої літератури відносяться публікації В. Суханова та Д. Южина про участь криголаму «Красін», спорядженого тсоавіахімівським комітетом на допомогу екіпажу судна «Італія» [470; 487].

Питанням розвитку реактивного руху та освоєння стратосфери активістами Тсоавіахіму присвячені публіцистичні публікації Я. І. Перельмана та М. А. Риніна [445; 457] Про будівництво тсоавіахімівського стратостату розказано в брошурі «В стратосферу» [328] Дана література використовувалась активістами товариства для організації гурткової роботи та під час організації роботи хат-читалень, бібліотек, лекторіїв. У публікаціях автори не робили глибокого і серйозного аналізу подій. Загалом вони носять частково агітаційний, частково пізнавальний характер.

Загалом, публікаціям, зробленим упродовж 20–30-х рр. ХХ ст., притаманний схематизм, високий ступінь ідеологізації висвітлюваних подій, пріоритетність подання фактів, які дозволяли представити діяльність Тсовіахіму у вигідному для його керівництва світлі. Директивні матеріали мають прив'язку до постанов владних органів, фактично екстраполюючи на громадськість політику компартійної влади. Якщо упродовж 1920-х рр. у публікаціях, присвячених діяльності масових військово-оборонних організацій, містилися окремі матеріали про ті труднощі, з якими стикалися ці організації, то публікації 1930-х рр. мають відчутний відбиток тоталітарного ладу. Вони здебільшого являють собою популяризацію політики більшовицького режиму, створення серед громадськості

позитивного іміджу останнього, прославляння компартійних лідерів. У другій половині 1930-х рр. праці, присвячені діяльності тсоавіахімівських організацій, містять численні факти „громадського осуду ворогів народу” та матеріали, спрямовані на формування „культу особи” Й. Сталіна.

Після встановлення тоталітарного режиму в СРСР на початку 1930-х рр. дослідження діяльності тсоавіахімівських організацій були значно меншими (як за інтенсивністю, так і за обсягом), ніж у 1920-х рр. Це можна пов’язати із загальним зниженням ролі громадських об’єднань у політичній системі держави «диктатури пролетаріату» у 30-х – середині 50-х рр. ХХ ст., встановлення на території СРСР повного диктату правлячої партії. У 1930-ті роки остаточно було завершено процес одержавлення громадських об’єднань та встановлено над ними повний партійний контроль. В історіографії утвердились концепції, пов’язані з обґрунтуванням потреби існування одержавлених громадських об’єднань. Публікації по темі дослідження були представлені, в основному, у формі пафосних звітів до ювілейних дат, де нерідко використовувались завищені контрольні цифри [357; 176; 479; 185; 181]

Література, що торкалася питань участі Тсоавіахіму у соціально-економічних процесах радянської держави, була спрямована на висвітлення успіхів спільної діяльності організацій товариства, компартії та комсомолу. Дослідники були обмежені жорсткими рамками компартійної ідеології. У цей час питання зміцнення обороноздатності країни, організація військового навчання та інші кампанії, організовані товариством, розглядалася переважно через призму історії ВКП(б) – КП(б)У. Та ж література, що торкалася питань участі Тсоавіахіму та інших громадських організацій у соціально-економічних процесах в радянській державі, була спрямована суто на висвітлення успіхів радянського режиму під час здійснення колективізації та індустріалізації [423; 461; 472; 486; 488; 475]

В радянській історіографії 1920-1950-х рр. мало уваги приділялось питанням дослідження діяльності Тсоавіахіму, а також і багатьох інших

добровільних товариств. Виходили лише поодинокі брошури, присвячені ювілейним датам [480].

Дисертації першої половини 1950-х років присвячувались виключно успіхам партійних органів з керівництва оборонно-масовою роботою. Зокрема, дисертація Є.А. Сююкіної була присвячена проблемам підготовки населення до захисту країни, зміцненню обороноздатності в роки перших п'ятирічок. Діяльність оборонних товариств практично не розглядалась [511]

Окрему інформацію чи згадки про діяльність Тсоавіахіму можна знайти у працях з історії фабрик та заводів, областей та районів, а також у працях, присвячених історії робітничого класу СРСР та УСРР, історії радянської промисловості та сільського господарства [456; 414] Всі згадки про товариство у даних роботах стосувалися, переважно, оборонно-масової роботи Тсоавіахіму, організації першого «Тижня оборони», що проходив у 1927 році, або останніх передвоєнних років. Багато питань з історії Тсоавіахіму залишались для довоєнних та перших післявоєнних публікацій закритими. Зокрема, відсутні матеріали про участь осередків товариства у колективізації сільського господарства.

Деякі дослідження стосувались історії ДОСААФ СРСР, але у них велика увага приділялась викладу мети і завдань товариства, формам і методам діяльності у післявоєнний період, що робили публікації пропагандистськими. Вони переслідували мету залучення населення до ДОСААФ [325].

Спеціально історії Товариства друзів оборони і авіаційно-хімічного будівництва до 1960-х рр. була присвячена тільки одна популярна брошура «XX лет Осоавиахима», підготовлена головою товариства П.П. Кобелевим [383] Автор невеликої ювілейної роботи не ставив за мету всебічно вивчити історію товариства. Він в загальних рисах розповів про розвиток Тсоавіахіму за двадцять років від його створення. У брошурі приведено лише деякі статистичні дані про діяльність товариства. Велику увагу автор приділяв висвітленню керівної ролі комуністичної партії.

Після XX з'їзду КПРС, з його постановою «Про подолання культу особи і його наслідків», історикам відкрились нові можливості для дослідження історичного минулого. Розширилась джерельна база, історикам стали доступними архівні документи, які раніше перебували у спеціальному зберіганні. Крім того були опубліковані збірки партійних документів 1930-х рр. [172; 188]

В 1960-ті роки значна кількість робіт, присвячених темі дослідження, була написана в історико-партійному плані. Їх автори прагнули показати діяльність партії з удосконалення військового навчання населення в системі військової освіти, створеної у 1930-ті роки Тсоавіахімом. Оборонно-масова робота та діяльність товариства в дослідженнях розглядалась як невід'ємна частина військово-патріотичного виховання радянських людей [315; 353; 367; 386; 440]

У 1967 році Л.П. Борисов захистив кандидатську дисертацію присвячену Всесоюзному Тсоавіахіму [493] Автор, використовуючи архівні матеріали, періодичні видання, проаналізував обставини створення товариства, основні напрямки його діяльності. А саме, участь осередків товариства у авіабудуванні, розвитку хімічної промисловості; організацію на підприємствах соціалістичних змагань та ударницького руху (ударні тсоавіахімівські бригади та цехи; «Завод – фортеця оборони»; «Тсоавіахімівська гвардія п'ятирічки». Окремий параграф роботи присвячений участі товариства у колективізації сільського господарства, організації «Дня колгоспника», кампанії засіву «гектару оборони», організації соціалістичних змагань «колгосп фортеця оборони». Окремі матеріали дослідження присвячені діяльності українського Тсоавіахіму. Зокрема, участь осередків товариства в створенні системи допризовної військової освіти, розгортання на українських підприємствах ударницького руху, проведення лотерейних і позичкових кампаній та ін. В роботі вперше згадуються репресії проти керівного складу товариства у другій половині

1930-х рр. Але в роботі є і ідеологічні штампи, замовчування та заангажоване трактування подій, характерні для всіх радянських досліджень того часу.

Разом з тим, потрібно зазначити, що з кінця 1960-х рр. відроджується практика авторитарних оцінок, возвеличення ролі партії, що стає значною перешкодою для об'єктивного розгляду наукових проблем. В той же час значно активізувалась науково-дослідна робота у області вивчення проблем оборонно-масової діяльності в міжвоєнний період. В цей час посилилось вивчення історії Української СРР та інших союзних республік, окремих великих регіонів, місцевих партійних організацій. В науковий обіг було введено нові документальні матеріали із центральних та місцевих архівів, велика кількість спогадів, матеріалів періодичних видань. Оpubліковані узагальнюючі праці з урахуванням конкретних національних, економічних і політичних умов різних регіонів Радянського Союзу розглядали окремі аспекти заходів з посилення обороноздатності країни, форми підготовки населення до служби в армії і протиповітряного та хімічного захисту цивільних об'єктів.

В 1970-80-ті рр. були опубліковані фундаментальні дослідження історико-партійного та військово-історичного напрямку [371; 369; 370; 439; 473; 464; 384; 373; 316] Вони не просто вплинули на постановку і вивчення питань історії військово-оборонної діяльності Тсоавіахіму у передвоєнні роки, але і стали методологічною основою подальших досліджень. А якщо врахувати, що зазначені фундаментальні праці несли сильне ідеологічне навантаження, то потрібно зазначити, що написані після них роботи за темою нашого дослідження потребують критичного ставлення і переосмислення.

В 1970-80-ті роки вийшла значна кількість робіт, які висвітлювали військово-оборонну діяльність компартії та комсомолу України. В них використано великий статистичний і фактологічний матеріал, присвячений створенню оборонних добровільних товариств, в тому числі і Тсоавіахіму, та їх участі в військово-оборонних кампаніях [327; 330; 389; 474; 481; 482; 476; 425; 322]

Деякі аспекти досліджуваної проблеми розглядалися дослідниками історії радянського Військово-Морського Флоту [510; 444] Особливе місце серед них займає дисертація М.Ф. Мінаєва [426; 505] В роботі на основі архівних джерел розкрито основні напрямки, форми і методи компартійного впливу на розвиток ВМФ СРСР. Окремі сюжети дослідження зачіпають питання використання компартійними органами громадських об'єднань при організації різного роду політичних та пропагандистських кампаній серед моряків флоту.

Спеціальні дослідження присвячувались і діяльності Тсоавіахіму [329; 404; 407; 408] У них висвітлювалась робота тсоавіахімівських осередків з організації масової військової освіти населення. З позицій досягнутого рівня історичних знань аналізуються кількісні показники зростання організацій Тсоавіахіму, визначаються основні напрямки діяльності товариства. А питання партійної присутності в організаціях товариства, залучення осередків Тсоавіахіму до більшовицьких соціально-економічних перетворень, репресії 1930-х рр. проти керівного складу і низового активу Тсоавіахіму не були предметом розгляду цих праць. В той же час, дані дослідження поглибили наші уявлення про оборонно-масову роботу Тсоавіахіму в передвоєнні роки.

В 1970-ті роки розвивається дослідження питань правової бази діяльності добровільних товариств та інших громадських об'єднань. Юристи вивчали місце і роль громадських організацій в політичній системі радянської держави; принципи, на яких будувалися стосунки між громадськими об'єднаннями та владою; їх функції; роль партійних органів в діяльності громадських організацій, але не зачіпали питань історії виникнення масових добровільних товариств та громадських об'єднань у 1920-30-ті роки [489; 484]

У межах даного історико-правового напрямку досліджень в 1970 році опубліковано збірник документів, підготовлений Т.Г. Поповим і

Д.Т. Суботіним,[453] в якому давалось загальне уявлення про діяльність військово-оборонних організацій Радянського Союзу в 1920-30-ті роки.

Велика увага в історичній літературі 1970-1980-х років приділялась розробці проблеми «КПРС і масові організації трудящих». Цій темі було присвячено ряд робіт, в яких розкривається зміст методів організаційного та ідейного впливу компартії на населення Радянського Союзу, створення партійно-комсомольського ядра в громадських об'єднаннях [431; 432; 443; 400]

В той же час розширюється і українська історіографія проблеми. Так, в статті В.М. Довгопола [360] на широкій архівній базі аналізується діяльність тсоавіахімівських осередків на підприємствах України в роки першої п'ятирічки. Автор детально розглядає форми і методи роботи тсоавіахіміців в період проведення першого і другого «Тижня оборони», наводить факти залучення до військово-оборонних кампаній інших добровільних товариств – Українського Червоного Хреста та Автодору.

В дослідженні Л.В. Григор'євої[351] розкриваються окремі аспекти розгортання товариством соцзмагання, ударництва та різного роду військово-оборонних кампаній на підприємствах УСРР. Серед них – участь членів оборонного товариства у оборонній естафеті, воєнно-технічному екзамені, у кампанії соціалістичного ударництва та отримання звання «фортеця оборони».

Окремо необхідно виділити праці Д.Д. Пихи. Дослідник у своїх статтях, розвідках та дисертації проаналізував історію створення в Україні добровільних оборонних товариств попередників Тсоавіахіму [448; 446; 508] Цінні матеріали щодо діяльності українського Тсоавіахіму розміщені у його монографіях [447; 508] Використовуючи різноманітні документальні джерела, автор аналізує форми і методи політичного впливу товариства та компартійних органів на населення Української СРР, організацію військового навчання молоді. Окремим напрямком у дослідженнях Д.Д. Пихи було висвітлення питань протихімічного та протиповітряного захисту і санітарної

оборони, які стали в подальшому основними ланками системи сучасного цивільного захисту населення. Однак у дослідженнях головна увага звертається на діяльність КП(б)У і Тсоавіахіму з організації спільних масових військово-оборонних кампаній та зовсім не аналізується діяльність Товариства під час колективізації та індустріалізації, в роки голодомору 1932-1933 р. в Україні. Це не випадково, оскільки всі документи, що висвітлюють участь Тсоавіахіму у політичних та соціально-економічних кампаніях, організованих режимом, до початку 1990-х р. знаходилися під грифом «таємно» і «цілком таємно» і не були доступні для широкого кола дослідників.

На великому фактичному матеріалі досліджується тсоавіахімівська діяльність з розвитку авіаційного спорту, фізичної культури і військово-прикладних видів спорту, а також військової освіти молоді в монографії І.Я. Ковальова [384] Автор приводить факти, які розкривають співпрацю Тсоавіахіму, Автодору, Товариства друзів радіо та інших добровільних товариств з популяризації серед молоді радіолюбительської справи, організації кампаній з підготовки водіїв, трактористів для новостворених колгоспів, проведенні медико-санітарної підготовки українського жіноцтва.

Певне місце в українській історіографії діяльності Тсоавіахіму займає книга нарисів з історії ДОСААФ України, яка вийшла друком у 1971 році. У 1976 році вийшло її друге доповнене видання [318; 319] Праця висвітлює історію Тсоавіахіму-ДОСААФ та його попередників з 1921 по 1976 роки. Робота відрізняється використанням широкої документальної бази, що дозволяє проаналізувати форми і методи роботи товариства на різних етапах його історії.

Цінність досліджень даного періоду полягає в широкому використанні їх авторами архівних матеріалів, що дозволило показати організацію, форми і методи роботи Тсоавіахіму, його участь в різного роду кампаніях, організованих компартійними органами. Однак для всіх робіт, підготовлених у межах пануючої ідеології та стереотипності тих років, характерний

догматизм та однобокість у аналізі подій. Крім того, дані дослідження охоплюють, як правило, одну п'ятирічку, або обмежені певними роками. В роботах відсутній аналіз негативного впливу на товариство командно-адміністративної системи. Відсутній об'єктивний аналіз впливу на стан оборонно-масової роботи Українського Тсоавіахіму сталінських репресій 1930-х рр.

Одним із передових дослідників в області громадських організацій, яка почала у своїх працях використовувати нові підходи до вивчення історії громадських організацій, добровільних товариств та спілок, у 1980-ті роки стала Т.П. Коржихіна. У своїх дослідженнях Т.П. Коржихіна розробляла різноманітні проблеми з історії радянських громадських організацій, прагнула створити комплексну історію громадських об'єднань СРСР. Вона вивчала історію окремих товариств, що раніше не вивчалися, або їх історія була під забороною. У статті «Історія добровільних товариств і спілок у радянській історіографії» [392; 394] дослідником проаналізовані праці радянських істориків та місце громадських об'єднань у політичній системі держави «диктатури пролетаріату». Будучи істориком-архівістом, вона багато займалась питаннями документальної бази проблеми. В її роботах зібрані документи з історії громадських організацій у міжвоєнну добу – законодавчі акти, особисті фонди, документи товариств і спілок [390; 391; 395] Одночасно Т.П. Коржихіна досліджувала історію окремих добровільних товариств. Вона визначила засади діяльності громадських організацій, подала їх класифікацію. В окрему групу дослідником були виділені оборонно-спортивні організації. У 1986 році Т.П. Коржихіна захистила докторську дисертацію [502] У роботі четвертий розділ присвячений історії оборонних громадських організацій. Дослідник аналізує обставини створення різних військово-оборонних товариств, від Воєнно-наукового товариства до Тсоавіахіму. Окремо у роботі розкрито участь оборонних товариств у військово-оборонних кампаніях зорганізованих компартійними органами. Дослідник основними досягненнями Тсоавіахіму називає створення системи

допризовної військової освіти, сприяння будівництву цивільного повітряного флоту, розвиток військової техніки.

Початок четвертому періоду історіографії діяльності українського Тсоавіахіму поклав Квітневий пленум ЦК КПРС 1985 року. В користування дослідників потрапили нові матеріали, які дозволили більш повно і об'єктивно розглянути проблеми розвитку суспільства, в тому числі і міжвоєнну добу, краще зрозуміти зміст подій та процесів того часу. У періодичних виданнях стали з'являтися спогади учасників подій 1930-х рр.. Журнал «Известия ЦК КПСС» розпочав публікацію закритих раніше архівних матеріалів, в газеті «Правда» була започаткована спеціальна рубрика «Правдинські п'ятниці», де виходили різноманітні публікації, що відтворювали історичну обстановку 1930-х рр.

На новому рівні розроблялися проблеми діяльності Тсоавіахіму та оборонно-масової роботи в СРСР в роки довоєнних п'ятирічок. Намітився відхід дослідників від змалювання «успіхів» і «перемог» компартії та радянського народу при здійсненні соціалістичних перетворень. У дослідженнях з'являються і перші заборонені раніше сюжети. З робіт того часу потрібно виділити дослідження В.В. Калінова [378] Хоча робота не стосується України, а присвячена діяльності Московського Тсоавіахіму і міської партійної організації з військової освіти населення, вона дає нові методологічні орієнтири для дослідників історії оборонних товариств. Автор прагне показати не тільки позитивні сторони цієї роботи, але і недоліки та прорахунки партійного керівництва міста, визначити вплив тоталітарної політики І.В. Сталіна та його оточення на діяльність партійних і громадських організацій в даному питанні.

В кінці 1980-х років виходять перші узагальнюючі праці з історії військово-оборонної роботи та Тсоавіахіму СРСР. Серед них виділяються роботи В.В. Гошуляк [350; 349; 347; 348; 495] Дослідник аналізує основні напрямки оборонно-масової роботи товариства за хронологічним та територіальним принципом. У монографії розкриваються питання створення

товариством системи військової освіти, співпраця осередків Тсоавіахіму з військовими частинами. У роботі необхідно виділити велику кількість сюжетів, присвячених діяльності українського Тсоавіахіму. Автор визначає причини провалу створеної тсоавіахімом передвоєнної військової освіти населення. На його думку, причина зниження якості військової освіти полягає у командно-адміністративній системі управління, її формалізмі та відірваності від потреб населення, а також перманентних чистках керівного складу Червоної армії у 1920-ті – на початку 30-х рр., репресіях 1937-1939 років. Розмах репресій проти керівного, кадрового та інструкторського складу товариства призвів до відсутності плановості, втрати методичних основ у організації підготовки слухачів. Крім того, наголошується і на відсутності демократизму та ентузіазму у низових осередках товариства. В організації запанував страх, зникла ініціатива та новаторство. Дослідник приходять до висновку про велике значення Тсоавіахіму в організації підготовки кадрів для Червоної армії та оборони країни. Недоліками роботи стала відсутність сюжетів про участь осередків товариства у соціально-економічних та політичних кампаніях, організованих компартійними органами у роки першої та другої п'ятирічки. Не згадуються у роботі і факти залучення товариства компартійними органами до масової колективізації сільського господарства.

У 1988 році була захищена М.С. Кармазіною дисертація «Діяльність добровільних товариств Української СРР в період соціалістичної реконструкції народного господарства. 1926-1936 рр.» [499] У роботі розглядаються особливості використання компартійними органами системи масових добровільних товариств у здійсненні соціально-економічних перетворень періоду сталінської колективізації сільського господарства та індустріалізації промисловості. Дослідник визначила законодавчі та організаційні засади функціонування добровільних товариств, особливості їх фінансування, соціальну базу організацій. Окремим сюжетом у дослідженні є висвітлення участі Тсоавіахіму та технічних товариств у військово-

оборонних кампаніях організованих владою. М.С. Кармазіна (Костецька) наголошувала на негативному впливі на роботу добровільних товариств командно-адміністративних методів господарювання у період комуністичних перетворень на селі. На її думку, під натиском командно-адміністративної системи першими почали згортати свою діяльність добровільні товариства, що працювали на селі, де під виглядом боротьби з куркульством знищувалась їх соціальна база. Їх змінювали осередки масових добровільних товариств, зокрема і Тсоавіахім.

Участь осередків Тсоавіахіму і інших військово-оборонних та технічних товариств підрадянської України у діяльності виробничих нарад, співпраця з профспілками в організації ударництва серед українських робітників були висвітлені у фундаментальній колективній праці „Історія робітничого класу Української РСР” [374]

Загальний аналіз історичної літератури другої половини 1980-х років з питань діяльності Тсоавіахіму і товариств зі сприяння Червоній армії та ВМФ Української СРР міжвоєнного періоду та їх участі у політиці більшовиків засвідчує існування значної фактологічної бази, створеної як вітчизняними, так і іноземними дослідниками. Проте ідеологічна та політична заангажованість, перевантаження позитивним фактологічним матеріалом, дотримання їх авторами жорсткого класового підходу негативно позначились на працях радянської доби.

Сучасна українська література відзначається новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських об'єднань. У працях вітчизняних істориків критично аналізується діяльність громадських інституцій УСРР у період становлення в Радянському Союзі тоталітарної моделі управління суспільством, звертається увага на їх одержавлення, встановлення в них партійного диктату, що породив безініціативність, перестракування, усунув самостійність громадських об'єднань у прийнятті відповідальних рішень. Водночас залишаються невисвітленими низка аспектів діяльності військово-оборонних добровільних товариств Української СРР у 1921-1941 рр..

Упродовж 90-х рр. минулого – на початку нашого століття виходить ряд праць, присвячених історії громадських об'єднань. Роль громадської ініціативи у соціально-економічних і політичних трансформаціях в Українській СРР висвітлюється на нових концептуальних засадах у працях С.В. Кульчицького. Автор досліджує механізм функціонування громадських організацій, кооперації та профспілок як „передавального пасу” компартійної влади, визначає їх роль у встановленні контролю компартійної системи над робітничим класом, українським селянством та інтелігенцією, визначає основні напрями діяльності українських громадських об'єднань у 1920 – 30-х рр. [410; 411]

Не оминули питання історії громадських організацій В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов та С.В. Кульчицький у своїй праці «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» [354] Дослідники, аналізуючи сталінську політичну систему, дійшли висновку, що запровадження тотального контролю держави за елементами політичної системи спричинило прихід до влади й існування суспільних структур, зацікавлених у соціальній та ідеологічній одноманітності.

У спільній праці відомих українських дослідників військового будівництва міжвоєнного періоду О.І. Гурія, М.І. Рибака, С.Х. Литвина «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети» дана оцінка сучасного концептуального бачення відомих та маловідомих процесів у 1920-30-ті роки національно-військового та технічного реформування Робітничо-Селянської Червоної армії на території УСРР [333]

У монографії М.Л. Головка «Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія» [345] здійснено спробу відстежити основні тенденції розвитку історичної науки з питань діяльності сталінської влади щодо масової самодіяльності населення радянської України в умовах війни 1939-1945 років.

Окремі сюжети, що розкривають співпрацю тсоавіахімівських організацій та осередків Українського Червоного Хреста, можна знайти у

дисертації Т.А. Литовченка [504] Дослідник аналізує спільну діяльність двох товариств в організації експериментальних мобілізацій 1930-х років, проведенні першого «Тижня оборони», розгортанні в Україні мережі санітарної освіти цивільного населення. Автор, аналізуючи документи, наголошує на повному контролі за діяльністю добровільних товариств у галузі військово-оборонного будівництва з боку компартійних органів.

У 2002 році вийшла монографія М.А. Журби присвячена історії громадських об'єднань, які функціонували у середовищі селянства національних меншин [362] У монографії аналізуються доктринальні засади та функціональні виміри впровадження інтернаціоналізму в селянське середовище України у 20-30-ті роки ХХ століття. Простежується еволюція політики більшовицького режиму щодо сільських громадських об'єднань національних меншин. Досліджуються міжреспубліканські та міжнародні зв'язки громадськості радянського села.

Окремі сюжети у дослідженні присвячені історії Всеукраїнського Тсоавіахіму. Автор розглядає особливості створення сільських осередків товариства, проводячи паралелі з формуванням сільської мережі осередків іншими провладними громадськими організаціями. Дослідник наголошує на створенні чіткої централізованої моделі управління республіканськими, крайовими та обласними організаціями товариства, їх абсолютній фінансовій та доктринальній залежності від рішень компартійних органів.

У монографії М.А. Журба приділив велику увагу висвітленню питань використання більшовицьким режимом громадських об'єднань, зокрема Тсоавіахіму, для здійснення соціалістичного експерименту в аграрному секторі економіки Української СРР. І хоча у дослідженні розглядається історія національного виміру діяльності Тсоавіахіму, основні доктринальні засади, особливості залучення сільських організацій Тсоавіахіму до проведення більшовицьких соціально-економічних та політичних перетворень дозволяють визначити особливості еволюції політики компартійних органів стосовно Української організації Тсоавіахіму.

Помітне місце в історіографії організацій Тсоавіахіму підрадянської України належить працям С.М. Свистовича [458; 459; 460] Дослідник

визначив основні доктринальні засади функціонування системи громадських організацій, висвітлив особливості їх організаційної структури та джерел фінансування, окреслив окремі проблеми участі громадських організацій у реалізації курсу більшовицьких соціально-економічних, політичних та соціокультурних перетворень. Утім, дослідник лише фрагментарно торкнувся діяльності Товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР. В дослідженні окремі сюжети присвячені створенню перших радянських військово-оборонних добровільних товариств – Авіахіму, Військово-наукового товариства, Доброхіму та ТСО. У монографії С.М. Свистовича короткий сюжет присвячений і обставинам створення Тсоавіахіму СРСР та його української організації.

До числа західних дослідників, які торкалися у своїх працях питання участі громадських об'єднань у соціально-економічних трансформаціях міжвоєнної доби на теренах УСРР – УРСР, належать М. Джилас [358], Е. Карр [379], і Р. Пайпс [441]. Німецький історик Р. Майєр у своїй науковій розвідці визначає доктринальні засади, умови виникнення, особливості розгортання стаханівського руху, змальовує соціальний і психологічний портрет стаханівця. Дослідник окреслює також ті фактори, які призвели до згасання цієї форми позаекономічного стимулювання трудової активності робітників [419].

Неординарні оцінки історії політичної системи держави «диктатури пролетаріату» та місця в ній громадських об'єднань містять праці сучасних російських істориків [340; 343; 398; 382].

На початку 1990-х рр. Т.П. Коржихіна однією з перших активно розробляла нові підходи до історії громадських організацій СРСР. Звернувшись до вивчення механізму управління країною, вона підняла питання про місце партійної номенклатури у всіх ланках політичної системи радянського суспільства, зокрема, і в громадських організаціях [399].

У роботах Є.Г. Гімпельсона розглядаються проблеми формування та діяльності політичної системи держави «диктатури пролетаріату». Дослідник наголошує на встановленні партійного диктату у всіх сферах життя,

монополізації партією всіх ланок політичної системи. Під партійним диктатом перебували усі громадські об'єднання. Окремо аналізуються причини появи партійної номенклатури [339].

У Російській історичній науці протягом 1990-х рр. було захищено ряд дисертацій, присвячених історії громадських об'єднань СРСР у 1920-1930-ті роки [496; 500; 506]. Їх автори змінили підходи до вивчення історії громадських організацій. Учені дійшли висновку, що результатом стосунків компартійних органів і громадських організацій стало їх одержавлення.

Процесам становлення радянської системи громадських організацій у перше десятиліття більшовицького режиму присвячена дисертація І.В. Кисельової. Дослідниця вважає, що у зазначений період були сформовані основні засади функціонування системи провладних громадських об'єднань. Встановлено монопольне право компартійних органів створювати, контролювати та ліквідувати будь-яке добровільне товариство.

У дисертації І.М. Ільїної проаналізовано систему масових добровільних товариств і організацій, які існували в СРСР та Російській Федерації у 1920-ті роки. У роботі окремі сюжети присвячені і оборонним товариствам, зокрема Тсоавіахіму. І.М. Ільїна розглядає діяльність товариства у контексті соціальних мобілізацій, здійснених компартійними органами у другій половині 1920-х на початку 1930-х рр.

У 2000 році вийшла у світ робота, присвячена біографіям керівників Тсоавіахіму [313]. Дослідник розглядає життя та діяльність О.І. Рикова, Р.П. Ейдемана, П.С. Горшеніна у контексті історії тсоавіахімівської організації.

Велика кількість історичних розвідок, статей, брошур, що з'явилися у останні роки, були присвячені 80-літтю Російського товариства РОСТО [428; 436].

Деякі з них досліджували регіональну історію військово-оборонних добровільних товариств [497; 498; 503; 513]. Так, дисертація В.І Храмцова розглядає оборонно-масову роботу Тсоавіахіму Поволжя через його

співпрацю з місцевими Радами. Робота І.В. Казімірова присвячена діяльності масових добровільних організацій Середньої Волги зі створення мережі військової освіти у регіоні, організації авіа- та дирижабле-будівництва, створення системи протихімічного та протиповітряного захисту.

І хоча українські сюжети розглядаються російськими істориками лише у контексті вітчизняної історії, загальні висновки, підходи до історії більшовицької системи громадських об'єднань та історії масової оборонної роботи в СРСР дають змогу здійснити їх ретроспективу на українську історію Тсоавіахіму. Однак, у останні роки, в Російській історичній науці відбулись деякі зміни. Вони направлені на повернення до старого радянського способу викладу історії СРСР міжвоєнної доби. У роботах все більше звертається увага на позитивні досягнення компартійної влади у сфері індустріалізації промисловості, колективізації сільського господарства. Ці події розглядаються через призму ефективного менеджменту і перетворення Радянського Союзу у могутню світову державу. Негативні моменти радянської історії згладжуються, або просто замовчуються.

Отже, підсумовуючи відзначимо, що аналіз історичної літератури з проблем діяльності Тсоавіахіму України міжвоєнного періоду та його участі у політиці більшовиків засвідчує існування значної фактологічної бази, створеної як вітчизняними, так і іноземними дослідниками. Проте ідеологічна та політична заангажованість, переважання жорсткого класового підходу з самого початку негативно позначились на працях, в яких не ставилось завданням дотримуватись принципів об'єктивності та історизму, внаслідок чого вони набували агітаційно-публіцистичного забарвлення. Перші праці, присвячені різноплановій участі оборонних товариств і Тсоавіахіму України у соціально-економічних та військово-оборонних кампаніях комуністичного режиму, з'явилися ще у 1920-х роках. Проте у міжвоєнний період публікації носили переважно агітаційно-пропагандистське забарвлення та видавалися з метою популяризації оборонно-масової роботи та військової освіти, залучення громадськості до відповідних добровільних товариств, насамперед ВНТ, АВІОХІМ, Доброхім

та Тсоавіахім, а також популяризації більшовицького бачення ролі масових громадських об'єднань у контексті переходу до безкласового суспільства. Жорстка ідеологічна цензура зумовила вульгаризоване подання історії оборонно-масової роботи та Тсоавіахіму зокрема.

Висвітлення історії військово-оборонних товариств у радянській історіографії не могло бути об'єктивним внаслідок низки факторів, причому як об'єктивних, так і суб'єктивних. По-перше, література носила пропагандистське та ідеологічне забарвлення за визначенням, адже метою багатьох досліджень того часу було саме виховання радянської людини в дусі самопожертви, а зовсім не критичний розгляд проблеми. По-друге, дослідники народилися, вирости та сформувалися в суспільстві, де надмірна централізація, регламентація, формалізм, всеохоплюючий тоталітарний контроль з боку партії та держави стали нормою та закономірністю буття, хоч і продовжували формально заперечуватись. Тому, само собою зрозумілою була неможливість для дослідників критично висвітлювати окремі особливості діяльності Тсоавіахіму, як то справжні мотиви масової участі населення у кампаніях, організованих товариством, зловживання з використанням коштів, зібраних осередками організації, вияви більшовицького терору. Іншою важливою рисою історіографії 1960-80-х років було те, що більшість праць, присвячених історії товариства та його оборонно-масовій роботі, була написана саме в період радянського неосталінізму, коли ідеологічний тиск тоталітарного режиму був особливо значним.

Сучасна література відзначається новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських об'єднань. У працях сучасних істориків критично аналізується діяльність громадських інституцій УСРР, звертається увага на вплив процесів одержавлення на згортання самостійності у прийнятті рішень тсоавіахімівськими організаціями. Водночас залишаються невисвітленими низка аспектів використання компартійними органами осередків товариства під час здійснення індустріалізації промисловості та масої колективізації сільського господарства України. Актуальною залишається підготовка комплексного

спеціального дослідження, присвяченого проблемі. Така можливість існує з огляду на наявність багатого матеріалу різнопланової джерельної бази, репрезентованої насамперед документами українських та російських архівних фондів, періодикою 20-х – початку 30-х років ХХ століття.

1.2. Характеристика джерельної бази.

В основу дослідження лягли різноманітні опубліковані і не опубліковані джерела: архівні документи, нормативно-правові акти (акти вищих органів державної влади; постанови і резолюції з'їздів, конференцій, положення про спілки та товариства); статuti, протоколи зібрань, нарад, матеріали з'їздів, конференцій, звіти про діяльність оборонних товариств і зокрема, Тсоавіахіму; мемуарна література, особисті справи із архівних фондів. Групу документів радянської держави в першу чергу складають норми Конституцій СРСР 1918 р., 1924 р., та 1936 р.; Конституцій Української СРР 1919 р., 1929 р., 1937 р і інші законодавчі акти.

Найбільш повні дані про стан законодавства з діяльності громадських організацій можна знайти у збірках нормативно-правових актів [184; 191; 207]. До збірників входять постанови і положення про товариства і спілки, прийняті РНК і ВЦВК СРСР, що визначали правовий порядок реєстрації, діяльності і ліквідації громадських організацій [191; 202]. Ці джерела дозволяють зробити висновки щодо політики держави та компартійного керівництва у відношенні до громадських організацій в цілому, і Тсоавіахіму зокрема.

Серед джерел вагоме місце займають рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, оскільки комуністична партія в ті роки стала ядром тоталітарної політичної системи держави «диктатури пролетаріату». Тобто, відбулося її «одержавлення». За своєю юридичною силою рішення партійних органів прирівнювались до рішень вищих органів державної влади, а в певних випадках підміняли їх. Більш того, останні приймали свої рішення у

повній відповідності з партійними директивами, тому вивчення будь-якого питання, що стосується даного періоду, неможливе без звернення до партійних документів. Це стосується і питань оборонно-масової роботи, їм більшовицька держава та компартія надавала особливого значення у міжвоєнний період.

Приділяючи партійним документам велику увагу, автор в то й же час ставиться до них критично, оскільки часто в них містяться суб'єктивні оцінки рівня оборонно-масової роботи, підкреслюються досягнення і замовчуються прорахунки. Тому дану групу джерел необхідно співставляти з іншими групами документів, зокрема з архівними матеріалами.

Велику цінність для дослідження представляють документи Всесоюзного та Українського Тсоавіахіму та інших військово-оборонних товариств [434; 438]. До них відносяться статuti, протоколи засідань правлінь, конференцій, з'їздів, списки членів, листування, звіти з діяльності. Ці документи дозволяють вивчити завдання та мету, основні напрямки діяльності, організаційну структуру Тсоавіахіму. Як правило, статут товариства відображає його зв'язок з іншими організаціями та державними органами, визначає мету і завдання, підкреслює шляхи їх досягнення, визначає порядок членства і звітності, джерела фінансування, регламентує порядок створення і ліквідації товариства. Звіти Тсоавіахіму містять дані про виникнення, соціальний і кількісний склад членів, джерела накопичення матеріальних коштів, про напрямки діяльності і практичні результати [197; 198; 212; 178; 214; 192; 200; 201; 190].

В дисертації також використані рішення з'їздів, конференцій і пленумів всеукраїнської, обласних та районних організацій Тсоавіахіму. Вивчення цих матеріалів дає можливість простежити, як втілювались в життя рішення компартійних органів та керівних органів товариства на місцях.

Дослідження діяльності Тсоавіахіму Української СРР у міжвоєнну добу включає у себе також архівні документи та матеріали, статистичні довідники, тогочасні періодичні видання, тематичні збірники документів, тощо.

Окрему групу джерел складають статистичні матеріали, з-поміж яких найбільш важливими є спеціальні статистичні збірники та щорічники. У цих документах можна знайти інформацію як про діяльність окремих осередків та обласних організацій Тсоавіахіму, так і про загальну соціально-економічну ситуацію в країні, про розвиток промисловості УСРР – УРСР, тощо [206; 195; 216; 173].

Велику роль у дослідженні проблеми зіграла періодична преса: журнали, центральні та місцеві газети, багатотиражки, друковані органи Тсоавіахіму [186; 174; 185; 187]. Так, про діяльність Тсоавіахіму та інших військово-оборонних організацій у 1940 році писали 18 обласних, 2 республіканські комсомольські газети і 3 комсомольські журнали. Газети мали військово-фізкультурні відділи та куточки військових знань [482]. Дана група джерел має, головним чином, інформативний характер. При цьому, в кінці 1920-х на початку 1930-х років інформація носила більш – менш об'єктивний характер. Відображувались недоліки в роботі товариства, аналізувались їх причини, вказувались основні напрямки підвищення ефективності масової та військово-оборонної роботи. Зі збільшенням компартійного диктату в керівництві державою та суспільством посилюється пропагандистський характер як центральних, так і місцевих періодичних видань. Вони містять велику кількість закликів, лозунгів та починів у оборонно-масовій роботі, ударництві та соціалістичному змаганні, але не простежують їх реалізацію.

Багатим джерелом, що відтворило всю довоєнну історію Тсоавіахіму, є газета «На страже». Вона стала виходити з травня 1927 року і спочатку була щонедільною селянською військовою газетою, яку видавало політуправління Червоної армії, Центральна Рада товариства і «Селянська газета». З 1934 року «На страже» стала органом ЦР і Московської ради Тсоавіахіму. З того часу і до 1937 року вона виходила один раз в два дні, згодом протягом деякого часу нерегулярно. З середини 1940 року ця газета стала видаватись двічі на тиждень, а з жовтня – щотижня. Досліджений матеріал газети дав

можливість відслідкувати діяльність товариства, його успіхи і недолугості у роботі, виявити особливості організації соціалістичних змагань, кампаній з засіву «Гектарів оборони» та ін. Значний інтерес для аналізу діяльності товариства представляють матеріали, в яких відображено основні військово-оборонні кампанії, зорганізовані Тсоавіахімом (військово-технічний екзамен, різноманітні оборонно-масові змагання, кампанії). Газетні публікації мають і фактологічну цінність, тому що журналісти розкривали весь хід тої чи іншої кампанії від початку і до кінця. Окремим блоком в газетах були публікації, присвячені діяльності гуртків військових знань, протиповітряної та протихімічної оборони, автоклубів, підготовці стрільків, парашутистів тощо.

В роботі широко використані також центральні тсоавіахімівські журнали – «Самолет», «Авіація і хімія», «Осоавіахим» та деякі інші. В журналі «Самолет» (почав виходити у 1923 році, а в 1926 об'єднався з журналом «Химия и жизнь» і протягом десятиліття виходив під назвою «Авіація і хімія») висвітлювались, головним чином, питання, пов'язані з літако- та дирижаблестроїтельством, повітряноплавством, видатними перельотами. Журнал «Авіація і хімія», крім розгляду тих же сторін діяльності, які висвітлював журнал «Самолет», популяризував ідеї хімізації країни, розповідав про участь осередків товариства у цій справі.

Журнал «Осоавіахим» видавався з 1929 року і був друкованим органом товариства загального напрямку, тобто висвітлював різні питання тсоавіахімівської роботи. В 1934 році він змінив назву на «Ворошиловський стрілок» і став вистрілювати переважно питання оборонно-масової та стрілецької роботи. Журнал виходив до 1941 року.

Журнал «Хімія і оборона» (видавався з 1932 по 1940 рік) був масовим науково-технічним журналом з питань хімії і протиповітряної оборони. В ньому, перш за все, висвітлювались питання пов'язані з підготовкою Тсоавіахімом населення до протиповітряної і протихімічної оборони. Матеріали журналу дали можливість дослідити зміни в системі підготовки населення з ППХО. Крім того, з періодичних журналів в системі товариства

виходили «Известия ЦС Осоавиахима» і «Бюлетень ЦР Союзу Тсоавіахіму СРСР», що для дослідника мають цінність своїми публікаціями документів компартійних органів та керівних органів Тсоавіахіму.

Необхідно зазначити і той факт, що в передвоєнні роки помітно активізувалась видавнича діяльність Тсоавіахіму. У 1938 році Український будинок оборони випустив серію брошур з військової історії СРСР, пам'яток для настелення з ПІХО, довідник активіста Тсоавіахіму, 20 плакатів з військово-морської справи, альбоми для підготовки ворошиловського стрілка та інші наочні посібники [482]. У 1940 році було випущено 16 млн. екземплярів книг, газет і журналів з питань масового військового навчання та діяльності товариства [350].

Цінні відомості містяться також у періодичних виданнях загального характеру [242; 377]. Відомості про діяльність тсоавіахімівських організацій можна знайти у партійній періодиці. Статті, присвячені діяльності товариства, виходили у часописах „Більшовик України” та „Большевик”, «Красная звезда». Відповідні директивні матеріали компартійних органів друкувалися на сторінках видання „Довідник партійного працівника”.

Основою джерельної бази дисертаційного дослідження стали архівні документи. Здобувачем проаналізовані документи ___ справ з ___ фондів вітчизняних та архівів Російської Федерації.

Основний масив документів і матеріалів, що стосується створення та функціонування тсоавіахімівської організації УСРР – УРСР, міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), регіональних архівів, а також у Російському державному архіві соціально-політичної історії та Державному архіві Російської Федерації.

В Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) знаходиться фонд 8355 – фонд Товариства зі сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву СРСР, який нараховує сотні одиниць зберігання. Документи

фонду відображають всю діяльність Центральної ради товариства і її президії з поточної роботи, з організації і проведення заходів і кампаній осередками товариства, з організації управління місцевим тсоавіахімівським активом. Великий інтерес становлять матеріали фонду, присвячені Українському Тсоавіахіму. Документи розкривають практичну діяльність секцій товариства з організації на території УСРР кампаній радянської українського села, індустріалізації промисловості. Цінність мають матеріали, присвячені розвитку хімічної промисловості і військово-повітряного флоту, становленню науково-дослідної роботи та військового винахідництва. Деякі справи включають документи про організацію лотерейних та різного роду позичкових кампаній. Багато документів присвячено різним питанням оборонно-масової роботи Тсоавіахіму: стрілецькій, протиповітряній, парашутній, планерній та авіаційній. У фонді зберігаються стенограми з'їздів, пленумів і різних нарад партійно-радянських функціонерів та працівників товариства. Вони дозволяють зрозуміти основні напрямки впливу компартійної номенклатури на масове добровільне товариство. Це дуже важливо, тому що в періодичних виданнях інформація неповна. Заслужує на увагу листування Центральної ради Тсоавіахіму та Української ради товариства з ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, ЦК ВЛКСМ, профспілками, військовими та іншими добровільними товариствами з організаційних та практичних питань роботи товариства.

В дисертації використано документи Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ) фонди 74, 17, 146. У фонді 17 – Центрального комітету ВКП(б) зберігаються звіти обласних та республіканських партійних комітетів з питань участі осередків товариства та компартійних органів у організації оборонно-масової роботи, участі тсоавіахімівських організацій у колективізації сільського господарства та індустріалізації промисловості. Справа в тому, що місцеві партійні організації майже постійно користувались практикою подвійного обліку: в центр надходили оптимістичні звіти та повідомлення, а для «місцевого

користування» складались реалістичні. Крім того, велике значення для фактологічного наповнення дисертації має листування місцевих партійних організацій у військових справах та результати перевірок роботи тсоавіахімівських осередків. Зокрема, у справі 113 (фонд 17, опис 22) знаходяться документи по організацію Тсоавіахімом першого «Тижня оборони» в 1927 році та участь у кампанії місцевих компартійних органів. У цій же справі знаходяться документи, в яких партійне керівництво підводить підсумки першого «Тижня оборони» та визначає основні напрямки подальшої діяльності Тсоавіахіму.

Серед фондів РДАСПІ необхідно виділити особисті фонди наркома оборони К.С. Ворошилова (фонд 74), М.І. Подвойського (фонд 146). Зі справ, присвячених К. Ворошилову, нами були використані стенограми виступів наркома оборони на з'їздах Тсоавіахіму, Воєнно-наукового товариства, невідредаговані тези виступів та публікації статей. Цінність представляють його звіти про стан Червоної армії та досягнення в організації масової оборонної роботи. Окремо необхідно виділити справу 109, у якій зібрано матеріали про діяльність ударних тсоавіахімівських бригад Донбасу. Зокрема, у справі знаходиться рапорт базової ради Тсоавіахіму на будівництві Маріупольського металургійного заводу «Азовсталь». Рапорт розкриває механізм організації товариством ударних бригад, полків та заводів у період індустріалізації української промисловості.

Документи щодо конкретної військово-оборонної роботи осередків та організацій Українського Тсоавіахіму у 1920-1930-х рр.. містяться у ЦДАГО України, фонді 1 “Центральний комітет КП(б)У”; ЦДАВО України, фонді 1 “Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів міста Харків”, фонді 5 «Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР», фонді 565 “Всеукраїнська рада товариства Тсоавіахім”, фонді 2605 “Всеукраїнська Рада професійних спілок», фонді 587 «Центральна рада Укравтодору».

Багато інформаційних даних автор знайшов у розсекречених архівних документах ЦДАГО України. Такі документи можна знайти у фонді 1 “Центральний комітет КП(б)У”, описи 6, 20, 21. Описи містять інформацію про політичну, соціально-економічну та військово-оборонну діяльність тсоавіахімівських організацій, окремі матеріали розповідають про чистки в республіканському, обласному та районному керівництві, що проводились під гаслом „за класову чистоту рядів”. Окремі справи містять докладну інформацію про форми та методи роботи Тсоавіахіму під час проведення мобілізаційних кампаній, його співпрацю з Українським Червоним Хрестом, товариством «Друзі радіо» та іншими добровільними товариствами. Зокрема, звіти місцевих осередків проливають світло на організацію різного роду військово-оборонних кампаній, участі товариства в аграрних та індустріальних перетвореннях більшовицького режиму. Документи аналізують розвиток членської маси осередків. Результати обстежень та документи фінансової звітності висвітлюють механізм проведення лотерей, розподілу коштів, грошових надходжень від підприємств, установ та організацій.

У доповідних записках керівних органів товариства, протоколах засідань комісій, директивних листах до ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, листуванні партійних і радянських органів було використано матеріали щодо залучення Тсоавіахіму та інших військово-оборонних добровільних товариств до кампаній, організованих компартійним керівництвом. Зокрема, листування ЦК КП(б)У з оборонними товариствами з організації позичкових та лотерейних кампаній, які були направлені на мілітаризацію суспільства, організації кампаній з перевиборів до рад різних рівнів.

Для вивчення історії Тсоавіахіму становлять інтерес матеріали фонду Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (ф. 5). Обіжники, протоколи засідань МЕКОСО, листування з губернськими відділеннями НКВС підтверджують одержавлення системи громадських об’єднань, її залежність від волі партійного керівництва. Тсоавіахім УСРР функціонував під

постійним наглядом адміністративно-силових структур, які використовували у своїй роботі карально-репресивні методи. Органи НКВС, слідкуючи за „соціалістичною законністю”, видавали різного роду обіжники, циркулярні листи та роз’яснювальні телеграми щодо діяльності тсоавіахімівських організацій республіки, їх участі в соціалістичних перетвореннях у сільському господарстві та промисловості. Окремо у справах фонду представлені зареєстровані статuti «Укр. Доброхіму», товариства Авіації і Повітроплавання України та Криму, Українського товариства Тсоавіахім.

У фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Рад (ф. 1) та Ради народних комісарів УРСР (ф. 2) є матеріали, що розповідають про діяльність Тсоавіахіму та його попередників – військово-оборонних добровільних товариств. Зокрема, це відомості про залучення товариства до колективізації, проведення позичкових, лотерейних кампаній. У документах йдеться про уніфікацію функцій громадських організацій, підпорядкування їх діяльності волі компартійних органів.

Необхідно відзначити, що документальний масив масових оборонних товариств характеризується наявністю значних лакун. Документи багатьох товариств, зокрема і Тсоавіахіму, взагалі не надходили на збереження в державні архіви або були втрачені чи знищені вже після передання їх до архівів. Це було пов’язано з репресіями кінця 1920-х – 1940-х рр., коли матеріали деяких республіканських, обласних організацій товариства залучилися до справ, сфальсифікованих проти їхніх керівників і активістів. Окремі матеріали передавалися у спеціальні таємні сховища. Значний відсоток документів було втрачено під час Другої світової війни. Гітлерівськими окупантами з архівів України було вивезено понад півмільйона архівних справ, а 18 млн. знищено. Втрачено було й близько 30 млн. справ, які з відомчих архівів не встигли надійти до державних і партійних архівосховищ. Ці втрати стосувалися значною мірою і фондів громадських об’єднань. Через різні причини втрачено архівні матеріали багатьох громадських організацій. Документи ряду товариств передавалися

після їх реорганізації та ліквідації до профільних відомств, що здійснювали загальне керівництво ними на попередньому етапі, і губилися у відомчих архівах. Тим більшу цінність мають збережені й доступні для дослідження документи громадських організацій: їхні статuti, матеріали з'їздів і конференцій, робочі документи центральних органів і місцевих філій, плани роботи, звіти, обіжники тощо [458].

У радянський період була видана лише одна спеціальна збірка документів з історії громадських організацій у 20-30ті роки. В 1970 році вийшов підготовлений Т.Г. Поповим та Д.Т. Суботіним збірник документів «К истории советских общественных организаций» [453]. В нього увійшли 78 документів з історії 20 громадських організацій, зокрема і Тсоавіахіму. Глава четверта збірника присвячена документам з історії оборонних громадських організацій. Тут можна знайти статuti Воєнно-наукового товариства, Товариства друзів повітряного флоту, інструкції, постанови Доброхіму та Тсоавіахіму СРСР. Автори збірника прагнули охопити велику кількість товариств і спілок, тому не змогли дати повної уяви читачам про характер і напрямки діяльності добровільних товариств. Крім того, в ньому є неточності та викривлені трактування певних подій [397].

Отже, в архівних фондах вітчизняних та російських архівів зберігаються змістовні документи і матеріали про становлення і функціонування Українського Тсоавіахіму в 1920-1930-ті роки. Вони становлять серйозну і водночас унікальну джерельну базу для розв'язання завдань наукової тематики дослідження. Архівні джерела доповнюють статистичні видання, що виходили упродовж 20-х -30-х рр.. ХХ ст. в Українській СРР та СРСР. Великий обсяг інформації зосереджений у періодичних виданнях. Джерельна база є достатньою, вона дає змогу простежити конкретні факти і явища, специфічні тенденції та закономірності формування і розвитку масових військово-оборонних добровільних організацій у міжвоєнну добу на прикладі добровільного товариства Тсоавіахім.

Таким чином, для висвітлення теми дисертаційної роботи дисертантом були використані, в основному, документи архівів, опубліковані джерела та матеріали періодичних видань, оскільки в сучасній українській історіографії, як показав аналіз наукової літератури, питання комплексної діяльності масових військово-оборонних добровільних товариств УСРР у контексті соціально-економічної та військової політики компартійних органів влади та управління не було предметом спеціального дослідження.

Отже, історіографічний і джерелознавчий аналіз засвідчує, що наукова проблема створення та діяльності військово-оборонних громадських об'єднань дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження. Радянська, зарубіжна та сучасна українська історіографії мають здобутки, які стосуються різних аспектів дисертаційних проблем. Разом з тим, історію військово-оборонних добровільних товариств, що існували на території України у 1920-30-ті рр., не можна вважати розробленою на достатньому рівні. Дотепер інформація про військово-оборонні організації має розрізнений характер, не складено цілісного уявлення про їх діяльність і місце в системі громадських об'єднань політичної системи радянської держави, не переборено помилкові, нав'язані ідеологією штампи в оцінці діяльності Тсоавіахіму. В архівних фондах державних органів влади, громадських організацій зберігаються змістовні документи й матеріали про становлення та діяльність військово-оборонних громадських об'єднань в Україні в 1920-30-ті рр. Вони становлять серйозну і водночас унікальну джерельну базу для розв'язання завдань науково-тематичного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННИХ ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНСЬКОЇ СРР В 1921-1941 РОКАХ.

2.1. Система радянських військово-оборонних добровільних товариств в Українській СРР у 20-ті рр. ХХ ст.

Після закінчення громадянської війни і встановлення більшовицької влади у більшості регіонів колишньої Російської імперії нова влада розпочала відновлення економіки зруйнованої держави. Економіка потребувала великої кількості робітничих рук. Тому у 1921 році розпочалась демобілізація військовослужбовців, яка вже у 1922 році перетворилась на неконтрольований процес, що призвів до скорочення Червоної армії в десять разів. Улітку 1924 року чисельність Червоної армії складала 562 тис. осіб (за підрахунками спеціалістів мала складати щонайменше 2 млн. чол.). Така армія лише умовно могла прикривати мобілізаційне розгортання збройних сил у випадку війни і фактично була нездатною забезпечити підготовку необхідного резерву [333, с. 106]. Втім, боєздатність існуючих частин і з'єднань Червоної армії так само можна було вважати умовною. Відсутність твердої системи комплектування військ, планового бойового навчання, плінності військових кадрів. Із 100 червоноармійців 77 були селянами за походженням, 15 – робітниками і 8 службовцями. У переважній більшості селянські призовники приходили малограмотними, великий відсоток складали неписьменні, їм було складно оволодівати військовою технікою та особливостями бою. Абсолютно незадовільне матеріальне становище – постійні перебої з харчуванням, непорядковані казарми, брак одягу та

взуття і т. ін. – все це говорило про те, що армії як організованої, навченої та забезпеченої мобілізаційними запасами сили практично не існувало.

Невирішеним залишалось питання проведення військової реформи 1924-1926 років. У березні 1924 року ЦВК і РНК Радянського Союзу видали постанови, які встановлювали порядок і строки проходження військової служби. До кінця 1924 року на територіально-міліційну систему було переведено більше половини всіх стрілецьких дивізій РСЧА. В Українському військовому окрузі в 1925 році нараховувалось 6 кадрових і 10 територіальних стрілецьких дивізії [381, с.77].

18 вересня 1925 року було прийнято Закон «Про обов'язкову військову службу», вводилася змішана територіально-кадрова система комплектування військ, яка здійснювалася на основі загального військового обов'язку. Наприкінці 1924 року спеціально створена комісія на чолі з Ф.Е. Держинським розробила п'ятирічну програму військового будівництва на 1924-1929 роки. В основу програми було покладено принцип поміркованості в організації національних формувань у радянських республіках. У листопаді 1924 року програму затвердив пленум Реввійськради Радянського Союзу [359, с.355].

Реформа передбачала змішану кадрово-територіальну систему будівництва Червоної армії. Це сприяло суттєвому скороченню витрат на утримання збройних сил, але не дозволяло охопити службою всіх призовників одночасно. По закону військова служба починалась в 19 років і продовжувалась до 40 років: 2 роки допризовної підготовки, 5 років служби у війську або територіальних частинах і в запасі 14 років. Не всі 5 років дійсної військової служби проходили в казармах. У піхоті, кавалерії, артилерії і в інженерних військах служили 2 роки, а потім звільнялись в довготривалу відпустку; в спеціальних технічних військах (берегова оборона) – спеціалісти військового флоту – 3 роки, а на флоті – 4 роки.

Щорічно залишалось не призваними на службу до війська близько 400 тис. чоловіків. Вони мали проходити службу у вигляді періодичних зборів протягом п'яти років. Але чисельність і можливості Червоної армії дозволяли організувати навчання лише для 7 відсотків призовників [423, с.24].

Основна маса призовників залишалась повністю непідготовленою до служби у регулярній армії. Так, із 13,9 млн. військовозобов'язаних запасу на 1929 рік тільки 7,7 млн. чоловік пройшли службу в армії [423, с.24].

В інших іноземних арміях ситуація з підготовкою кадрів була набагато кращою. Так, у Франції відсоток підготовлених допризовників складав 70%, в Польщі – 49%, в Румунії – 67%.

Використовуючи досвід інших країн, компартійні органи розглядали проведення військової реформи і діяльність масових добровільних організацій з військово-оборонної підготовки, як засіб вирішення назрілих проблем військового будівництва.

Керівник Тсоавіахіму А.І. Риков на першому Всесоюзному з'їзді товариства 17 січня 1927 року зазначав: «Та частина діяльності нашого товариства, яка присвячена сприянню обороні, отримує в теперішній час більш актуальне значення... Причому я повинен зазначити, що в сенсі використання добровільних товариств для оборони країни ми в теперішній час відстали від цілої низки країн... Так, в Фінляндії існує чотири товариства, в яких організовано 145 тис. чоловік при постійній армії в 32 тис., причому товариства фінансуються урядом. В Естонії в таких товариствах організовано 25 тис. чоловік, в Латвії – 30 тис., в Польщі – 565 тис. чоловік. Ці спортивні товариства по суті є підготовчою школою для армії або армійським резервом... У Великобританії цими вільними товариствами організовано 656 тис. чоловік. У Північно-Американських Сполучених штатах організовано біля двох мільйонів осіб.» [315, с.15].

У листопаді 1926 року ЦК ВКП(б) прийняв рішення про військову підготовку партійних та комсомольських керівників. Згідно з постановою

військову підготовку допризовників мали здійснювати частини Червоної армії та громадські організації – Авіахім, Воєнно-наукове товариство, воєнні гуртки [403, с.258]. Крім того, ЦК партії покладав на військово-оборонні товариства завдання з підготовки низового командного складу Червоної армії.

Одним із напрямків, який вимагав від держави великої кількості фінансових ресурсів, було утримання і розвиток Червоної армії. Влада прагнула максимально зменшити фінансування армії, перерозподіливши кошти на користь промисловості. У зв'язку з цим перед більшовицьким урядом у 1920-ті роки постало складне завдання – утримання великої армії без виділення додаткових коштів.

Вирішення питання фінансування Червоної армії покладалось на плечі населення країни. Ще на початку 1920-х року профспілкові комітети заводів і фабрик, осередки сільських комнезамів стали залучали робітників та селян до технічної відбудови Червоної армії та Військово-Морського Флоту. Так, у жовтні 1922 року для відбудови есмінця «Занте» Всеукраїнська Центральна комісія незаможних селян постановила взяти шефство на бойовим кораблем. 4 листопада 1922 року ВЦКНС прийняла рішення провести серед сільської бідноти добровільний збір 100 тис. пудів хліба і віддати їх у фонд добудови есмінця. Одночасно профспілка кораблебудівного заводу «Наваль» оголосила про проведення серед робітників двох суботників «Відбудови». До 1 січня 1923 року комнезами України зібрали в фонд відновлення «Занте» 130 тис. пудів зерна [335, с.77].

У березні 1923 року в Україні відбувся «Тиждень Червоного Флоту». Під час тижня члени Запорізького райкому профспілок робітників металістів зібрали більше 16 тис. крб., робітники Луганської копальні № 9 – близько 20 тис. крб., профспілка Житомирського механічного заводу відрахувала 2,5% заробітку, Подільський комнезам виділив 3 тис. пудів хліба [335, с.77].

Радянські засоби масової пропаганди створили серед населення країни уявлення про капіталістичний світ, як основного ворога нової пролетарської держави. А створення «залізної завіси», дозволяло компартійним органам постійно нагнітати в середині країни обстановку очікування нової війни. Пропагандистська машина використовувала будь-який привід, від конфлікту на КВЖД і до необхідності посилення боротьби з внутрішньою опозицією та замаскованими ворогами народу, шпигунами та диверсантами, для підтримки мілітарної свідомості населення.

У березні 1923 року під гаслом боротьби з англійськими імперіалістами компартійні органи організували «Тиждень авіації», під час якого відбувався збір коштів на будівництво літаків. До кампанії було залучено працівників Харківського паровозобудівного заводу, селян Юзівського та Луганського повітів. Так, тільки селяни Козловського повіту здали в фонд авіації 5 тис. пудів зерна [403, с.219].

У першій половині 1920-х років з ініціативи компартійних органів влади і управління було створено новий вид громадських об'єднань під назвою «масові товариства зі сприяння владі». І хоча формально добровільні товариства такого виду не були зареєстровані, фактично вони не тільки існували, але і займали особливе місце в системі громадських об'єднань, мали більш високий правовий статус, користувались всебічною підтримкою зі сторони партії і держави. Переваги таких організацій визначались специфікою їх діяльності. Саме такі масові військово-оборонні добровільні товариства компартійні органи разом із військовими мали бути створені у 1920-ті роки.

Створення масових військово-оборонних добровільних товариств дозволяло перекласти на їх плечі допризовну підготовку військових резервів, причому практично не відриваючи робітників від господарської діяльності. Таке вирішення проблем вписувалось у доктрину побудови політичної

системи держави «диктатури пролетаріату» з системою різного роду громадських об'єднань.

До системи масових добровільних товариств сприяння армії, флоту, фізкультурі та спорту увійшли Товариство Червоного Хреста, технічні товариства, Автодор, Товариство друзів повітряного флоту, Авіахім, спортивні клуби та товариства. Оформлення оборонних товариств проходило за декількома напрямками: з однієї сторони, створювались нові організації, такі, як Автодор, з чітко визначеними завданнями, з іншої сторони, в існуючих добровільних товариствах створювались секції сприяння армії та флоту, наприклад, Українське товариство Червоного Хреста.

Політична система держави «диктатури пролетаріату» передбачала створення підконтрольної правлячій партії системи громадських об'єднань та добровільних товариств. Кожна новостворена громадська організація мала виконувати певні, передбачені державою завдання і функції, та стати гвинтиком більшовицької компартійної системи. Особливо це стосувалося громадських об'єднань у військово-оборонній сфері.

Під час утворення військово-оборонних товариств в Україні компартійний режим застосовував реєстраційно-санкціонований правовий режим. Він передбачав пріоритет державних органів у створенні добровільних товариств та фіксував форму і способи участі державного апарату у процедурі реєстрації об'єднання і отриманні повної інформації про новостворену організацію.

Реєстраційно-санкціонований порядок утворення добровільних товариств полягав у наданні громадськості певної самостійності під час прийняття рішень з ініціювання процедури реєстрації товариства державними органами та під час підготовки установчих документів майбутнього об'єднання. У певному сенсі цей різновид реєстраційного режиму утворення громадських організацій мав більш ліберальний характер, ніж нормативний порядок утворення товариств. Він застосовувався в разі

потреби органами влади та управління при організації населення для виконання завдань соціалістичного будівництва за ініціативою лояльних владі соціальних груп політичної системи, чим задовольнялися їхні вимоги активної участі у створенні суспільства якісно нового взірця, що стабілізувало соціально-політичний ґрунт партійного диктату [458, с.222].

Перша радянська добровільна військово-оборонна громадська організація – Воєнно-наукове товариство була створена 13 жовтня 1920 р. в Академії Генерального штабу Червоної армії. Ініціаторами створення товариства виступали більшовицькі партійні функціонери М.В. Фрунзе, М.І. Подвойський, К.Є. Ворошилов та слухачі Академії Генерального штабу. Метою товариства було вивчення досвіду громадянської війни. На початку існування основний актив товариства складала слухачі військових академій, вищих військових шкіл. Протягом року осередки товариства створювались майже у всіх вищих військових навчальних закладах, дивізіях і полках Червоної армії.

Тимчасовим головою Центральної ради ВНТ у 1921 р. було обрано М.В. Фрунзе.

На початковому етапі ВНТ виступало виключно добровільною організацією військовослужбовців Червоної армії. Але уже на початку 1923 року осередки товариства почали формувати на підприємствах, державних установах та цивільних навчальних закладах.

Основними програмними документами товариства були затвержені у 1921 році наказом Реввійськради Положення про Воєнно-наукове товариство та затверджений Радою Народних Комісарів СРСР Статут ВНТ від 18 січня 1926 року.

Згідно зі статутом основними завданнями товариства визначались:

- 1) всебічне зміцнення обороноздатності Червоної армії на базі широкої самодіяльності її командно-політичного складу, червоноармійців і військових моряків.

2) залучення трудящих до активної роботи з оборони країни і сприяння їх підготовці до військової служби [128, с.10-11].

Воєнно-оборонне товариство складалось із двох секцій – стратегічної та тактичної. До стратегічної секції входили підсекції: підготовка країни до війни, воєнно-історична і оперативна. Тактична секція складалась із підсекції загальної тактики, тактики кожного роду військ, постачання, будівництва та політроботи. ВНТ почало свою діяльність зі збору матеріалів (щоденників, мемуарів, літератури) з історії Червоної армії і громадянської війни, з розбирання архіву Воєнно-історичної комісії. Активісти товариства організовували доповіді та дискусії з розгляду операцій Червоної армії, з воєнної історії.

Отже, на початку своєї діяльності Воєнно-наукове товариство – це була виключно воєнна організація і вона не мала масовості та великої кількості осередків.

У липні 1925 року було затверджено нове «Положення про Воєнно-наукове товариство СРСР». Положення передбачало зміну основних завдань товариства – всебічне зміцнення обороноздатності країни.

Змінилась і вертикаль організації товариства. Основними низовими ланками товариства стали воєнно-науковий гурток, відділення ВНТ, гурток воєнно-морських знань і гурток воєнних знань. В Україні воєнно-наукові гуртки створювались при військових частинах та вищих воєнних школах. На початку квітня 1926 року функціонувало 180 гуртків, у яких навчались 12 тис. чол [130, с.20].

Членами ВНТ могли бути всі військовослужбовці, а також громадяни СРСР, які за Конституцією мають політичні права [453, с.226]. На той момент товариство нараховувало 310 тис членів.

Осередки товариства на другому етапі діяльності здійснювали масову роботу з населенням з популяризації та пропаганди військових знань. Організовувались пересувні військові лекторії, військові вечори. Так, в 1925

році командний склад 100-ї дивізії УВО організував серед працівників київських заводів 300 лекцій, доповідей та бесід та 140 занять у військових гуртках [381, с.78-79]. Створювались гуртки та куточки оборони в армії і на підприємствах, військові бібліотеки. У Києві та Одесі в 1925 році було створено перші гуртки військово-морських знань, які охоплювали 1500-2000 осіб [108, с.21]. На 24 квітня 1926 р. на 14 із 16 підприємств Харкова функціонували гуртки військових знань. При 10 військових куточках працювали військово-стрілецькі гуртки у складі 468 чол. (90% молоді і 10% дорослих), 160 допризовників. Гуртки працювали при міських та промислових клубах. А саме: при клубі ім. 3 інтернаціоналу, при комуністичному клубі, клубі ім. Халтуріна, клубі ім. Артема, клубі Металіст, Івановському райпартклубі, клубі Харківського паровозобудівного заводу, клубі заводу Серп і Молот та ін. У місті працювало 12 військових бібліотечок на 935 книг, 7 кімнатних тирів [130, с.35].

У гуртках допризовна молодь знайомилась з історією армії і флоту, отримувала певні знання з воєнно-морської справи. Загалом на 1927 рік було створено 4 тис. бібліотек, 7200 гуртків військових знань [396, с.40].

З 1926 року допризовна підготовка вводилась офіційно і здійснювалась у формі військових зборів та курсів. На перших військових навчальних зборах, проведених з 15 січня по 20 лютого 1925 року, проходило навчання 110 тис. чоловік. На кінець 1926 року в Україні за сприяння ВНТ працювало 422 військово-навчальні пункти. Взимку 1926-1927 року у них навчалось 40 тис. осіб [381, с.79].

13 березня 1926 р. у Москві відбувся I Всесоюзний з'їзд Воєнно-наукового товариства. На з'їзді було прийнято ряд змін до статуту товариства. Зокрема, було прийнято рішення перейти від армійського принципу діяльності ВНТ до територіально-адміністративної організації товариства, що дозволяло товариству займатися пропагандою військових знань серед населення, а не замикатися тільки на військовослужбовцях. В

основі адміністративно-територіального принципу лежали невеликі осередки ВНТ. Вони створювались на заводах і фабриках, у школах та вищих навчальних закладах, на селі. В залежності від місцевих умов осередки товариства входили в окружні, краєві і республіканські об'єднання ВНТ. За рішенням з'їзду організації товариства мали бути створені у всіх 43 українських округах. Керівництво організаціями здійснювало Українське ВНТ, яке підпорядковувалось загальносоюзному керівництву [130, с.35].

Така організація товариства перетворювала його на загальнодержавну громадську організацію з чіткою вертикаллю управління.

27 липня 1926 року Рада Народних Комісарів Радянського Союзу прийняла постанову про зміну назви ВНТ на Товариство сприяння обороні СРСР. У кінці року було затверджено статут Товариства. В ньому зазначались основні напрямки діяльності товариства: всебічне сприяння зміцненню обороноздатності збройних сил, а також робота з державними, кооперативними і громадськими організаціями з посилення обороноздатності країни [128, с.29].

На 1926 рік в осередках ТСО перебувало 310 тис. осіб. Діяли 7200 гуртків військових знань, [404, с.21]. було створено 7360 куточків оборони, більше 4 тис. військових бібліотек [313, с.41].

Майже одночасно з Воєнно-науковим товариством компартійне керівництво створює і ряд інших подібних до ВНТ добровільних товариств.

8 березня 1923 року організовується Товариство Друзів повітряного флоту. Того ж року НКВС затвердив статут товариства. Основним завданням ТДПФ статут визначав всебічне сприяння розвитку Червоного повітряного флоту і створення багаточисельної цивільної авіації шляхом побудови літаків на вітчизняних заводах та купівлі за кордоном; сприяння розвитку державної авіапромисловості шляхом створення нових підприємств та розповсюдження серед населення знань про авіацію [453, с.233].

У перший рік діяльності товариство зібрало на потреби армії та флоту 3 млн. крб. золотом та 2,5 тис. пудів зерна. Крім того, товариство передало безкоштовно в розпорядження ВПС близько 100 літаків [403, с.220].

В Україні за ініціативою уряду та командування Українського військового округу одночасно із всесоюзним товариством створюється Всеукраїнське товариство авіації та повітроплавання. У 1924 р. до товариства приєдналось аналогічне товариство Криму. Новостворене об'єднання отримало назву Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму (ТАПУК).

Роботу ТАПУК очолила рада товариства, створена 12 березня 1923 року. До ради увійшли 75 чоловік, у тому числі і голови усіх губвиконкомів України. Головою ради став голова ВУЦВКа Г.І. Петровський, його заступником – командуючий Українським військовим округом М.В. Фрунзе [319, с.12].

У березні 1923 року товариство провело першу велику пропагандистську військово-оборонну кампанію «Тиждень авіації», під час якого збирали кошти на будівництво літаків. Кампанію розпочала газета «Известия ВЦИК», яка виступила зі статтею про збір коштів на допомогу повітряному флоту. На Україні кампанію організували товариство ТАПУК, харківські металургійні заводи, паровозобудівники, Харківська губернська рада профспілок, залізнична профспілка Одеси. Інформаційну складову «Тижня авіації» забезпечувала офіційна газета ЦК КП(б)У «Комуніст» [448, с.122].

Під час кампанії було зібрано кошти на будівництво 10 літаків – ескадрильї ім. Ілліча. Колегія Наркомату внутрішніх справ України протягом місяця відраховувала із кооперативних і господарських витрат кошти на літака ім. Леніна. Селяни Овідіопольської волості на Одещині у фонд повітряного флоту засіяли зерновими 55 дес., а селяни села Баловне Миколаївського повіту виділили одну тисячу пудів жита в рахунок

майбутнього врожаю [234, с.65]. Загалом до кінця 1923 року по Україні було зібрано на користь повітряного флоту 61447 пудів зерна та 376290 крб. [4, с.7зв].

Протягом декількох років компартійні органи домагалися перетворити ТАПУК на масове добровільне товариство. Ще у травні 1924 року на XIII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про посилення уваги місцевих партійних організацій до створення осередків Товариства. Так, під час Всеукраїнського тижня повітряного флоту на селі політоргани губернських і окружних військкоматів направляли у села агітаторів та політпрацівників [448, с.122]. До товариства у примусовому порядку записували працівників українських заводів і фабрик, селян та молодь. До керівних органів товариства входили на республіканському рівні члени ЦК ВЛКСМ, на рівні губерній та повітів місцеві комсомольські керівники. На 1925 рік членами Всесоюзного ТАПУКа були близько 3 млн. осіб, з них 415 тис. на Україні, об'єднаних у 7115 осередків [336, с.74].

За період своєї діяльності ТАПУК організував 1475 авіаційних бібліотек, 1224 авіакутки, 97 планерних і модельних гуртків, 19 виставок і один аероклуб. За кошти українського товариства було побудовано 19 літаків, 11 планерів. Загалом осередки ТАПУК зібрали на розвиток повітряного флоту 1,5 млн. крб [234, с.65].

Ще одним воєнно-оборонним товариством на початку 20-х рр. ХХ ст. стало організоване 19 травня 1924 р. товариство Друзів хімічної оборони і хімічної промисловості (Доброхім). До складу керівного органу товариства увійшли 60 осіб. Серед них слід виділити вище більшовицьке партійне керівництво – М.В. Фрунзе, А.С. Бубнов, Ф.Е. Держинський, С.М. Будьонний, М.М. Тухачевський, І.С. Уншліхт, М.І. Подвойський, С.С. Каменєв, К.Є Ворошилов, Г.М. Кржижановський та П.І. Баранов.

До організації осередків нового добровільного об'єднання влада залучила партійні осередки та підконтрольні профспілки. Уже в червні 1924

року на Всесоюзному Пленумі ВЦРПС було прийнято рішення про залучення профспілкових організацій і членів профспілок до організації Доброхіма та проведення агітаційної кампанії під назвою «Всі у Доброхім». У межах кампанії осередки профспілок та їх керівництво організували друк агітаційної літератури, стіннівок, збір коштів для допомоги хімічним заводам республіки. Тільки за перші два місяці кампанії було організовано осередки Доброхіма у 72 відсотках губерній. Членами товариства стали близько 100 тис. осіб [453, с.252].

13 червня 1924 року ЦК КП(б)У затвердив президію Всеукраїнської Ради товариства. Головою президії став Голова Ради народних комісарів Української СРР В.Я. Чубар, його заступниками – В.П. Затонський і А.І. Єгоров. Членами президії Доброхім стали найбільші республіканські партійні функціонери – М.С. Богданов, І.Є. Клименко, Д. Марченко, В.І. Пораймо, М.Л. Рухимович [448, с.122].

Залучення республіканського партійного керівництва, комсомольського активу дозволило на 1925 рік зорганізувати до товариства 250 тис. осіб та відкрити 2 тис. гуртків-осередків товариства [336, с.74].

10 січня 1925 року Центральна МЕКОСО зареєструвала статут Всеукраїнського товариства Друзів хімічної оборони і хімічної промисловості (Укрдоброхім) [16, с.1]. Основними завданнями Укрдоброхіму статут визначав сприяння розвитку хімічної промисловості в УСРР, застосуванню хімії в сільському господарстві; сприяння військово-хімічним дослідженням і створення системи протихімічної оборони та оповіщення населення [16, с.3].

Осередки Доброхіму фінансували 900 гуртків, 500 гуртків з військово-хімічних знань, 23 музеї, 13 виставок, 200 хімічних пересувних лабораторій та 60 загонів боротьби зі шкідниками полів [4, с.11].

Створивши розгалужену мережу осередків товариств Доброхім та ТАПУК, компартійне керівництво у травні 1925 року вирішило об'єднати дві

організації в одне товариство Друзів авіаційної і хімічної промисловості (Авіахім). Новостворене товариство очолив Г.І. Петровський. Його заступниками стали В.Я. Чубар і В.П. Затонський. До центральної ради товариства увійшли – голова ради В.Я. Чубар, а також В.С. Гореколь, Ф.А. Інгауніс, В.М. Ксандров, Є.М. Орлов, Г.Ф. Проскура, І.І. Стреков, В.Ю. Юнгмейстер [319, с. 21].

31 травня 1926 року було затверджено статут Авіахіму [134, с.6-17]. Згідно зі статутом основними завданнями товариства були: сприяння радянській авіаційній та хімічній промисловості (будівництво дирижаблів, літаків, повітряних куль та аеростатів, вивчення хімічних сировинних районів країни, розширення ринків збуту для хімічної продукції); сприяння створенню мережі аеродромів, хімічних заводів, а також підготовка кадрів для сільського господарства, хімічної і авіаційної промисловості. В галузі сільського господарства товариство мало створювати показові колгоспи та радгоспи, де б на практиці застосовувались досягнення хімічної промисловості.

Окремо товариство декларувало створення системи авіаційної та хімічної освіти, підтримку винахідництва в галузі авіації та хімії.

На 1 жовтня 1926 року республіканський актив Авіахіму нараховував 280 тис. членів, об'єднаних у 5568 гуртках [28, с.24-25].

Крім виключно військово-оборонних організацій військовою пропагандою займались і інші добровільні товариства. Ще в 1924 році у Харкові була створена ініціативні група зі створення товариства радіолюбителів, яке згодом перетворилось на Товариство друзів радіо. До основних завдань товариства належала пропаганда значення радіо для захисту країни під час війни. До березня 1926 року товариство об'єднувало 8 тис. осіб, а в 1928 році, коли відбувся перший Всеукраїнський з'їзд товариства – 34 тис. осіб [7, с.25, 30]. На 1931 рік в товаристві перебувало 257 тис. чоловік.

Завдання підготовки для Червоної армії технічних кадрів в період з 1927 по 1935 рік здійснювало загальносоюзне товариство зі сприяння розвитку механізованого транспорту та розбудови шляхової інфраструктури Автодор. Навесні 1928 р. відбувається організаційне оформлення українського товариства – Укравтодору. Були сформовані керівні органи цього громадського об'єднання і почала розгортатися мережа його осередків. На той час уже були чітко визначені основні завдання товариства, які полягали у налагодженні побудови та ремонту шляхів силами та коштом громадськості, а також організації навчання населення управлінню автомобілями та тракторами. 1 лютого 1929 р. було скликано I Всеукраїнський з'їзд Укравтодору. На ньому були визначені основні проблеми, що постали перед цим громадським об'єднанням: слабкість місцевих осередків, брак коштів, тощо. Також на цьому з'їзді було обрано новий склад ради товариства. У вересні 1930 р. при цьому громадському об'єднанні було створено організацію Укрпостачавтодор, яка займалася забезпеченням Укравтодору матеріалами, необхідними для його діяльності. Укрпостачавтодору у вересні 1932 р. були підпорядковані всі підприємства Укравтодору, що давало змогу останньому займатися лише організаційною роботою [458, с.162-163].

Осередки Автодору разом з Тсоавіахімом та профспілками підприємств автотракторної та машинобудівної промисловості здійснювали підготовку військових водіїв, водіїв бронемашин, танків і танкеток. Протягом першої п'ятирічки курси шоферів закінчили 30 тис. чоловік, технічні гуртки – до 60 тис., заочні курси – 52 тис., а всього більше 140 тис. чоловік [23, с.144].

В 1935 році постановою ЦВК СРСР Автодор було ліквідовано. Його функції передавались Тсоавіахіму та радам з фізкультури і спорту.

З серпня 1923 року до військово-оборонної діяльності компартійними органами залучається і Українська організація Червоного Хреста. На Україні

його членами на початку 1925 року були 142 тис. чоловік [5, с.23], а вже наступного року 670 тис. [1, с.19].

УЧХ протягом 1919-1923 року займався виключно реалізацією суспільно-гуманітарних програм і був виключно мирною організацією. За рішенням РНК УСРР від 7 серпня 1923 року на товариство покладалось утримання лікувально-санітарних закладів Червоної армії під час війни, а у мирний час товариство мало всі свої матеріальні ресурси підготувати для використання на випадок війни [6, с.441].

Осередки товариства проводили роботу щодо заготівлі медикаментів, майна і продовольства, створювали шпиталі та лазарети, санітарні потяги. Головна Управа УЧХ з 1924 року розгорнула підготовку військових медиків [213, с.6].

У 1924 році на Український Червоний Хрест компартійні органи покладають завдання «всіляко сприяти розвитку на місцях товариств Доброхім і «Повітряного Флоту» та поширювати серед населення ідеї цих товариств» [467, с.82]. Особлива співпраця була з товариством Укрдоброхім. Секретар Ради Українського Доброхіму М. Марутаєв у своєму листі до УЧХ відзначав досягнення товариства в плані пропаганди серед населення військово-санітарних знань і просив допомогти товариству розгорнути серед населення, особливо селянства агітацію за вступ до Доброхіму [467, с.81].

Окремим напрямком роботи Українського Червоного Хреста була санітарно-оборонна підготовка населення. Вона реалізовувалась через систему санітарних гуртків та дружин.

Компартійні органи з перших днів створення військово-оборонних товариств встановили над ними постійний контроль і визначали основні напрямки діяльності та їх керівний склад. У прийнятій Оргбюро ЦК ВКП(б) резолюції від 16 лютого 1925 року про форми масових організацій визначалось, що основною базою роботи оборонних товариств повинні стати заводи, фабрики, державні установи та села. Вся діяльність оборонних

товариств мала узгоджуватись з партійним, комсомольським та профспілковим активом на місцях. Крім того, робота в керівних органах товариств прирівнювалась до одного із видів партійної роботи [29, с.2].

Восени 1926 року ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову про військове навчання комуністів і комсомольців, в якій наголошувалось на необхідності всім партійним та комсомольським функціонерам стати членами оборонних товариств [235, с.3-4].

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.. до проведення військово-оборонних кампаній було залучено профспілки. Їх постійне зростання в період індустріалізації промисловості супроводжувалось посиленням їх ролі в військово-оборонній пропаганді. Масова військова робота стала однією з основних завдань профспілок. Профспілки були зобов'язані створювати на підприємствах гуртки військових знань, фінансувати оборонні заходи, допомагати Тсоавіахіму в підготовці інструкторських кадрів, проведенні ним військової підготовки населення [277, с.24].

На початку першої п'ятирічки компартійні органи намагалися усунути паралелізм у військово-оборонній роботі профспілок і Тсоавіахіму. Тсоавіахім мав стати керівною організацією у сфері військової роботи з населенням. Тому 19 березня 1928 року постановою ЦК ВКП(б) всі профспілкові органи на місцях, що займалися військовою діяльністю, об'єднувалися з тсоавіахімівськими осередками в єдину організацію підприємства чи державної установи [278, с.1].

За профспілками залишалось фінансування тсоавіахімівських кампаній, фінансове утримання бібліотек військової літератури, червоних оборонних куточків, а також фінансування розвитку фізкультури і спорту.

Отже, закінчення громадянської війни та перехід до відновлення промисловості і сільського господарства вимагав від держави значних матеріальних та людських ресурсів. Їх вирішено було знайти, перерозподіливши бюджетні потоки з фінансування Червоної армії на

відбудову промисловості та провівши масову демобілізацію військовослужбовців, а фінансування багатьох військово-оборонних програм перекласти на громадськість. На початку 1920-х років в Українській СРР держава розпочинає створення перших масових воєнно-оборонних громадських об'єднань. Вони мали створити організаційний фундамент та матеріально-технічну базу здійснення компартійними органами влади реформ у Червоній армії та ВМФ.

У другій половині 1920-х років компартійні органи роблять все від них залежне для постійного зростання чисельності масових військово-оборонних організацій. Завдання перетворилось у самоціль: партія зобов'язувала комуністів працювати в товариствах, члени профспілок практично поголовно перебували в різного роду організаціях, комсомол за наказом партії добивався 100%-ої участі комсомольців у військово-оборонних товариствах, зокрема Тсоавіахімі. Залучення селянства, жінок до військово-оборонних кампаній вимагало від партійних органів тотального контролю за їх організацією та проведенням. Це було складно здійснити при існуючій системі військово-оборонних добровільних товариств. Тому компартійні органи прагнули створити єдине масове військово-оборонне товариство – Тсоавіахім.

2.2. Створення, організаційна структура та еволюція Тсоавіахіму Української СРР у 1927-1941 роках.

У січні 1927 року з ініціативи ЦК ВКП(б) постало питання про об'єднання Авіахіму і Товариства сприяння обороні СРСР. 23 січня 1927 року відбулося спільне засідання Авіахіму СРСР та ТСО СРСР. З доповіддю виступив К. Ворошилов. У ній він обґрунтовував потребу об'єднання товариств: «Враховуючи могутній розвиток двох добровільних робітничо-селянських громадських організацій Радянської країни – Авіахіму та ТСО, значну подібність їх завдань у сфері соціалістичного будівництва та оборони

СРСР...». За рішенням керівників організацій їх було об'єднано у єдину масову добровільну організацію Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім) [206, с.14].

Одночасно було сформовано і Раду Тсоавіахіму, до якої увійшло 299 осіб. Президія складалась з П.І. Баранова, А.С. Бубнова, Я. Алксніса, К.Є. Ворошилова, С.С. Каменєва, В. Куйбишева, М. Тухачевського, І. Уншліхта, В. Чубаря, Р. Ейдемана [435, с.5].

Тсоавіахім одразу потрапив під «патронат» компартійних органів. Головою Центральної ради товариства було обрано голову РНК СРСР. В 1927-1930 році головою Тсоавіахіму був А.І. Риков, а з 1930 року В.М. Молотов. Обрання керівника радянського уряду головою, а пізніше почесним головою товариства визначало високий статус товариства у системі компартійної номенклатурної ієрархії. Партійні функціонери мали працювати по всій вертикалі товариства.

14 січня 1927 р. на спільному засіданні I з'їзду Аерохіму і пленуму Центральної ради Товариства сприяння обороні Української СРР відбулося об'єднання цих двох оборонних організацій в одну – Тсоавіахім Української СРР. Очолив товариство Голова Раднаркому УСРР В.Я. Чубар [336, с.74]. Заступником голови став заступник командувача Українським військовим округом М. Каширін. До першої Всеукраїнської Центральної ради Тсоавіахіму увійшли голова Українського Червоного Хреста П. Ліннієнко та його заступник І. Холодний, а також Л.С. Дегтярьов, І.І. Ільїнський, О.В. Пилацька, М. Рабічев та ін. [319, с.27].

В квітні 1927 р. четвертий Всесоюзний з'їзд Рад затвердив статут товариства і схвалив його створення [209, с.140]. 11 травня 1927 року статут Українського Тсоавіахіму затвердила ЦК МЕКОСО НКВС УСРР [18, с.257].

Тсоавіахім СРСР був організований як спілка республіканських товариств, тому Тсоавіахім Української СРР мав узгоджувати свій статут зі статутом загальносоюзного товариства, як і решта республіканських

організацій. У союзі товариств Тсоавіахіму працювали центральні керівні органи: Всесоюзний з'їзд, Центральна рада, президія Центральної ради та секретаріат.

Керівництву Тсоавіахіму СРСР надавалися права операційного використання організаційних суб'єктів товариства, тобто підтверджувався централізований характер у керівництві та діяльності організації. Союзне керівництво здійснювало загальний нагляд за діяльністю республіканських організацій Тсоавіахіму. Зокрема, це узгодження роботи кооперативних та інших громадських організацій та елементів державного механізму з метою розвитку оборонних галузей промисловості, сприяння розвитку військового транспорту, мілітаризації промисловості та зв'язку. Союзне керівництво контролювало і пропагандистську роботу республіканських організацій Тсоавіахіму. При Центральній раді товариства були організовані Центральна військово-авіаційна та хімічна бібліотека, а також музей [205, с.250].

До керівних органів товариства, які функціонували з 1927 року при Центральній Раді Тсоавіахіму у Москві належали агітаційно-пропагандистська, сільськогосподарська, хіміко-науково-промислова, авіаційно-промислова, повітряно-хімічної оборони, стрілецька, спортивна та фінансова секції. У кожній секції існували підсекції. У перші роки їх кількість складала 51. У секціях працювало 24 члена Президії і 47 членів Центральної ради товариства [69, с.3].

З моменту створення Тсоавіахім здійснював кампанії військово-оборонного та оборонно-спортивного характеру, крім того товариство сприяло розвитку цілого ряду нових оборонних галузей промисловості, а також надавало людські та матеріальні ресурси для проведення індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства.

Основні завдання товариства були розроблені Центральною Радою Тсоавіахіму та детально прописувались в статуті товариства [215, с.11-13].

Згідно зі статутом Всеукраїнський Тсоавіахім, як і інші підрозділи загальносоюзного товариства, мав сприяти розвитку військової, авіаційної і хімічної промисловості, а також галузям невійськової промисловості, які мали важливе значення у справі підвищення обороноздатності країни. Зокрема, осередки та підприємства системи Тсоавіахіму мали створювати і випускати продукцію військового призначення; мали здійснювати будівництво та експлуатацію повітряних суден, авіамоторів та всіляко сприяти розвитку військової авіації; мали сприяти розвитку автотранспорту та розвитку дорожнього будівництва; мали допомагати розвитку радіозв'язку та радіо – і фото виробництва; мали сприяти вивченню хімічних ресурсів країни, розширенню ринків збуту хімічної продукції. Крім того, осередки товариства мали активно сприяти розвитку сільськогосподарського виробництва шляхом організації показових сільськогосподарських ділянок, де застосовувалися б досягнення хімічної промисловості; організовувати кампанії з авіаційно-хімічної боротьби з шкідниками полів, городів; допомагати колгоспам, радгоспам та МТС республіки в підготовці сільськогосподарських спеціалістів. Військово-навчальні центри товариства мали готувати кадри для військово-технічної, авіаційної та хімічної промисловості [18, с.248].

До основних завдань новоствореної організації також належало проведення агітаційної і пропагандистської роботи серед різних прошарків населення з роз'яснення політики партії з питань побудови збройних сил Радянського Союзу; виконання завдань, пов'язаних з мобілізацією громадськості навколо захисту країни; проведення військової підготовки і перепідготовки: сприяння міліційно-територіальному будівництву робітничо-селянської Червоної армії; масова підготовка в гуртках військових знань; керівництво і організація стрілецького спорту і військово-стрілецької справи, організація військових таборів, походів, виходів в поле і маневрів; здійснення військово-морської підготовки; організація кінної справа і інших видів робіт,

включаючи службове собаківництво і розведення службових голубів [436, с.27].

Згідно зі статутом, Всеукраїнський Тсоавіахім здійснював всеобуч населення з питань хімічного та військово-хімічного захисту, забезпечення безпеки від військово-хімічного нападу на цивільне населення. Товариство поширювало авіаційні знання, сприяло розвитку цивільної та військової авіації, розробляло нові конструкції літаків в авіаційному будівництві, організовувало перельоти і авіаційні експедиції. Крім того, Тсоавіахім мав здійснювати хімізацію країни, особливо поширювати різні види хімічних добрив на селі і боротися зі шкідниками [453, с.267].

Керівними органами Всеукраїнського Тсоавіахіму статут визначав – Всеукраїнський з'їзд товариства, Раду товариства, Президію Ради Тсоавіахіму.

Всеукраїнський з'їзд товариства скликався за ініціативою Ради товариства або Ревізійної комісії, або за рішенням третини місцевих організацій товариства один раз на два роки. У період між з'їздами керівництво Українським Тсоавіахімом здійснювала Рада товариства, яка обиралася на два роки делегатами з'їзду. Рада зі свого складу формувала Президію товариства. У центральному апараті Тсоавіахіму функціонувала Ревізійна комісія, галузеві секції та комітети товариства [64, с.251].

Керівними органами Тсоавіахіму на районному і міському рівнях були конференція та рада. Районна рада товариства скликала не менше, ніж чотири рази на рік. Президія районної (міської) ради була вищим керівним органом у період між засіданнями пленуму ради. Засідання президії відбувалося не менше двох разів на місяць. Право скликати президію мали голова, заступник та відповідальний секретар президії. При президіях районних рад утворювалися наступні сектори: організаційної роботи; агітації та масових кампаній; військовий; стрілецький; зв'язку; хімізації промисловості; хімізації сільського господарства; повітряно-хімічної

оборони; авіаційний; науково-дослідної роботи. У складі районного Тсоавіахіму діяв також секретаріат, штат якого визначався президією районної ради. Керівництво цим органом здійснював відповідальний секретар [196, с.16-21].

Районна ревізійна комісія Тсоавіахіму складалася з п'яти – дев'яти членів та двох – трьох кандидатів у члени товариства. Ревізійна комісія засідала не менше одного разу на місяць [196, с.23-26].

Основною низовою організацією товариства був осередок, що формувався за виробничим принципом, керівним органом якого були загальні збори. Загальні збори осередку скликалися не менше одного разу на три місяці. Керівним органом осередку між зібранням загальних зборів було бюро осередку (чисельність бюро залежала від чисельності осередку: 3 особи в бюро, якщо осередок налічував більше ніж 10 осіб, 5 – більше ніж 25 і 7 – більше як 50). Бюро обиралося терміном на один рік. Кожен осередок висував уповноваженого з роботи серед трудящих жінок. Засідання бюро осередку відбувалося не рідше двох разів на місяць [196, с.29-35].

Оскільки Союзний Тсоавіахім структурувався як централізоване об'єднання, то розбудова автономних, а тим більше самостійних організацій республіканського рівня визнавалася недоцільною, внаслідок чого в практиці республіканського організаційного регулювання набули поширення тенденції вертикального управління. Всеукраїнська рада Тсоавіахіму, обрана в січні 1927 року, не стала незалежним органом управління, оскільки потреби забезпечення централізованого адміністрування Центро ради СРСР у республіках зумовили неефективність подібних управлінських форм. Президією Всеукраїнської ради були розроблені та розіслані на місця для керівництва ряд корпоративних положень, які конкретизували та поширено тлумачили окремі організаційні норми Всесоюзного статуту Тсоавіахіму. Це дозволило створити розгалужену нормативну систему, що на корпоративному рівні

регламентувала організаційно-правовий статус товариств в УСРР. Центральним елементом виступало подвійне ядро статутів республіканського та союзного масштабів [363, с.234].

Членство у товаристві могли здійснювати як фізичні, так і юридичні особи, тобто підприємства, установи та організації. У статуті Тсоавіахіму при визначенні норм членства не передбачалося соціальних, національних, професійних, освітніх чи кваліфікаційних обмежень. Умовами членства були наявність громадянства СРСР, „правоздатність громадянина”, а також бажання сприяти здійсненню військово-оборонного будівництва в Радянському Союзі. Членами товариства не могли бути особи, які мали неправильне соціальне походження, а також громадяни, позбавлені виборчих прав. Для членства у Тсоавіахімі було встановлено віковий ценз вступу 16 років. У 1935 році його було зменшено до 14 років, але особи від 14 до 18 років мали лише право дорадчого голосу.

Вступ юридичних осіб до товариства проходив здебільшого згідно з директивами відповідних вищих органів, які наказували підприємствам, установам та організаціям підтримати тсоавіахімівську організацію колективним вступом до неї.

Становлення системи військово-оборонної підготовки населення України потребувало значних матеріально-технічних ресурсів. Аналіз архівних документів досліджуваного періоду показує, що слабка матеріально-технічна база масових оборонних організацій у 1920-ті рр. сильно гальмувала розвиток військової освіти та оборонної роботи з населенням. Тому перед керівництвом новоствореної організації поставало питання її фінансування та створення матеріально-технічної бази товариства.

У перші роки існування з цією проблемою зіткнувся і Тсоавіахім.

Статутні документи Тсоавіахіму передбачали, що основними джерелами наповнення його бюджету були: членські внески, прибутки від різних заходів, пов'язаних з діяльністю товариства, доходи від цільових

субсидій, надходження від державних установ, профспілок, пожертвування громадян та громадських організацій, а також прибутки від підприємств, установ та майна товариства.

Членські внески до товариства надходили як від фізичних, так і від юридичних осіб. Внески фізичних осіб були невеликими, під час вступу особа сплачувала 20 копійок. Розмір річного внеску залежав від розміру місячної заробітної плати члена товариства і коливався від 20 копійок до 2 крб. Незважаючи на невелику суму, членські внески становили 75% усіх прибутків товариства. Це можна пояснити тим, що Тсоавіахім був масовою організацією [178, с.231].

Суми членських внесків змінювалися залежно від загальних економічних умов, матеріального стану організацій товариства, конкретних завдань, які ставилися перед ним на певному етапі. Окремі категорії громадян сплачували мінімальні членські внески. Пільгові членські внески були встановлені для військовослужбовців, осіб, що навчаються, безробітних та інвалідів.

Протягом усієї довоєнної історії Тсоавіахім мав проблеми зі збором членських внесків, що надходили нерегулярно і не в повному обсязі. Несплату членських внесків можна пояснити тим, що часто одна особа була членом декількох громадських організацій, причому не завжди добровільно, тому для такої людини сплата членських внесків була обтяжливою.

На межі 20 – 30-х років компартійна влада взяла курс на згортання комерційної діяльності багатьох добровільних товариств. Це було пов'язано зі згортанням Нової економічної політики та загрозою посилення фінансової та підприємницької основи цього типу громадських об'єднань, що в такий спосіб могли стати самостійною суспільно-політичною силою, яка б мала реальний вплив на державну політику у громадській сфері життя радянського суспільства, тому центральні органи ряду товариств ухвалювали спеціальні резолюції щодо подолання так званих "комерційних ухилів" у діяльності цих

громадських об'єднань. Останні мали передати свої підприємства державі. Це яскраво демонструє Тсоавіахім [458, с.206].

Для вишукування коштів Тсоавіахім використовував різноманітні кампанії, у ході яких проводилися платні заходи (лекції, бесіди, кіносеанси тощо), товариство продавало свої видання, жетони, значки, марки й інші атрибути, часто досить дорогі, осередки проводили різноманітні кружкові збори, домагалися разових відрахувань на свої потреби від установ і підприємств. Кожний із цих каналів давав небагато, але у цілому сума отримуваних у такий спосіб коштів давала змогу товариству значно поповнювати свій бюджет.

Окремим напрямком отримання фінансових надходжень стала організація тсоавіахімівських лотерей. Перші лотерейні кампанії, організовані товариством, стали одним із основних джерел поповнення фінансової бази Тсоавіахіму. Кошти, зібрані під час лотерей, ділилися на дві частини – більша направлялась на фінансування державних програм військового будівництва, які реалізовувались під егідою товариства, менша, а це близько тридцяти відсотків, залишалась для фінансування мережі тсоавіахімівських осередків.

Особливий інтерес представляє перша всесоюзна Авіаційна лотерея, розіграш якої було проведено у Москві 1 липня 1927 року. Для проведення лотереї було випущено 2 млн. білетів на суму 111401 крб. Вартість білету складала 50 копійок. Їх продаж здійснювався осередками Тсоавіахіму на підприємствах, у державних установах, червоноармійських частинах, а також конторах, відділеннях Держбанку, фінвідділах і ощадкасах. Виграшами першої лотереї визначались 8002 мандрівки навколо світу, по Європі, СРСР і перельоти по різних містах. Серед призів – три мандрівки пароплавами (вартість 4383 крб.); п'ятнадцять подорожей по Європі (вартість від 1060 до 2015 крб.) і сорок п'ять – по Радянському Союзу (вартість від 145 до 445

крб.). Останні 7939 виграшів – це разові польоти над Москвою, Ленінградом, Києвом, Харковом та іншими містами СРСР [436, с.33].

Під час першої лотерейної кампанії було проведено велику агітаційну та пропагандистську роботу. По-перше, лотерея та її виграші були розрекламовані у періодичній пресі та по радіо. Організатори лотереї випустили спеціальну рекламну брошуру з описом переваг для переможців. Зокрема, умови лотереї передбачали: «особи, які виграли мандрівки, отримують від лотерейного комітету закордонний паспорт, білети на проїзд повітряним, залізничним і пароплавним транспортом, їм надають одяг і всі необхідні дорожні аксесуари. На особисті витрати видаються добові у розмірі 15 крб. на день, а при мандрівці в Америку – 25 крб. в день. Крім добових переможці отримують повне забезпечення натурою (сніданок, обід та вечеря).

Кожен робітник, службовець і військовий, який виграв мандрівку і бажає її здійснити, може відправлятися в дорогу, не боячись втратити місце роботи та посаду, що забезпечується угодою Тсоавіахіму та Народним комісаріатом СРСР. Лотерейний Комітет сплачує йому весь заробіток за час мандрівки. Селянин може також спокійно мандрувати, він отримує 100 крб. компенсації (крім добових). При мандрівці у Крим чи на Кавказ лотерейний Комітет надає власнику виграшного квитка можливість перебування на будь-якому курорті протягом 10 днів» [436, с.33].

По-друге, білети розповсюджувались активістами товариства у дні виплати підприємствами зарплат, під час масових спортивних та культурних свят.

По-третє, лотерейний комітет використовував для розповсюдження квитків партійні та комсомольські комітети на місцях.

Перша Всесоюзна лотерея дала 794.891 крб. чистого прибутку. З них 690795 крб. було перераховано на авіаційне і хімічне будівництво і 104095 керівництво направило на фінансування низових організацій та розгортання

масової гурткової роботи з підготовки населення до оборони країни [173, с.6].

З 1928 року товариство стало проводити щорічні Всесоюзні лотереї Тсоавіахіму.

Друга лотерея принесла товариству 1071798 крб. з них 813696 крб. було перераховано на потреби військового будівництва і лише 258101 товариство залишило на власне фінансування [173, с.6].

Під час реалізації третьої тсоавіахімівської лотереї надходження склали 1,5 млн. крб. Четверта лотерея принесла 3 млн. крб. [173, с.6]. Під час п'ятої лотереї 1931 року Український Тсоавіахім реалізував білетів на суму 3,5 млн. крб., з них 2.173 тис. крб. було переведено до Москви, інші кошти залишились в Україні [19, с.3].

Для посилення ефективності лотерейної роботи у червні 1934 р. було створено спеціальні Комітети сприяння лотереям [230, с.29]. Комісії розробляли плани лотерейних кампаній, особливості реалізації білетів серед робітників і селян різних регіонів держави.

Нерідко розповсюдження лотерей здійснювалося шляхом накидання їх окремим господарським організаціям – юридичним членам товариства, які потім змушували своїх працівників їх купувати, вираховуючи вартість білетів із заробітної плати. Масштабність цього явища та зростання невдоволення „лотерейним податком” у середовищі його платників обумовили формальну заборону таких форм її реалізації відповідно до постанови уряду СРСР від 31 серпня 1933 [229, с.8].

Активно залучались до лотерейних кампаній Тсоавіахіму та збору коштів на потреби мілітаризації країни інші добровільні товариства. Зокрема, Українське Товариство Червоного Хреста брало участь у будівництві авіаескадрильї, моторизації прикордонних військ, індустріалізації промисловості [309, с.6; 310, с.15-16].

Особливою статтею надходжень до бюджету організацій Тсоавіахіму були прибутки від різних видів громадської діяльності. Товариство проводило різноманітні кампанії – «Дні», «Тижні», «Декади» та «Місячники оборони», під час яких збирало кошти для своєї діяльності. Значний відсоток зібраних коштів надходив до державної скарбниці. Так, протягом «декади оборони» 1930 року Тсоавіахім України зібрав у фонд оборони 1 млн. крб. [289, с.6].

Певну частину коштів організації Тсоавіахіму отримували від функціонування створених при них видавництв. Періодична та пропагандистська література розсилалися на місця, місцеві осередки товариства займалися її реалізацією. Однак з кінця 20-х років компартійна влада почала обмежувати діяльність громадських об'єднань, у тому числі і Тсоавіахіму, у видавничій сфері, передаючи її до компетенції державних установ [458, с.208].

Одним із способів фінансування військово-оборонних кампаній, зорганізованих товариством, була мобілізація громадськості для різних громадських робіт, до яких залучали актив товариства, робітників, селян і службовців у вільний від основної роботи час, причому заробіток за так звані „суботники” та «недільники» надходили на рахунки Тсоавіахіму.

Важливу роль у фінансуванні товариства відігравала різноманітна державна допомога: державні грошові та матеріальні субсидії, податкові пільги. Оскільки держава прагнула мати вплив на Тсоавіахімівські організації, вона створювала брак обігових коштів. Після цього осередки товариства залежали від центральних і місцевих компартійних органів. Так, ще попереднику Тсоавіахіма Товариству друзів повітряного флоту у 1923 р. РНК СРСР дозволила безкоштовно одержувати літаки, зняті з озброєння, та інше авіаційне майно від Головного управління робітничо-селянського повітряного флоту. У 1925 році на установи та підприємства Авіахіму було розповсюджено тимчасовий пільговий тариф внесків на соціальне

страхування. А у 1928 році від сплати податків та зборів був звільнений і Тсоавіахім [458, с.209].

Оскільки основну частина коштів товариства збирали місцеві організації та осередки, важливим питанням організаційно-фінансового характеру був їх перерозподіл між низовими й центральними структурами Тсоавіахіму.

Засноване на принципах централізму, товариство в інструктивних матеріалах будувалося як фінансова піраміда: організації нижчого підпорядкування повинні були відраховувати частину зібраних ними коштів вищестоящим структурам товариства.

Керівництво Тсоавіахіму, аналізуючи ситуацію з його фінансуванням та матеріально-технічним забезпеченням оборонної роботи, шукало шлях до вирішення даної проблеми. Центральна Рада Тсоавіахіму прийняла ряд рішень з активізації фінансової роботи осередків товариства. Статут спілкової організації встановлював особливий порядок розподілу громадських надходжень. До Всесоюзної каси Тсоавіахіму надсилалися не лише цільові надходження, отримані в результаті проведення кампанійських заходів, а й 50% усіх залишків коштів регіонально-республіканських об'єднань, що не були використані за планом. Статутне закріплення централізованого порядку роботи Тсоавіахіму СРСР проводилося й на рівні організаційного закріплення фінансової залежності республіканського товариства від союзного керівництва, яке вимагало всю бухгалтерську звітність корпоративних членів спілки [363, с.233].

Як Всесоюзне централізоване добровільне товариство, Тсоавіахім повністю залежав від рішень правлячої партії. Осередки товариства керувалися у своїй діяльності рішеннями партійних з'їздів та директивами партійних чиновників.

Керівництво партапаратом роботою Тсоавіахіму реалізовувалося через створення додаткової керівної ланки в апараті ЦК партії. При секторі

військово-політичної роботи агітаційно-масового відділу ЦК ВКП(б)У було створено спеціальну групу з роботи Тсоавіахіму й дано чіткі директивні вказівки щодо організації аналогічних спеціальних груп у межах компартійних органів національних республік.

У 1934 році для керівництва та координації військово-оборонною роботою указом Президії ЦВК СРСР створюються оборонні комісії. До 1 січня 1936 року комісії були створені в 60% всіх сільських районів СРСР та 85% міських. На Україні та в РРСФР їх нараховувалось більше 200 тис. [298, с.51].

Оборонні комісії зосередили у себе контроль за усією військово-оборонною роботою, яку здійснював Тсоавіахім та громадськість на місцях. Вони ставили їм завдання безпосередньо, як підпорядкованим державним органам, і контролювали місцеве керівництво осередків оборонних організацій.

Координування зусиль між національними республіками в регіональній роботі товариства було покликане, у першу чергу, забезпечити фінансову стабільність організації для виконання окреслених номенклатурою завдань. Додатковою функцією міжнаціональної діяльності товариства було попередження та ідейне обмеження «надлишкової самодіяльності» окремих республіканських філій у жорстко централізованій загальносоюзній організації. Намагання національних секцій Тсоавіахіму наблизити декларативні гасла до практичної діяльності товариства наштовхувалось на протидію в особі керівних ланок організації. При цьому використовувався добре налагоджений механізм громадського осуду через друковані засоби масової інформації, який передбачав «адекватну» реакцію на це республіканських ланок апарату Тсоавіахіму. Поширеною була практика «самокритики» українською організацією Тсоавіахіму своїх недоліків у впровадженні партійної лінії на теренах Української СРР. Так, президія Центральної ради Української організації Тсоавіахіму звинувачувала себе «в

припущенні опортуністичної помилки» при визначенні першого варіанту бюджету товариства на 1933 рік. Вона виявилася в прагненні перекласти витрати, пов'язані з роботою Тсоавіахіму Української СРР, на підприємства, тобто на державний бюджет, замість мобілізації внутрішніх фінансових ресурсів у рамках товариства. Вина за усі негаразди, що стосувалися ефективності функціонування республіканської філії централізованої структури Тсоавіахіму СРСР покладалася на республіканське керівництво українського товариства [363, с.233].

У 1927-1928 роках були створені положення про осередок товариства, його районну та окружну організацію, юридичних та фізичних членів, порядок зберігання та витрати коштів, якими встановлювалися зовнішні межі регулювання організаційних аспектів підготовки громадського об'єднання до здійснення форсованої індустріалізації та колективізації. Весь комплекс адміністративно-політичних та організаційних заходів регулювання діяльності Тсоавіахіму підпорядковувався загальним тенденціям регулятивної еволюції системи громадських об'єднань та характеризував процес нарощування політичної присутності партії у структурі організації.

28 липня 1927 року всім окружним керівникам тсоавіахімівських організацій було розіслано секретну записку з вимогою реорганізації правлінь і осередків Тсоавіахіму по округам з метою забезпечення за комуністами більшості в керівних органах товариства. Крім того, головами організацій та осередків мали стати секретарі партійних організацій відповідного рівня [33, с.36-37]. Реорганізація дала свої результати. Навесні 1928 року 39 відповідальних секретарів окружних рад Тсоавіахіму УСРР були членами партії і лише двоє – безпартійними [365, с. 234].

Активізація партійної присутності у Тсоавіахімі співпала з початком форсованої індустріалізації і колективізації. 19 березня 1928 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу Тсоавіахіму». У ній наголошувалось на недостатній присутності місцевих партійних керівників в осередках

товариства і вказувалось, що партійні комітети мають виділити на роботу в органах Тсоавіахіму відповідальних партійних працівників, які мають бути звільнені від усіх інших видів партійної і громадської роботи [466, с.23].

У роки першої п'ятирічки перед місцевими компартійним органами ставилось завдання адміністративного впливу на добровільні товариства. Це фактично зменшувало можливості Тсоавіахіму як громадського об'єднання. Партійні чиновники підбирали кадри тсоавіахімівських працівників, місцеві депутати мали не тільки навчатися в гуртках військових знань, але і активно брати участь у їх керівництві.

6 квітня 1928 року ВЦВК СРСР прийняв положення «Про крайові (обласні), окружні і районні з'їзди Рад і їх виконавчих комітетів». Згідно з положенням місцеві ради мали всіляко сприяти і координувати роботу місцевих осередків оборонних товариств. Особливу увагу місцеві органи влади мали приділяти Тсоавіахіму. Керівники місцевої влади та партійні функціонери зобов'язувались разом з місцевим партійним активом вступати до осередків товариства. Крім того, товариство мало отримувати всіляку підтримку в організації кампаній з допомоги Червоній армії, організації призовної кампанії та різного роду лотерейних та позичкових заходів [183, с.351].

Характерною ознакою такого сприяння стало посилення регламентації діяльності всіх ланок політичної системи більшовицької держави. Так, під час виборчої кампанії 1929 року депутати члени Тсоавіахіму обов'язково мали відповісти виборцям на запитання, що вони зробили для «воєнізації» населення, а виборцям наказувалось «обов'язково запитати у доповідачів» та в наказі депутатам поставити вимогу їх участі у посиленні обороноздатності СРСР [295].

Окремим питанням, яке стояло перед партійними функціонерами в діяльності військово-оборонних організацій, було постійне зростання їх членської маси.

На 1 травня 1927 року в Україні Тсоавіахім нараховував 371 995 чоловік. Протягом літа внаслідок організації кампаній «Проти пострілу Каверди», розриву дипломатичних відносин з Великобританією та проведення «Тижня оборони» чисельність Всеукраїнського товариства зросла на 95% і досягла 721 549 осіб [219, с.27].

Щоб збільшити чисельність товариства і виконати поставлені плани зростання, Президія ЦР Тсоавіахіму у серпні 1927 року прийняла рішення про зниження вікового цензу для вступників з 16 до 14 років [428, с.16].

Це дозволило збільшити чисельність товариства за рахунок залучення до товариства школярів і створення організації «Юних друзів оборони». На 1929 рік членська маса Українського Тсоавіахіму зросла до 1 млн. чоловік, в 1931 до 1,5 млн. [19, с.101], а на кінець 1931 року – до 2 млн. чоловік [336, с.75].

Одночасно посилюється і партійна присутність у товаристві. Запровадження обов'язкового членства у товаристві для партійних і комсомольських функціонерів дозволило менше ніж за рік довести чисельність Всесоюзного Тсоавіахіму до 5 млн. осіб [303].

Компартійні органи вважали, що це не межа. Згідно з першим п'ятирічним планом розвитку товариства, затвердженим 1929 року, Тсоавіахім мав збільшити свою чисельність на 1933 рік до 10,5 млн. чоловік [276, с.5-6].

На другому всесоюзному з'їзді товариства у лютому 1930 року плани були відкореговані у більшу сторону. Тсоавіахім мав збільшитися до 17 млн. осіб, тобто залучити у свої ряди 10% населення країни [75, с.61]. У досягненні таких результатів мали допомогти товариству профспілки. У 1930 році профспілки поставили питання відносно участі всіх робітників і службовців великих підприємств країни у Тсоавіахімі. Всього повинно було займатися оборонною роботою 70% всіх членів профспілок [75, с.121].

Зрозуміло, що було поставлено нереальне завдання. В 1934 році контрольні цифри зменшили до 50%, а згодом до 30%.

Отже, Тсоавіахім, як і більшість громадських об'єднань того часу, зростав на папері. На 1 серпня 1927 р. Тсоавіахім СРСР нараховував 33 093 осередки, які об'єднували більше 2,5 млн. осіб. (Товариство сприяння обороні СРСР на момент об'єднання нараховувало 2 млн. осіб, а Авіахім – 400 тис.) [319, с.28]. Формально у 1932 році Тсоавіахім об'єднував 12 млн. осіб [290, с.5]. А через десять років у червні 1941 року Тсоавіахім нараховував лише на 1млн. більше – 13 млн. членів.

Структурно Всеукраїнський Тсоавіахім на 1 січня 1928 року складався з 8359 низових осередків, що об'єднували 721 тис. членів[8, с.106], з них – 20% діяли при фабрично-заводських комітетах, 47% функціонували у селах, 20% – при державних установах [219, с.27]. Діяли районні та окружні організації товариства.

На момент проведення адміністративної реформи 1930 року Український Тсоавіахім об'єднував 484 районні організації та 18 організацій великих промислових центрів, а також організацію АМСРР з її 11 районними організаціями. В 1931 році, після укрупнення районів, кількість районних організацій зменшилась до 363 [19, с.101-102].

В 1932 році адміністративно-територіальна організація товариства знову зазнала змін. Запроваджується триступенева організація товариства: обласна організація – районна(міська) – первинний осередок.

Створення за такий короткий строк масового добровільного товариства несло з собою велику кількість негативу. Зокрема, слабкість матеріально-технічної бази, приписки так званих “мертвих душ”, коли одна особа одночасно перебувала у декількох громадських об'єднаннях одночасно.

Архівні документи відзначали у новоствореній організації велику плінність керівних кадрів низових осередків. Більшість первинних осередків товариства на початку 30-х років мали очолювати партійні керівники

районів, міст, областей, але поєднуючи декілька керівних посад, вони не в змозі були приділяти увагу діяльності осередків Тсоавіахіму. У журналі товариства «Осовіахім» за 1930 рік зазначалось: «Достатньо сказати, що 80% керівників Тсоавіахіму поєднують, у середньому, по чотири партійні і громадські посади, а деякі 8-10» [282, с.10]. Керівники осередків змінювались по три- чотири рази на рік. Іноді практикувалось направлення партійного функціонера на тимчасову роботу у товариство до призначення його на певну керівну посаду. Подібна плинність кадрів відзначається і в період масових репресій другої половини 30-х рр.

Осередки Тсоавіахіму створювались на підприємствах, державних установах, військових частинах, навчальних закладах та на селі. Керівництво осередками здійснювали 40 окружних рад, рада Молдавської АСРР і більш ніж 700 районних рад. Всеукраїнська рада товариства керувала оборонною роботою за допомогою 12 секцій: організаційно-фінансової, агітаційно-пропагандистської, сільськогосподарської, повітряного спорту, авіаційної промисловості, авіаційно-науково-дослідної, повітряно-хімічної оборони, стрілецької, військово-науково-дослідної та повітряного права. Їх штат складав 148 осіб. Крім того, окружні ради мали 85 штатних працівників. Основними секціями окружних організацій Тсоавіахіму були організаційно-пропагандистська, повітряно-хімічної оборони, стрілецька і сільськогосподарська. В секціях при окружних радах працювали 755 осіб. Вони діяли на громадських засадах. В Україні на кінець 1927 року існувало також 15 тис. осередків юних аерохімівців, які були об'єднані в 502 організації [32, с.4].

Основну роботу товариства здійснювали добровільні громадські інструктори. Їх набирали з відставних офіцерів Червоної армії, висококваліфікованих робітників та сільського активу. Як правило, інструктори працювали на безоплатній основі, у вільний від основної роботи

час. За рішенням другого з'їзду товариства на 1930 рік мало бути підготовлено 2 тис. постійних і 20 тис. громадських інструкторів [350, с.22].

У перші роки існування товариство здійснювало переважно агітаційно-пропагандистську роботу. Переважали агітаційні кампанії з популяризації служби у Червоній армії, збирались кошти для покращення її матеріально-технічної бази. Організується випуск масової популярної літератури і спеціальна бібліотечка активіста. Видається спеціальна селянська воєнна газета «На страже». Одночасно формується і актив товариства.

Важливу роль у розвитку товариства відіграв другий з'їзд Тсоавіахіму, який відбувся у 1930 році. На ньому було прийнято п'ятирічний план розвитку товариства, який передбачав основні показники зростання активу товариства та напрямки розвитку. П'ятирічний план прив'язувався до п'ятирічного плану соціалістичного будівництва в країні. В рішеннях з'їзду відмічалось, що крім оборонної роботи до основних завдань організації належить активне сприяння індустріалізації та хімізації СРСР, колективізації сільського господарства, підготовка кадрів. На з'їзді було прийнято новий статут товариства, який закріплював основні форми організації, було обрано нову президію ЦР Тсоавіахіму СРСР. До неї увійшли: А.І. Риков (голова), Я.Л. Авіновицький, Я.І. Алксніс, П.И. Баранов, С.М. Будьонний, Я.Б. Гамарник, С.С. Каменев, М.В. Куйбишев, Л.П. Маліновський, К.А. Механошин, Р.А. Муклевіч, В.І. Мутних, М.А. Семашко (заступник голови), І.С. Уншліхт (заступник голови), М.М. Швернік, Р.П. Ейдеман [313, с.21].

31 березня 1932 року на третьому розширеному пленумі ЦР Тсоавіахіму була прийнята постанова про перебудову Центральної Ради. Було вирішено мати звільненого голову і трьох заступників. Почесним головою товариства було обрано голову РНК СРСР В.М. Молотова. Головою ЦР товариства обрали Р.П. Ейдемана [313, с.41].

23 лютого 1932 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про Тсоавіахім» в якій діяльність товариства з військово-оборонного захисту визнавалась незадовільною. 25 березня 1932 року аналогічну постанову «Про стан роботи Тсоавіахіму» прийняв ЦК КП(б)У. Згідно з постановою робота республіканської організації визнавалась також незадовільною. Постанова передбачала перебудову у роботі товариства, направлену на його зближення з Червоною армією та Військово-Морським флотом. У березні 1932 року відбувся III розширений пленум товариства, який затвердив програму перебудови та обрав нове керівництво Тсоавіахіму Української СРР. Головою Центральної ради товариства став М.С. Богданов, а згодом його змінив М.В. Попов [319, с.42].

Змінювався керівний апарат товариства. Центральна рада Тсоавіахіму Української СРР складалась з відділів організаційно-масової, військової підготовки, протиповітряної оборони і військово-повітряних сил, військово-хімічної і військово-морської підготовки. Крім того, до ради входили сектор військово-технічної пропаганди і винахідництва, сектор фінансово-планової роботи, виконання і керівництва справами, спецчастина. Науково-дослідні відділи реорганізовувались у постійні наради. При відділах і секторах створювались ради сприяння із громадських активістів.

Постановою запроваджувався обов'язковий для всіх керівників Товариства мінімум знань з тсоавіахімівської і військово-оборонної роботи.

Відбулися зміни і в обласних радах Тсоавіахіму Української СРР. В їх штатних розписах з'явилися звільнені заступники голови і відповідальні секретарі, а в районних і міських – звільнені заступники голови. У 8 обласних, 28 міських і 121 змішаних (міських і районних), 338 районних і 121 заводських радах Тсоавіахіму України працювало 530 штатних співробітників, а разом з громадськими активістами – 2450 осіб [319, с.43].

1932 року актив товариства «посилається» направленими на керівні посади партійно-комсомольськими працівниками. У травні ЦК ЛКСМУ

призначило на керівні посади в Тсоавіахім України 100 комуністів керівників комсомольських організацій [66, с.5]. Того ж року було мобілізовано 200 осіб керівного складу міського і районного комсомольського активу на роботу до товариства і 5 тис. осіб низового комсомольського активу – на низову роботу в організацію [384, с.77].

Відбуваються зміни і в фінансовому секторі діяльності Тсоавіахіму. Вони передбачали посилення фінансового централізму у стосунках союзного центру та філій національних республік. Нове положення про первинні організації Тсоавіахіму СРСР від 22 грудня 1934 року закріплювало систему джерел комплектування їх бюджету. Складниками новоствореної системи були: по-перше, відрахування від вступних та членських внесків республіканських товариств; по-друге, відрахування від реалізації лотерей; по-третє, надходження від реалізації продукції з так званих «гектарів оборони»; по-четверте, профспілкові відрахування в розмірах, які щорічно встановлювалися ВЦРПС; по-п'яте, надходження за взаємними оборонними угодами. Кількісні показники відрахувань по першому, третьому і п'ятому складникам, що повинні були надходити у первинну організацію, встановлювалися Президією Центральної ради Тсоавіахіму СРСР; надходження за четвертим складником знаходились у компетенції місцевих організацій. Декларативність відносної самостійності місцевих організацій у частині їх участі у встановленні розмірів фінансування за четвертим складником проявлялась у попередньому визначенні розміру ставки надходжень центральними керівними органами профспілок [363, с.238].

Отже, в 1932-1934 роках відбулися зміни в організації діяльності товариства. За рішенням ЦК КП(б)У під партійний контроль потрапляла вся вертикаль організації – від Центральної республіканської ради товариства до районних організацій. Партійні функціонери на місцях мали разом з профспілками та комсомольськими організаціями забезпечувати постійне членське зростання товариства за рахунок власних активістів.

За допомогою партійно-комсомольського втручання чисельність Всеукраїнського Тсоавіахіму зросла удвоє. На березень 1934 року товариство нараховувало 2180 тис. чоловік, які об'єднувались у 21 773 осередки [58, с.27].

В другій половині 1930-х років посилюється тиск з боку компартійних органів на масові громадські організації, відбуваються зміни в статусі та керівництві Всесоюзного і Українського Тсоавіахіму.

Політика організаційних змін була направлена на посилення структуризації товариства та збільшення його внутрішньої організаційної бюрократизації. Типове положення про Ради сприяння при організаціях Тсоавіахіму СРСР від 27 червня 1934 року юридично затверджувало новий елемент структури управління цією організацією у вигляді рад сприяння ТСАХ, покликаних стимулювати фінансові надходження. Ради сприяння визначалися цим документом як дорадчі органи громадського контролю за діяльністю Тсоавіахіму. При цьому якість та дієвість громадського контролю визначалася контингентом цих рад, який складався з представників військового командування, партійних та комсомольських органів, профспілок та окремих активістів-громадівців [363, с.238].

Одночасно створюються і оборонні секції при місцевих Радах депутатів.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про Тсоавіахім» від 8 серпня 1935 року закликала товариство сконцентрувати свої сили на підготовці резервів для армії і флоту. В постанові зазначалось, що товариство має приділяти велику увагу військовій підготовці допризовної молоді і позавійськовиків; допомагати командному складу Червоної армії підтримувати у належній формі запасників, без відриву від виробництва проводити їх навчання; розвивати авіаційний та стрілецький спорт, здійснювати протиповітряну та хімічну підготовку населення. Крім того, ЦР товариства СРСР отримала

права оперативного керівництва допризовною та позавійськовою підготовкою, навчанням спеціалістів для армії і флоту [428, с.23].

Отже, держава передавала Тсоавіахіму частину функцій Наркомату оборони зі зміцнення обороноздатності країни. Про це йдеться у листі відповіді І.В. Сталіна тсоавіахімівському активісту: «... потрібно всебічно посилити і зміцнити нашу Червону Армію, Червоний флот, Червону авіацію, Тсоавіахім. Потрібно весь наш народ тримати в стані мобілізаційної готовності перед обличчям небезпеки військового нападу, щоб ніяка «випадковість», ніякі фокуси наших внутрішніх і зовнішніх ворогів, не могли застати нас зненацька...» [468, с.13].

Народному комісаріату оборони пропонувалося посилити допомогу Тсоавіахіму, звернути велику увагу на підвищення якості підготовки його кадрів, які проводять навчання та підготовку допризовників.

Тсоавіахім, формально залишаючись громадською організацією, фактично перетворювався в державну структуру. В апараті товариства працювала значна кількість кадрових військовослужбовців Червоної армії, кількість яких по відношенню до «цивільних працівників» і військовослужбовців в другій половині 1930-х років постійно збільшується, навіть у період репресій кінця 1930-х років. Багато працівників Тсоавіахіму сприймали роботу в товаристві, як службу в одному із народних комісаріатів. Фактично у даний період товариство виконує функції наркомату. Так, у складі Наркомату оборони діяла інспекція Тсоавіахіму, яка контролювала військово-оборонну діяльність громадських об'єднань. На початку 1938 року до складу Ради з питань авіації Комітету оборони було введено голову Тсоавіахіму Горшеніна та його заступників [138, с.32].

Важливе значення для подальшої політизації діяльності Тсоавіахіму мали рішення 18 з'їзду ВКП(б), що відбувся в березні 1939 року. Виступаючи на з'їзді, Нарком оборони СРСР К.Є. Ворошилов говорив, що Тсоавіахім «допомагає Червоній армії у справі початкової «чорнової» роботи з обробки

кадрів різних воєнних спеціальностей... Ми можемо і повинні в найближчий час зробити все для того, щоб Тсоавіахім системою своїх організацій охопив усі фабрики і заводи, підприємства, установи, навчальні заклади і колгоспи» [490, с.291].

На початку 1940 року Тсоавіахім поступово перетворюється на відокремлений підрозділ Наркомату оборони. Самостійна інспекція Тсоавіахіму ліквідується, її функції передаються Інспекції піхоти (інспекція з воєнної роботи Тсоавіахіму при Інспекції піхоти Червоної армії). У Тсоавіахімі практично не залишається осіб вищого командного і керівного складу (тільки старший і середній). Товариство перетворюється на своєрідний, розсіяний по країні, військовий округ.

З 1935 року все більше посилюється партійна присутність у керівному складі товариства. Голови райрад Тсоавіахіму включаються у номенклатуру крайкомів і обкомів партії. Відповідальність за оборонно-масову роботу ЦК ВКП(б) покладає на других секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії. Крайкоми, обкоми, міськоми і райкоми партії були зобов'язані «посилити увагу всій роботі Тсоавіахіму, як важливої оборонної громадської організації». Так, Харківський обком партії 11 вересня 1935 року зобов'язав райкоми і завкоми партії проаналізувати стан тсоавіахімівських осередків і допомогти їм виконати постанову ЦК партії, а Харківський міський комітет комсомолу виділив для посилення керівництва первинних осередків товариства 100 комсомольських активістів [319, с.58-59].

На початку 1936 року відбулися перевибори керівництва тсоавіахімівських організацій, які збільшили присутність комсомольського та партійного активу в організаціях товариства.

19 листопада 1935 року ЦР Тсоавіахіму затвердила нове «Положення про первинну організацію Тсоавіахіму». Згідно з положенням первинні організації товариства створюються за виробничим принципом – на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах, МТС, державних установах, навчальних

зкладах, на транспорті і в частинах Червоної армії при наявності п'яти членів Товариства. Це призвело до показового збільшення осередків товариства в Україні.

Не минули актив товариства і репресивні кампанії проти командного складу Червоної армії. Перманентними репресіями серед кадрів РСЧА був позначений весь міжвоєнний період. Перша хвиля чисток прокотилася ще на початку 1920-х років (про них йшлося вище), наступна – на початку 1930-х років була пов'язана з реакцією армії на колективізацію та голод у країні. Вона зачепила і актив українського Тсоавіахіму. Так, у 1930 році за правий уклонізм і опортунізм було розпущено керівні органи Полтавської та Київської окружної ради [73, с.133].

В 1933 році чистки керівного складу відбулися в Харківському Тсоавіахімі [80, с.59].

У 1936-1938 роках відбуваються масові репресії командного складу у Київському та Харківському військових округах. За півтора року було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань, з них 17 командирів дивізій та 15 командирів бригад [321, с.426].

Одночасно проводяться репресії і серед керівного активу Товариства, які співпрацювали з репресованими військовими командирами. Згідно з доповіддю комісара державної безпеки 2-го рангу НКВС Української СРР З. Кацнельсона від 11 березня 1937 року встановлювалося: «Здійснити обстеження роботи Центральної Ради Тсоавіахіму щодо підготовки оборонних кадрів у республіці та здійснити обговорення цього обстеження на засіданні Комісії Оборони.» [42, с.9].

29 червня 1937 року, після засідання державної комісії з обстеження роботи Тсоавіахіму, розпочалися масові зняття з посад та арешти керівництва українського товариства. Було знято з посади голову ЦР Тсоавіахіму УРСР Копаєва, заступника голови Мазніцина, Серебрякова, члена президії ЦР Тсоавіахіму УРСР Білейка, керівника Одеської обласної ради товариства

Бабіна, Камянець-Подільської облради – Кайкова [237, с.15-16]. Вони звинувачувались у державній зраді, участі у націоналістичному підпіллі періоду громадянської війни, зв'язках з троцькістами, дворянському походженні, співпраці з керівництвом Всесоюзного Тсоавіахіму Р.П. Ейдеманою та головою республіканського товариства М.В. Поповим [241, с.110].

У 1937 році було опубліковано інформаційне повідомлення про пленум ЦР Тсоавіахіму СРСР. В ньому зазначалось: «На днях відбувся пленум ЦР Тсоавіахіму СРСР. Пленум обговорив доповідь нового керівника ЦР Тсоавіахіму СРСР тов. П.С. Горшеніна (став головою після арешту Р.П. Ейдемана 16 травня 1937 року), [137, с.74]. «Про підготовку до виборів в ради за новою виборчою системою і недоліки організаційно-політичної роботи тсоавіахімівських організацій». Постанова пленуму передбачала скликати 3-й Всесоюзний з'їзд Тсоавіахіму в вересні 1937 року [137, с.32], а також затвердила положення «Про організацію виборів тсоавіахімівських органів». Пленум Тсоавіахіму передбачав проведення звітно-виборчих зборів у всіх осередках товариства і перевибори усіх керівних органів Тсоавіахіму, з метою очищення товариства від «ворогів народу», диверсантів та шпигунів [313, с.55].

За архівними даними в перші місяці 1937 року українська організація тсоавіахіму була почищена на 1000 чоловік. Найбільше «троцькістів» і правих опортуністів було виявлено в Київській, Одеській, Харківській та Вінницькій обласних організаціях товариства [96, с.13, 38, 50].

У цей час почались масові безпідставні звільнення тсоавіахімівських кадрів, і перш за все, працівників аероклубів. Так, в Центральний аероклуб Тсоавіахіму тільки протягом перших трьох місяців 1938 року надійшло більше 600 скарг від звільнених працівників із складу льотно-технічного персоналу товариства [313, с.53].

27-28 квітня 1938 року відбувся пленум ЦР Тсоавіахіму Української РСР. На пленумі розглядалось постанова президії ЦР Тсоавіахіму СРСР від 15 квітня 1938 року «Про другий пленум ЦР Тсоавіахіму УРСР». У постанові наголошувалось на неправильній, з точки зору більшовицької політики, діяльності керівництва українського Тсоавіахіму. Республіканське та обласне керівництво товариства звинувачувалось у спробах протиставити український та Всесоюзний Тсоавіахім, у підтримці ворогів народу, які затесались у керівництво Тсоавіахіму. За результатами пленуму було прийнято постанову, у якій президія ЦР Тсоавіахіму Української РСР зобов'язувала обласні та районні ради товариства провести чистку апарату товариства з метою виявлення прихованих ворогів радянської влади – троцькістів-бухаринців, буржуазних націоналістів та іноземних шпигунів[432, с.15-18].

Почалася друга хвиля репресій працівників Тсоавіахіму. Протягом 1937-1938 року було змінено та засуджено все керівництво республіканського товариства, більшості обласних та районних організацій [42, с.22].

Так, протягом 1937 року було заарештовано працівників Лубенської районної ради Тсоавіахіму – голову райради П.М. Жукова, інструкторів П.І. Дудку, В.Г. Шевченка та політрука товариства В.І. Сезоненка. Їх звинуватили в організації польської контрреволюційної організації, занедбаності бойової і політичної підготовки допризовників та вербовці серед них активних шпигунів. Усіх заарештованих було засуджено особливою трійкою УНКВС по Полтавській області 21-23 березня 1938 року до розстрілу [516].

У другій половині 1938 року товариство охопила нова хвиля репресій. Було знято та засуджено голову ЦР Тсоавіахіму П.С. Горшеніна, репресовано нове керівництво обласних організацій.

Одночасно з початком репресій проти радянського військового керівництва для нагляду за Тсоавіахімом та іншими воєнізованими організаціями у складі НКВС створюється 6-й відділ 1-го управління (Управління державної безпеки) НКВС СРСР (з 29 вересня 1938 року – 6-й відділ ГУДБ НКВС СРСР). У 1940 році функції нагляду за організаціями тсоавіахіму переходять до 2-го секретно-політичного та 4-го особливого відділів ГУДБ при НКВС СРСР.

Одночасно відбувається посилення представництва компартійних працівників у місцевих осередках товариства. В грудні 1937 року Президія Центральної ради товариства затвердила «Положення про комісарів (політруків) в організаціях Тсоавіахіму [323, - С. 50].

У 1939 році відповідно до рішень ЦК ВКП(б) у Тсоавіахімі створюються політичні органи: в ЦР Тсоавіахіму – політичний відділ, в Українському Тсоавіахімі та обласних організаціях – політичні сектори. Політоргани мали контролювати діяльність усіх організаційних ланок товариства, вирішувати кадрові призначення з метою виявлення в організації прихованих ворогів соціалістичної держави [253].

На роботу до керівних ланок товариства замість репресованих функціонерів направляються нові партійно-комсомольські активісти. Так, у Чернігівській області в 1939 році на керівну роботу до товариства було направлено 120 комуністів та комсомольців. Загалом по Україні на керівні посади в оборонні організації комсомольські осередки послали 8 тис. представників. В усіх областях діяли курси, школи, семінари з підготовки активістів військово-оборонної справи. Лише в Київській області за півроку пройшли відповідне навчання 1505 нових голів первинних тсоавіахімівських організацій та 1650 інструкторів протиповітряної та протихімічної оборони [476, с. 104].

Одночасно зростає членський актив товариства. Так, за рішенням 18 з'їзду ВКП(б) лави Тсоавіахіму протягом 1938-1939 року мали поповнити 1

млн. комсомольців [294, с.27]. Тільки за перший квартал 1939 року кількість первинних організацій Тсоавіахіму на Україні зросла на 3836, а кількість його членів – на 249 тис. чоловік [384, с.98].

Загалом у 1939 р. на Україні діяли близько 44 тис. первинних осередки Тсоавіахіму, що об'єднували в своїх лавах понад 2 млн. чоловік, з яких 644 тис. складали робітники й 593 тис. – колгоспники [436, с.82].

По Радянському Союзі до 1941 року чисельність Тсоавіахіму виросла до 13,047 млн. осіб, які були об'єднані у 328 тис. осередків [428, с.37].

Отже, Тсоавіахім з перших днів свого існування перебував під жорстким контролем з боку компартійних органів. Від рішень партійних функціонерів залежало проведення всіх кампаній, які організовувало товариство. Залежно від партійного курсу відбувалися зміни в керівництві товариства і осередків, їх кількість та чисельність. Втім, на місцях діяльність осередків Тсоавіахіму корегувалась низовими партійними функціонерами.

Діяльність товариства в кінці 20-х на початку 30-х років ХХ ст. здійснювалась у межах визначеного правлячою партією курсу на проведення індустріалізації Української СРР. Вона передбачала вилучення у населення республіки значних матеріальних ресурсів та залучення їх до розвитку радянського військово-промислового комплексу. Тсоавіахім пропагував соцзмагання, залучав робітників до ударницького руху. Завдяки діяльності товариства було створено мережу військового навчання. Функціонери товариства впроваджували у селянське середовище ідею безкорисної допомоги кожного селянина правлячій партії для розбудови Червоної армії.

Одним із важливих чинників впливу на організацію Тсоавіахіму для компартійної влади була система фінансування його діяльності. Зовнішня ефемерна фінансова самостійність товариства створювала враження реальної самоорганізації громадськості, направленої на вирішення соціальних проблем радянського суспільства України. Але насправді компартійні органи повністю контролювали всі фінансові потоки

товариства, використовуючи його потенціал для вирішення загальнодержавних питань.

Отже, створення масових військово-оборонних громадських об'єднань в Українській СРР було закономірним наслідком зовнішньо – і внутрішньополітичних процесів. На початку 1920-х рр. розпочалося значне скорочення Червоної армії. Людські ресурси компартійні органи перерозподіляли для відбудови промисловості та сільського господарства. Одночасно запроваджувалась обов'язкова військова підготовка допризовників-резервістів, яку мали здійснювати масові військово-оборонні громадські об'єднання. Перші військово-оборонні товариства стали виникати на початку 1920-х рр. В 1927 році їх об'єднали в одну централізовану організацію - Тсоавіахім повністю підконтрольну партійному керівництву. Тсоавіахім виконував роль «передавального пасу» між партійною номенклатурою та громадськістю під час здійснення різного роду мілітарних кампаній. На Товариство покладались контрольні-наглядові функції щодо координації та контролю за діяльністю інших громадських об'єднань у галузі військово-оборонного будівництва, організації системи допризовної військової підготовки, проведення мобілізаційних акцій та кампаній з військово-санітарного та хімічного захисту населення. Військово-оборонні добровільні товариства, як і решта громадських об'єднань, були лише компонентом політичної системи держави «диктатури пролетаріату», і використовувалися владою для маніпуляції свідомістю громадян. Входячи до системи радянських громадських організацій військово-оборонні товариства, зокрема і Тсоавіахім, протягом усього існування піддавалися різним проявам тоталітарного впливу компартійного режиму. Використовувалися як економічні, так і карально-репресивні методи. Згідно з рішенням партійних органів при формуванні керівного складу товариств використовувався номенклатурний принцип поєднання партійних, державних та громадських посад. В директивному порядку формувалась керівна вертикаль товариств.

Однак, номенклатурний принцип комплектування керівних кадрів товариств на місцях призводив до компанійськості у роботі організацій. Партійні функціонери не бажали активно виконувати громадське навантаження по партійній лінії. Одержавлення Тсоавіахіму не привело до покращення державного фінансування його республіканських, крайових та обласних організацій.

У другій половині 1930-тих р., на діяльності Тсоавіахіму негативно позначаються кампанійський підхід до військово-оборонної роботи, формалізм в організації навчання резервів для армії і флоту, а також відсутність на місцях, особливо у сільській місцевості, належної матеріально-технічної бази для підготовки воєнних кадрів. Вагомому удару на діяльність товариства завдали репресії його керівного складу та місцевих активістів. У організаціях Тсоавіахіму посилювались безініціативність, вичікування, постійна координація будь-яких дій з місцевим та центральним партійним керівництвом.

РОЗДІЛ 3

УЧАСТЬ ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННИХ ДОБРОВІЛЬНИХ ТОВАРИСТВ У БІЛЬШОВИЦЬКИХ АГРАРНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ.

3.1. Всеукраїнський Тсоавіахім у здійсненні соціалістичного експерименту в українському селі.

З початку 1920-х рр.. компартійне керівництво Радянського Союзу розглядало селянство як потенційного активного функціонера та активного донора у здійсненні індустріалізації промисловості та модернізації Червоної армії.

У травні 1924 року Товариство друзів авіації і повітряноплавання України та Криму провело серед українського селянства Всеукраїнський тиждень повітряного флоту на селі. Тиждень мав збільшити чисельність товариства за рахунок селянства та зібрати кошти на будівництво авіазагону Український селянин. Під час кампанії Київське відділення ТАПУК організувало випуск двотижневого журналу «Авиация и воздухоплавание» [2, с.7]. Одеське губернське відділення товариства відрядило для роботи на селі спеціальні пропагандистські групи, а також кінопересувну агітаційну установку, яка охопила агітаційними показами кінохроніки села двох округів. В результаті кампанії членами ТАПУК стало 4 тис. селян [2, с.184].

В 1925 році за результатами проведеної роботи в міському середовищі Центральною Радою Доброхіму СРСР була розроблена стратегія поступового організаційного охоплення села. На території України у згаданий період діяло 48 округових організацій товариства, з яких 75% коригували й спрямовували діяльність міських осередків. Щодо охоплення сільського населення, то за зведеними даними, із 1500 районів України лише половина

мала ради Доброхіму [363, с.234]. Очевидно, що структурне охоплення сільських населених пунктів було ще нижчим. Якщо на 1927 рік існувала розгалужена мережа міських осередків оборонних товариств і організацій, то у 387 тис. селах Радянського Союзу на 1926 рік існувало 11 тис. осередків Авіахіму і Товариства сприяння обороні (32 % від загальної кількості осередків). Тобто новостворене товариство охоплювало лише 3 % сіл [70, с.13-15].

Ліквідувати настільки значну диспропорцію в представництві організації у містах та сільській місцевості передбачалось за допомогою транспортування російської моделі на терени національних республік, яка прив'язувала керівні ланки організації Тсоавіахіму до місцевих органів влади, що чітко можна прослідкувати за матеріалами створення осередків товариства в повітах Ярославської губернії. Створені у цьому російському регіоні керівні органи Доброхіму при повітових виконкомах брали на себе організацію осередків товариства в сільській місцевості. Вже з 1924 року ця модель структурного оформлення мілітарного добровільного товариства починає втілюватися в загальнореспубліканському та місцевому рівнях у практиці розгортання діяльності цієї організації в Україні та інших союзних республіках. На 1928 рік у селах Української СРР діяв 3931 осередок товариства, який об'єднував понад 213 тисяч осіб – 30% від загальної кількості членів республіканської організації. Найбільшими сільськими організаціями Тсоавіахіму були Житомирська, Ніжинська, Кам'янець-Подільська, Херсонська. Але слід врахувати, що значний контингент їх складу становили демобілізовані червоноармійці, робітники сільськогосподарських підприємств, сільська інтелігенція [363, с.235].

З початком масштабних перетворень у промисловості і сільському господарстві компартійні органи стали більше приділяти уваги людському і матеріальному потенціалу масових добровільних товариств. Все більше і

більше наголошувалось на посиленні їх роботи з громадськістю та збільшенні активу.

Важливість залучення сільської людності до роботи Тсоавіахіму в масштабах Радянського Союзу визначалася здатністю селян окремих регіонів у певному обсязі фінансувати реалізацію заходів з мілітаризації промисловості та населення, що передбачали розгортання окремих форм добровільної роботи на рівні обов'язкового військового навчання.

В Україні компартійні органи рекомендували республіканському Тсоавіахіму в першу чергу створювати мережу осередків товариства на селі, співпрацюючи з осередками комітетів незаможних селян та інших класових спілок [32, с.5]. Ще в 1927 році Центральне правління Тсоавіахіму визначало основним завданням діяльності товариства на селі допомогу сільським активістам у здійсненні соціалістичних перетворень [33, с.2]. А постанова ЦК ВКП(б) про роботу Тсоавіахіму від 23 лютого 1932 року визначила центральним завданням всієї роботи товариства диференційований підхід до виробничих ланок у циклі аграрного відтворення [365, с.236].

За перший рік існування товариства чисельність селян у Всеукраїнському Тсоавіахімі зростає з 66 959 осіб до 213 319 осіб, тобто на 30% від загального складу організації [219, с.27].

В лютому 1928 року на Харківській загальноміській конференції добровільних товариств обговорювалося питання залучення сільської громадськості до посилення обороноздатності країни. Про необхідність зростання чисельності сільських осередків товариства йшлося у постанові ЦК ВКП(б) «Про роботу Тсоавіахіму» від 19 березня 1928 року [466, с.442-443].

В березні-квітні 1928 року пропонувалось проведення кампаній з залучення до товариства сільської молоді та розгортання масової роботи на селі [9, с.93]. Згідно з інструкціями центральних компартійних органів, фізичне членство в організації, з яким було пов'язане накопичення коштів на

воєнно-оборонні заходи, органічно доповнювалося юридичним членством суб'єктів Тсоавіахіму.

4 квітня 1928 року Нарком оборони К. Ворошилов у виступі на нараді наркомату визначив керівний склад Тсоавіахіму на селі. Його мали складати сільські вчителі, агроном, керівники хати-читальні, сільський комсомольсько-партійний осередок [159, с.93а].

Паралельно відбувались зміни і в аграрному секторі керівного апарату товариства. Зміни були направлені на додаткову диференціацію апарату для посилення контролю над українським селянством через посередництво цього об'єднання. Широкомасштабна структурна реорганізація апарату Тсоавіахіму навесні 1933 року знайшла своє відображення у резолюції четвертого пленуму Центральної ради Тсоавіахіму Української СРР про роботу на селі, яка констатувала, що особлива гострота становища в селі вимагає від Тсоавіахіму диференційованого керівництва саме цією ділянкою роботи. Було визнано необхідним створення при Центральній раді Тсоавіахіму СРСР та усіх республіканських, крайових та обласних радах Постійних нарад з роботи на селі [363, с.237].

Діяльність товариства у середовищі українського селянства умовно можна розділити на дві частини – перша полягала в участі осередків товариства у суцільній колективізації сільського господарства, пропаганді досягнень і успіхів більшовицько-радянського будівництва, організації руху за засіви «Гектарів оборони», тобто здійсненні на селі партійно-радянського будівництва. Друга – це виключно економічна допомога селу, тобто боротьба з сільськогосподарськими шкідниками, пропаганда мінеральних добрив, досягнень науки і техніки.

Перші аграрно-економічні кампанії на селі почало реалізовувати ще товариство Авіахім. У березні 1923 року Товариство друзів авіації і повітроплавання України та Криму організувало «Тиждень авіації», під час якого збирало кошти на будівництво авіазагону ім. Ілліча. Для організації

кампанії товариство залучило республіканську пресу, профспілки залізничників, паровозобудівників, металургів та сільськогосподарську кооперацію. Зокрема, селяни Овідіопольщини засіяли 55 десятин зерновими для фонду повітряного флоту [436, с.65].

Загалом на березень 1924 року в республіці активом товариства було зібрано 376 290 крб. та 61 447 пудів зерна. На зібрані кошти було збудовано більше десятка літаків («Червоний киянин», «Літак Сумщини», «Донецький шахтар» та ін.), які було передано 18 травня 1924 року Червоній армії [436, с.66].

У 1925 році на Україні та в деяких губерніях Російської Федерації почали організовуватись перші науково-дослідні станції. На їх утримання товариство в 1926 році витратило 30 тис. крб. [218, с.24].

Велика роль відводилась хімізації посівів та боротьбі зі шкідниками. Ще в 1926 році оборонні товариства Української СРР протравили 488,1 тис. пудів зерна [135, с.19].

24 травня 1928 року на нараді Президії Тсоавіахіму СРСР та РФСРР було прийнято рішення про організацію загонів для пропаганди хімічних методів боротьби зі шкідниками та паразитами. Загони створювались при республіканських, обласних, губернських та окружних радах товариства і мали здійснювати роботу зі знищення шкідників сільського господарства. В інструкції до їх діяльності зазначалось, що загони «з метою пропаганди того чи іншого методу і засобу боротьби мають надавати допомогу селянам безкоштовно» [71, с.58].

Згідно з постановою ЦК КП(б)У 1929 року «Про діяльність робітничого класу на селі, про посилення і розширення шефської допомоги» та початком суцільної колективізації товариство стало активно використовувати свої можливості для її реалізації в українському селі.

Для створення колгоспів та радгоспів міські осередки товариства направляли, в межах шефської допомоги, сільським осередкам робітничі тсоавіахімівські бригади та загони агрономічних інструкторів.

Згідно з наказом РНК Радянського Союзу від 27 вересня 1929 року із числа демобілізованих у 1930 році червоноармійців і командного складу 100 тис. осіб направлялось на роботу в село. В 1929 році для роботи в новостворених колгоспах було підготовлено 30 тис. демобілізованих червоноармійців. Того ж року близько 32 тис. запасників стали головами колгоспів або сільських рад [350, с.29].

Протягом 1930 року Кайдакська райрада Тсоавіахіму Дніпропетровська на допомогу колгоспам направила 85 робітничих аграрних інструкторів, які мали обслуговувати 18 сільських районів. Командировані організовували короткочасні агрокурси, провели 647 доповідей та відкрили при колгоспних конторах 23 бібліотеки колгоспника [224, с.29].

Осередки товариства організовували кампанії з пропаганди колективних форм господарювання та створення колгоспів. Так, в рамках «Декади оборони» 1928 та 1929 років в селах працювали пересувні «агіттанки» та «агітфургони» та «агітлітаки». В базарні та святкові дні серед селянства організовувались сільськогосподарські конференції досягнень колгоспного ладу, працювали пересувні тири та театри [420, с.29].

За рішенням Президії ЦР Тсоавіахіму з 1929 року «Тижні оборони» серед селянства мала проходити щосені в період організації і проведення свята «День урожаю». Основними гаслами кампаній були гасла «Зміцнення сільського господарства зміцнює оборону СРСР», «Селянин, вступаючи до Тсоавіахіму і зміцнюючи оборону СРСР, ти захищаєш свій урожай від ворогів» [68, с.4-5].

1929 року Центральна рада товариства у зверненні до членів організації наголосила на необхідності тсоавіахімівським осередкам активно сприяти проведенню суцільної колективізації села. В пропозиції вказувалось

проводити «дні врожаю та колективізації», організовувати виїзні шефські бригади. Того ж року було проведено «День колективізації» та зорано перший гектар колективізації [223, с.19]. За 1929 рік тсоавіахімівці організували колгоспи, посівна площа яких дорівнювала 19 тис. гектарів [249].

В листопаді 1930 року в межах «Декади оборони» товариство розгорнуло кампанію допомоги колективізованому селу. В дні проведення «Декади оборони» товариство створило близько 100 колгоспів [76, с.37-38]. Новостворені колгоспи та артїлі отримували ім'я «Тсоавіахім», імені оборони та радянських керівників.

В 1931 році кількість створених тсоавіахімівськими осередками сільськогосподарських артїлей зросла вдвоє.

Участь осередків товариства у кампанії суцільної колективізації українського села слід розглядати в рамках використання компартійними органами системи масових добровільних організацій для здійснення комуністичних перетворень. Така практика існувала ще з періоду «військового комунізму», коли більшовицькі органи влади використовували осередки Червоного Хреста, місцеві комнезами, а згодом кооперацію, профспілки та комітети взаємодопомоги. За вказівкою центрального партійного керівництва секретаріат ЦК КП(б)У 15 травня 1930 року видав постанову, в якій місцевим партійним осередкам, кооперативним та профспілковим організаціям, що діяли на селі, було наказано розгорнути роботу з залучення до організації сільських громадських об'єднань як юридичних членів. Комфракції ВЦРПС було рекомендовано дати категоричні вказівки периферії про посилення участі в роботі Тсоавіахіму профспілкових організацій та ущільнення нагляду за виконанням постанови ВЦРПС про чотирьохвідсоткове відрахування з культфонду профспілок на роботу в рамках оборонних товариств [363, с.235].

Діяльність Тсоавіахіму з колективізації українського селянства проходила під лозунгом «Ні одного колгоспу без осередку тсоавіахіму», «Ні одного колгоспника поза членством у Тсоавіахіму», «Ні одного члена Тсоавіахіму поза рядами колгоспу».

В районах суцільної колективізації чисельність товариства за 1929-1931 роки виросла у 2 рази. Якщо на 1 жовтня 1929 року членами Тсоавіахіму були 32% селян, то на 1 жовтня 1930 року – 44%. Під час огляду осередків, що проходив з листопада 1930 р. по квітень 1931 р., до товариства було залучено 17 тис. осіб [448, с.64]. Загалом на 1 січня 1932 року в рядах всесоюзного товариства перебувало 3,170 млн. селян, з них більше 50 відсотків були колективізовані [193, с.8-9].

Колективізація сільського господарства створила централізовану систему колективних господарств, які стали ареною для здійснення масовими громадськими організаціями, зокрема і Тсоавіахімом, цілеспрямованої пропаганди та соціалістичного соціально-економічного експерименту.

Одним із основних завдань Тсоавіахіму на селі стала організація різноманітних кампаній боротьби з порушниками соціалістичної законності та правопорядку, здійснення заходів з покращення соціального складу курсантів військово-навчальних закладів. Ще 1926 році ЦК партії та Політичне управління розіслало військово-оборонним товариствам циркуляр, який визначав соціальний склад майбутніх курсантів: в піхотні навчальні заклади – 40% робітників і 60% селян; в артилерійські та інженерні школи 50% робітників і 50% селян; в спецшколи – 60 відсотків робітників і 40% селян.

Згідно з рішенням на місцях створювались спеціальні комісії у складі представників місцевої партійної організації, комсомолу, громадськості та воєнкомату [403, с.259].

Одночасно відбувалась чистка командного складу армії. Так, тільки в 1926 році було звільнено 16 тис. чоловік із її командного складу. Це

переважно були старі царські офіцери і унтер-офіцери, троцькісти та інші «предательские елементи» [403, с.260].

У 1929 році Реввійськрада СРСР в рамках організації призову до лав Червоної армії розгорнула діяльність, спрямовану на виявлення серед призовників антирадянського та куркульського елемента. 22 вересня 1930 року управління штабу Українського військового округу направило місцевим партійним органам, військкоматам та масовим громадським організаціям лист з рекомендаціями проведення суворого соціального відбору призовного контингенту під час мобілізаційних кампаній [47, с.34]. У документі наголошувалось, що при «організації і здійсненні мобілізаційних заходів необхідно виявляти соціально-ворожий до радянської влади елемент. При цьому необхідно керуватися тимчасовою інструкцією штабу УВО. Особливу увагу необхідно звернути на цих осіб у час їх приписки до військкоматів, а також необхідно здійснювати вилучення цього елемента при здійсненні заходів щодо їх мобілізації до військової частини.» [47, с.36].

На виконання листа в Україні комісії з призову створювались при всіх обласних та районних адміністративно-владних органах [30, с.81].

З 1932 року комісії створюються при кожній сільраді, де функціонують осередки Тсоавіахіму. Кандидатура кожного призовника перевірялася на склад його родини, соціальне походження батьків, на відсутність у них судимості за антирадянські злочини. Після перевірки кандидатура обговорювалась на зборах місцевого сільського партійного активу. За результатами кампанії у 1931 році тільки на харківському електромеханічному та паровозоремонтному заводах було виявлено 19 осіб, які мали куркульське походження [308]. В Луганському районі в 1932 році перевірка виявила 153 призовника із розкуркулених сімей, в Кадіївському – 185 осіб [275]. Одеська комісія сприяння призову відсіяла 281 особу [447, с.131].

На 1933 рік серед призовників комісії виявили 38% селян-колгоспників. В 1934 році комісії не виявили серед колгоспних призовників жодного антирадянського елемента [437, с.208].

В 1931 році відбулася Перша Всесоюзна нарада по роботі Тсоавіахіму на селі. На нараді наголошувалось на необхідності посилення політичного впливу товариства в новостворених колгоспах, розгортання соціалістичного змагання між тсоавіахімівськими бригадами та охорони соціалістичної власності.

За рішенням наради осередки товариства мали створюватись у кожному колгоспі, радгоспі та МТС. У резолюції було висунуто гасло для сільських осередків товариства: «Не менше десяти мільйонів колгоспників і колгоспниць в рядах Тсоавіахіму до кінця п'ятирічки» [258]. Однак в силу голоду 1932-33 років це рішення не було виконано. В 90% МТС на кінець 1933 року були відсутні тсоавіахімівські організації [292, с.8].

Окремим напрямом роботи товариства на селі було залучення до соціалістичного будівництва національних меншин Української СРР. Організації Тсоавіахіму починають створюватися у середовищі національних меншин з 1927 року. Проте, як і решта громадських об'єднань вони не набули значного поширення, хоча з кожним роком в результаті заходів партійно-державних органів розширювали свою мережу. У Люксембургському районі Маріупольської округи в 1929-1930 роках нараховувалось 23 осередки товариства, які охоплювали 1019 осіб, а у 1930-1931 році – 73 осередки з кількістю 8138 членів [36, с.217].

Вибіркове обстеження в травні 1932 року місцевостей зі значним відсотком селянства нацменшин Зельцького, Запорізького, Олевського та інших районів показало, що «низовий осередок товариства не став ще в центрі уваги первинних ланок Тсоавіахіму та жодного зрушення щодо зміцнення осередку немає. В ряді організацій (наприклад, Зельцьська) виявлено ігнорування роботи низового осередку. У Держинському,

Олевському районах немає навіть відомостей про кількість осередків та існування їх при колгоспах» [34, с.21].

Розширений пленум Центральної ради Тсоавіахіму СРСР, що відбувся в березні 1932 року, рекомендував республіканським організаціям особливу увагу звернути на поліпшення роботи серед національних меншин з опорою на підготовку кадрів на національній основі. Проте, і надалі у 1933-1937 роках робота Тсоавіахіму зосереджувалася переважно у містах та районних центрах. Вона носила в основному приказний, казенний характер, концентруючись майже виключно на навчально-військових пунктах і охоплюючи контингент допризовників, молодший командний склад запасу та осіб, зобов'язаних мобілізуватись в порядку партійної та комсомольської дисципліни. Добровільні форми військового навчання та масової воєнно-технічної пропаганди серед селянства нацменшин практично були відсутні [323, с.42].

У 1932-33 роках в колгоспи направляються ударні тсоавіахімівські бригади, які мали допомагати збирати та охороняти урожай. До кінця 1933 року в колгоспах та радгоспах діє більше трьох тисяч тсоавіахімівських бригад [356, с.85].

Тсоавіахімівські бригади по селах створювали добровільні дружини з охорони урожаю. З числа місцевих активістів організовувались бригади польових об'їждчиків і керівників караульних загонів, які перевіряли місцеву сторожу. Тільки на Полтавщині працювало 150 тсоавіахімівських дозорів та патрулів, загальною чисельністю 1500 осіб [111, с.27].

Організовані в колгоспі ім. В. Молотова тсоавіахімівські пости з охорони урожаю затримали під час зрізання колосків 11 осіб, так званих стригунів. Їх було засуджено як крадіїв народного соціалістичного майна [111, с.28].

В кінці 1930 року з ініціативи тсоавіахімовців колгоспу «Леніно» Ленінського району Московської області Тсоавіахімівські сільські осередки стали розвивати масовий рух селянства за ударну кінну роботу [356, с.85].

Розгортання в Україні тсоавіахімівського руху за створення колгоспної кінноти, було розраховане більше на пропагандистський ефект. Колгоспна кавалерія розглядалася, передусім, як форма демонстрації готовності колгоспних мас до участі в можливих військових діях та засобів пожвавлення не зовсім активної роботи оборонних організацій на селі.

У перші два роки кампанії в Одеській області було створено 50 зразкових конюшень, а до кавалерійської підготовки залучено 450 чоловік [356, с.85].

1934 року в колгоспі ім. Хатаєвича Дніпропетровської області на базі показової воєнізованої конюшні було створено юний кавалерійський взвод. 24 «юні кавалеристи» учні місцевої середньої школи в межах кампанії з шефства над колгоспом утримували за власний рахунок колгоспних коней. Крім того, їх використовували для охорони колгоспних полів [111, с.28].

В березні того ж року в газеті «На стражі» було опубліковано положення про нагрудний знак «За ударну кінну роботу», яким стали нагороджуватись тсоавіахімівці, які проявили себе в роботі по догляду за конем та внесли вагомий вклад у створення зразкової конюшні. Особи, які нагороджувались відзнакою, отримували пільги при вступі до кавалерійських шкіл Тсоавіахіму, безкоштовного відвідування кінних змагань і ряд інших пільг. В 1934 році на Україні у русі «За ударну кінну роботу» взяло участь 55 тис. селян [356, с.85].

У 1935 році під час проведення першотравневих урочистостей у прикордонному з Польщею Кам'янець-Подільському районі з ініціативи місцевого партійного керівництва на базі тсоавіахімівських організацій починають створюватись підрозділи колгоспної кінноти. Події розгорталися за стандартним сценарієм. Для надання партійній ініціативі «масового

почину трудящих», від імені учасників окружного зльоту колгоспників-ударників, 9 серпня 1935 року було надіслано листа на ім'я Сталіна та в редакцію газети «Правда», в якому повідомлялося про намір до річниці Жовтневої революції підготувати «кінний корпус Сталінської кавалерії». «Ми вміємо захищати кожну п'ядь колгоспної землі, тримаючи на замку червоні кордони, всі ми, колгоспники, вартові на кордонах, всі – чекісти й бійці», – говорилося у листі [39, с.47-48].

Після схвалення почину московським центром, розпочалося формування Кам'янець-Подільської дивізії ім. Тсоавіахіму у складі колгоспних полків, особистий склад яких підбирався з колгоспників-ударників, комсомольської молоді, а командир – з комуністів, директорів МТС, голів колгоспів та контингенту молодшого й середнього начскладу запасу. Передбачалася і відповідна форма організації: адміністративний район – полк, 4-5 колгоспів – ескадрон, колгосп – взвод. Військові заняття проводились на місцях, при колгоспах, де за участі Тсоавіахіму та Червоного Хреста створювались кавалерійські та стрілецькі гуртки, хімічні та санітарні загони [363, с.377]. Під час комплектації цих територіально-оборонних одиниць, не випускалася й можливість відслідковувати та контролювати «соціально-ворожі» елементи в селянському середовищі [39, с.52].

Військово-технічний результат цих починань виглядав більш ніж сумнівним. «Кавалерійські засади» військової підготовки з опорою на кінні ескадрони, кулеметні тачанки тощо, які посилено культивувались в армії поплічниками Сталіна К. Ворошиловим та С. Будьонним, становили вчорашній день військової справи. Невдовзі вони продемонстрували свою неспроможність з початком світової війни, при масовому застосуванні в ході її автоматичної зброї, авіації, моторизованих з'єднань. Певною мірою, під прикриттям громадського волевиявлення у формі кавалерійських одиниць в колгоспах відбувалося відродження модернізованого варіанту аракчєєвських

військових поселень, коли селянство «органічно» поєднувало працю в сільському господарстві з відбуванням військової повинності [363, с.377].

При проведенні масової колективізації державні органи широко використовували технічний фактор. Новостворені колгоспи та радгоспи не мали фінансових можливостей утримувати сільськогосподарську техніку та реманент. Часто техніка простоювала через відсутність кваліфікованих працівників. Тому партійні органи перекладали кадрове і технічне забезпечення новостворених колгоспів та МТС на плечі добровільних товариств. В 1929 році Центральна рада Тсоавіахіму звернулася до республіканських, крайових та обласних організацій з вимогою активно включитися у кампанії зі створення МТС. Під час «дня колективізації всім сільським осередкам товариства пропонувалося зорати «гектар колективізації». Одночасно товариство розпочало кампанію підготовки технічних кадрів для колективізованого села. Протягом 1929-1930 років Тсоавіахім підготував за власний кошт близько 4 тис. техніків, 8,6 тис. бригадирів, більше 1,5 тис. трактористів [193, с.9].

З 1930 року Тсоавіахім оголосив про створення курсів з підготовки колгоспних рахівників та агрономів [208, с.166].

У лютому 1930 року під час II Всеукраїнського з'їзду Тсоавіахіму В.Я. Чубар зазначав, що кожна організація Тсоавіахіму повинна зосередити свої зусилля на виконанні п'ятирічного плану і підготовці кадрів масових технічних професій для народного господарства [28, с.11]. За результатами з'їзду було прийнято рішення про посилення допомоги колгоспам у підготовці технічних кадрів для сільського господарства [400, с.96].

В 1932 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ на базі автодорівських і тсоавіахімівських навчальних пунктів та МТС розпочинається кампанія з вивчення колгоспниками мототехніки і підготовки водіїв автомашин та сільськогосподарської техніки [60, с.36].

З травня 1934 року по березень 1936 року Тсоавіахім підготував більше 18,1 тис. водіїв і 6856 трактористів [208, с.166].

Одним із видів впливу на світогляд українського селянства та його трансформації була організація і проведення осередками Тсоавіахіму масової агрономічної пропаганди, проведення виїзних нарад обласних і районних агротехнічних секцій товариства та сільськогосподарських курсів.

Основним місцем військово-оборонної роботи на селі були військові куточки, військові гуртки та хати-читальні. У тваринницьких радгоспах Дніпропетровської області в 1932 році було організовано 85 військових гуртків, обладнано 25 стрілецьких тирів [336, с.77].

В 1934 році було розпочато кампанію зі створення в колгоспах «хат оборони». В кожному районі планувалося створити не менше 15-20 колгоспних «хат оборони». Керівниками «хат оборони» призначались командири запасу, які не тільки керували оборонною роботою на селі, але і здійснювали військову підготовку. З метою підвищення кваліфікації керівників «Хат оборони» в районах були проведені короткострокові семінари. На 1935 рік у Васильківському районі Дніпропетровської області осередки товариства відкрили 13 «хат оборони» і 25 військових куточки, в яких проходило навчання 5 тис. осіб [430, с.37].

На початку 1941 року в Україні діяло 4 тис. хат-оборони. При них діяли гуртки ворошилоських стрільців, вершників, радистів, зв'язківців. В деяких МТС створювались танкові та автомобільні гуртки. Так, в с. Чапаєва Золотоношського району Полтавської області при хаті-оборони функціонували 30 гуртків де навчалоя 1300 селян. У колгоспі с. Своя Потіївського району Житомирської області гурток при хаті оборони відвідувало 120 чоловік [482, с.74].

Ставилось питання про створення у великих колгоспах та радгоспах Будинків оборони. Однак великі затрати на здійснення примусової

колективізації, відсутність належної матеріально-технічної бази та інструкторів не дозволили створити мережу сільських Будинків оборони.

Проводилися кампанії по боротьбі зі шкідниками сільського господарства та пропаганди мінеральних добрив. Активісти товариства власним коштом займалися випуском та розповсюдженням агітаційних листівок, навчальної літератури. У березні 1929 року товариство вперше провело «Тиждень боротьби зі шкідниками сільського господарства». Для проведення кампанії було створено спеціалізовану союзну комісію, яку очолив С.М. Будьонний [72, с.55].

Під час кампанії Тсоавіахім створював при сільських МТС курси інструкторів з боротьби зі шкідниками сільського господарства. На курсах активісти товариства, партійні керівники, громадські діячі проводили активну пропаганду соціалістичного будівництва, організовували виробничі бригадні змагання. За результатами навчання до колгоспів було направлено більше 2 тис. інструкторів [221, с.20].

Одночасно з навчанням велась і практична робота. В Бердичівській окрузі в межах «Тижня оборони» була проведена кампанія боротьби з довгоносиком. За рішенням наради окружної ради товариства було організовано 2 бригади інструкторів, які протягом декількох днів обробили 3 тис. гектарів посівів 34 сіл округи [254].

У серпні 1930 року Мелітопольська сільськогосподарська секція Тсоавіахіму за договором з окружною колгоспспілкою направила на роботу до колгоспів 18 тис. осіб, організованих у 400 тсоавіахімівські загони. Загони Тсоавіахіму протравили в колгоспах гризунів на 89 тис. гектарах зернових та обробила 43 тис. куб. метрів зерносовищ. Для боротьби з польовим метеликом тсоавіахімівці обробили 6 тис. гектарів полів [224, с.26].

Улітку 1932 року в ряді областей Української СРР товариство організувало хімічний обробіток посівів цукрового буряка, уражених гусінню. В колгоспи Одеської області було направлено 20 спеціальних

загонів, Київської – 12, Вінницької – 16. До кінця року було створено 800 воєнно-хімічних загонів, які очистили від шкідників сільськогосподарських культур 328 тисяч гектарів полів [319, с.41].

У 1934 році сільські осередки товариства на виконання постанови 5 пленуму по роботі на селі розпочали кампанії з масового створення при колгоспах хімічних тсоавіахімівських загонів. У 1935 році у Вінницькій області функціонувало 500 загонів, в Одеській – 400, у Харківській і Дніпропетровській по 300. Загалом в СРСР було організовано 5 тис. загонів [199, с.74].

Того ж року 50 хімічних загонів Кременчуцького району на допомогу колгоспам протравили 8936 центнерів посівного матеріалу, зібрали 269 кг. жука-кузьки, обробили 564 гектари фруктових садів, продезинфікували 6744 м свинарників та знищили 12 тис. гризунів [199, с.74].

У 1937 році хімічний загін колгоспу «Комінтерн» Кременчуцького району врятував від сільськогосподарських шкідників урожаю на 40 тис. крб. [356, с.84].

Завдяки централізації культурного життя селян навколо місцевих колгоспів, товариству полегшувалось завдання з проведення масових кампаній з огляду оборонної роботи в колгоспах (1930-1931 роки), двомісячників перебудови військової роботи Тсоавіахіму на селі (1931-1932 роки). Кампанії розглядались як засіб пропаганди та вилучення коштів на потреби оборони у місцевого українського селянства. Деякі українські історики, зокрема М.А. Журба, розглядають масові кампанії на селі у 1931-1933 роках, як засіб приховати наслідки голоду серед українського селянства.

Десятки колгоспів і радгоспів України ставали членами аероклубів, утримуючи за власний кошт літаки та планери. Так, колгосп ім. Ілліча Золотоношського району Київської області відкрив планерну станцію, в Оріхівському районі Дніпропетровської області власним коштом утримували

Каменомостський філіал районного аероклубу, закупили для нього планери та обладнали планеродром [111, с.15].

В липні 1929 року польбюро ЦК ВКП(б) запропонувало усім республіканським польбюро, спільно з організаціями Тсоавіахіму, негайно розпочати збір коштів серед поляків СРСР на будівництво танкової колони ім. Ф. Держинського. В Україні для надання кампанії вигляду ініціативи був використаний мітинг трудящих м. Києва з приводу вбивства у Варшаві радянського посла Войкова. Збір коштів супроводжувався широкою агітаційно-пропагандистською кампанією, яка, згідно з інструкціями політбюро ЦК ВКП(б), була підпорядкована викриттю польських урядових кіл як агентів англійського імперіалізму та виявленням зв'язку між урядом Пілсудського та контрреволюційними організаціями Петлюри, Балаховича та вигнаними з України і Білорусії польськими поміщиками. У Москві діяла центральна комісія, а в республіканському масштабі України на базі Тсоавіахіму – округові та районні комітети, в селах – призначені комосередками, уповноважені у справах агітації й збору коштів. Попередньо була визначена сума збору – 18 тис. карбованців, з якої на Україну припадало близько 8 тисяч. Для запобігання звичного у таких випадках «використання коштів не за цільовим призначенням», було встановлено жорсткий контроль за перебігом кампанії. До весни 1932 року було зібрано близько 7 тис. крб., на які був збудований перший танк колони ім. Держинського. 26 травня делегація від України, у складі якої були активісти сільських тсоавіахімівських організацій І.Якимович з Київщини і Й. Томусяк з Проскурівщини, прибула до Москви, де взяла участь у церемонії передачі танка Червоній армії [363, с.369].

1930 року в сільських районах Дніпропетровщини агрономічні інструктори товариства провели серед колгоспників підписку на позику «П'ятирічка за чотири роки». В рамках кампанії було зібрано 22 тис. крб. Крім того, селяни в порядку самообкладання зібрали на культурні потреби

держави 3 тис. крб., на подарунок для Особливої далекосхідної армії 6 тис. крб. та придбали 22 тис. білетів 4 всесоюзної авіаційної лотереї [224, с.26].

До 1934 року Тсоавіахімом було організовано і проведено 9 оборонних лотерей. Перед низовими ланками ставилися високі контрольні цифри щодо реалізації лотерейних білетів. 1933 року норма складала 35%, 1934 року – 50% квитків [70, с.174].

Сільські осередки товариства їх могли виконати лише реалізуючи білети серед усіх колгоспників. Так, осередок артiлі Морген Рот Ново-Миколаївського району охопив лотереєю сто відсотків артiльників і реалізував білетів 6 оборонної лотереї на суму 125 крб., 7-ї – на 150 крб. [111, с.15].

Громадська ініціатива під час означених фінансових кампаній жорстко контролювалась механізмом управлінської вертикалі. До організацій та осередків, які не виконували плани, застосовувались заходи адміністративного впливу через мережі спеціально створених оргкомітетів та ревізійних комісій.

Однією із форм збору коштів для війська була організація осередками товариства кампаній «Перший сніп – на оборону країни», «Засіваємо гектар оборони» та інші. В 1936 році в межах кампанії будівництва Житомирського аероклубу та аеродрому колгоспники Житомирщини зібрали більше 20 тис. крб. Так, колгоспники артiлі «Коллективіст» внесли до фонду будівництва 500 крб. [318, с.55].

Вперше про засіви «гектарів оборони» писалося в газеті «На страже» 1926 року. У статті одна із військових частин почала засівати «Військові рядки». У 1928 році в тій же газеті зазначалось, що потрібно використовувати потенціал військових гуртків, які існують на селі. «Потрібно розширювати військовий клин! ... Кожний гурток військових знань має поставити перед собою завдання – засіяти свій клин. При засіві потрібно добитися введення агрономічного мінімуму. Потрібно

використовувати всі можливості, щоб збільшувати урожай «рядків оборони» [257].

11 жовтня 1929 року в газеті «На страже» знову публікується стаття про «засіви оборони» під назвою «Засіваємо гектар воєнізації». В статті розповідалось про те, що осередки Тсоавіахіму Центральної Чорноземної області РСФРР засіяли гектар озимої пшениці в фонд оборони країни і закликають інші осередки Тсоавіахіму наслідувати їх приклад. Стаття стала офіційним початком реалізації у 1930 році кампанії «Гектар оборони» [250].

Компартійні органи розгортали кампанію засіву «Гектарів оборони» під гаслом «Гектари оборони повинні стати школами ударної комуністичної праці». Компартійне керівництво цікавив не лише пропагандистський ефект кампанії але і матеріальні результати. Влада прагнула використати акумульовані кошти на потреби армії та флоту, а також фінансування місцевих осередків Тсоавіахіму. За інструкцією 1932 року 70% коштів від зібраного урожаю залишалось місцевому осередку товариства, 20% направлялось на потреби райради, по 5% йшло республіканській та Центральній раді товариства [271]. На практиці цифри часто мінялись місцями. Низові ланки отримували мінімум.

Селяни опинялися перед фактом необхідності безкорисливої обов'язкової допомоги державі за рахунок власної праці на «гектарах оборони». Вони мали працювати на «гектарах» безоплатно у вечірній час, вихідними та святковими днями.

З «гектарів оборони» зібраний урожай першим передавався державі під час хлібозаготівельних кампаній. Так, 1929 року на Харківщині тсоавіахімівці передали державі 72 тис. пудів зерна, зібраних на «гектарах оборони» [233]. Колгоспи Херсонщини під час «Декади оборони» 1930 року виділили в «фонд оборони» 210 гектарів посівів. На Сумщині в кампанії взяло участь 15 колгоспів [289, с.6-7]. Загалом було організовано 400 хлібних обозів оборони та засіяно 1,5 тис. «гектарів оборони» [76, с.37].

Загалом у 1930 році Тсоавіахімівські сільські осередки засіяли «гектар оборони» на 3 відсотках посівної площі республіки [356, с.84].

1931 року кампанія набула загальнодержавного значення. Колгоспцентр СРСР опублікував директиву «Всім колгоспникам, крайовим і обласним колгоспспілкам», в якій колгоспцентр закликає всі колгоспи Радянського Союзу засіяти «гектар оборони» [235]. Загалом планувалося засіяти 300 тис. гектарів сільгоспугідь [268]. З них 36 тис. мали засіяти українські осередки товариства [319, с.41].

У звітах про виконання плану засіву «гектару оборони», які публікувала газета «На страже» протягом 1931 року, йшлося про перевиконання плану на 20-100%. Деякі організації товариства нібито перевиконали план на 300%, зокрема, Кримська організація [267]. Звіти та плани засівів показують гігантоманію першої радянської п'ятирічки. Так, на 1932 рік спочатку планувалося засіяти по Радянському Союзу 500 тисяч «гектарів оборони».

Але такі цифри ставить під сумнів уточнений план засіву «гектарів оборони» на 1932 рік. Контрольні цифри було зменшено до 200 тис. гектарів [269]. У 1933 році було засіяно лише 113 тис. «гектарів оборони» [252]. Норма для Всеукраїнського Тсоавіахіму складала 52 тис. гектарів [319, с.41].

Партійне керівництво, перевіряючи звіти про виконання планів по засіву «гектарів оборони», було стурбоване тим, що певна частина районних комітетів Тсоавіахіму проводила кампанію засівання відверто канцелярсько-бюрократичним способом – обмежувались розсилкою обіжників на місця або намагалися силами активістів і коштом райкомів засіяти і зібрати урожай, звітуючи перед партійними органами про масове і успішне проведення кампанії. В результаті, окремі комітети зрозуміли цю кампанію «на кшталт боротьби з якоюсь пошестю». Питання про «гектари оборони» пророблялося на розширених зборах тсоавіахімівських сільських осередків.

У план роботи кожного районного і низового осередку Тсоавіахіму вносився пункт про обов'язковий засів «гектару оборони» в колгоспах, радгоспах та МТС. Застосовувалися методи змагання між районами та окремими осередками Тсоавіахіму. Але це не дало бажаних результатів. В наступні роки кількість «гектарів оборони» постійно зменшувалась. Так, в 1934 році засіяли 61 тис., в 1937 році 33 тис. [97, с.74-75]. 9 квітня 1939 року постановою Центральної ради товариства засів «гектарів оборони» було відмінено.

Прагнучи комплексно використати потенціал сільської громадськості, більшовицький режим активно намагався залучити її до програми розбудови Червоної армії та флоту. Переважно це відбувалося у формі шефських кампаній допомоги, які організовували осередки Тсоавіахіму і співчуваючих йому громадських організацій. Організовувались зустрічі селян з військовослужбовцями підшефних частин, екскурсії, листування. В рамках кампаній допомоги селяни надавали військовим значні кошти на будівництво та ремонт казарм і військових споруд, побудову військової техніки.

З 1931 року тсоавіахімівські і комсомольські організації колгоспів розпочали кампанію з шефства над кінним фондом кавалерійських частин Червоної армії. На 1934 рік в Україні близько 55 тис. сільських допризовників доглядали за кіньми та спорядженням до них [319, с.41].

У межах декади допомоги Червоній армії кавалерійський гурток артілі Морген Рот Ново-Миколаївського району подарував Червоній армії кращого племінного коня [79, с.174].

У жовтні 1931 року Центральна Рада товариства організувала на селі «Декаду хімії». В колгоспах осередки товариства працювали за такими напрямками: хімізація села, підготовка кадрів для виконання і перевиконання п'ятирічки по сільській хімії, хімізація промисловості. Окремо осередки збирали кошти на побудову нових хімічних комбінатів [76, с.40].

Однією із форм контролю за діяльністю сільських осередків товариства була організація оглядів досягнень колгоспних осередків товариства. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 14 жовтня 1927 року «Про використання демобілізованих із Червоної армії на низовій радянській, кооперативній та громадській роботі» для популяризації товариства Тсоавіахім компартійні органи активно використовували демобілізованих червоноармійці та відпускників. Останні, прибуваючи до колгоспів, мали проводити разом з місцевими активістами товариства вечори-лекторії, а також при хатах-читальнях, спортивних та військових гуртках вести військову пропаганду [357, с.11].

У грудні 1928 року Уманська окружна рада товариства своїми засобами створила в 34 селах опорні пункти ТСАХ, забезпечивши їх зброєю, боєприпасами, протигазами, учбовими посібниками. Кожен із пунктів поширював свій вплив на найближчі села. На їх базі допризовна молодь проходила військову підготовку, а громадські інструктори вели серед селян політичну та військову пропаганду. Опорні пункти Уманщини були використані як зразок під час створення навчальних пунктів Тсоавіахіму, що одержали масове поширення після наради військових керівників ТСАХ у Москві навесні 1930 року [363, с.235].

За результатами наради створення опорних навчальних пунктів набуло масового характеру. В 1932 році на Україні вже функціонувало 237 сільських військово-навчальних пункти, в 1933 році – 649, в 1934 році – 1103 [32, с.30].

З 1932 року навчання в сільських пересувних допризовних військово-навчальних пунктах проходило по 60 годинній програмі. Пункти розміщувались при місцевих МТС і охоплювали колгоспи віднесені до її робочої зони [447, с.136].

З листопада 1930 по квітень 1931 року Центральна рада товариства організувала всеукраїнський огляд досягнень колгоспних тсоавіахімівських осередків. Протягом огляду перевірялась робота гуртків військових і

технічних знань, їх участь у соціалістичному будівництві та допризовній підготовці. Основними критеріями оцінки діяльності осередків розглядалась їх участь у колективізації та боротьбі з куркульством. За результатами огляду на Україні перемогли тсоавіахімівські осередки Красноградського району Харківської області. У звіті конкурсу наголошувалось, що район колективізовано на сто відсотків, а осередки товариства функціонували у кожному колгоспі і об'єднували 17 тис. селян [274].

Складність здійснення хлібозаготівельної кампанії 1931 року спонукала партійне керівництво та ЦР Тсоавіахіму організувати двомісячник перебудови військової роботи на селі. Під час кампанії на сільській актив товариства покладалось завдання „організувати непримиренну боротьбу з рештками куркульні... дати більшовицьку відсіч усім, хто намагається перешкодити організаційно-господарському зміцненню колгоспів”. Крім того, місцеві осередки мали „систематично роз'яснювати положення хлібного закону серед колгоспників та одноосібників” з метою сприяння розгортанню боротьби за передчасне виконання хлібних зобов'язань перед державою [424, с.27].

На липневому пленумі ЦР Тсоавіахіму завдання було уточнено. Основним завданням сільських осередків товариства визначалось проведення мобілізацій членської маси для здійснення хлібозаготівель та боротьби зі «шкідниками» соціалістичного сільського господарства [424, с.27]. За результатами пленуму газета «На страже» від 15 листопада 1931 року основними завданнями двомісячника визначала розгортання господарсько-політичної роботи на селі, зміцнення новостворених колгоспів та виконання і перевиконання планів хлібозаготівель. До кампанії залучались усі колгоспні, радгоспні тсоавіахімівські організації та осередки товариства при МТС.

Після ліквідації у березні 1933 року комнезамів, організації Тсоавіахіму, перебравши на себе певні їх функції, не тільки почали будувати свою роботу в аграрному секторі на засадах войовничого класового підходу,

а й досить ефективно впроваджували у життя сталінську ідею про перманентне загострення класової боротьби у селянському середовищі. Виявлення осередками Тсоавіахіму в підшефних колгоспах куркульських груп та їх «шкідницької» діяльності доповнювало їх роботу, згідно з вказівками московського центру за усіма іншими напрямками. З середини 1933 року класовий напрямок роботи визначався як першочергове завдання міських виробничих осередків товариства у практиці шефства над колгоспами і радгоспами. При цьому, допомога міста селу передбачала самоочищення міських організацій Тсоавіахіму від надто лояльних членів міських товариств, незгодних з пролетарською політикою на селі, та шляхом фільтрування селянських осередків від «соціально ворожих» елементів [363, с.237].

Посилення класової боротьби на селі вимагало збільшення партійної присутності в сільських осередках товариства. В січні 1933 року відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). На пленумі було прийнято рішення «з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів на селі і покращення політичної та господарської роботи партійних осередків в колгоспах і радгоспах організувати у всіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи» [402, с.190].

За результатами січневого пленуму ЦК КП(б) у березні 1933 року 4-й пленум Центральної ради Тсоавіахіму прийняв рішення про посилення ролі партійних органів у керівництві сільськими осередками товариства. У рішенні зазначалось, що керівником осередку Тсоавіахіму при МТС призначається уповноважений райради товариства. Він керує роботою всіх колгоспних тсоавіахімівських осередків, яким надає допомогу місцева МТС. Керівник осередку при МТС призначається обласною чи республіканською радами товариства за клопотанням політвідділу МТС, під керівництвом якого працює він і очолюваний ним осередок. Крім того, при Центральній раді

товариства, республіканських і обласних рада товариства створювалася Постійна нарада по роботі на селі [203, с.9-11].

Відбуваються зміни і в організації роботи сільських тсоавіахімівських осередків. Здійснення суцільної колективізації дозволило компартійним органам розповсюдити на село методи позаекономічного стимулювання, які отримали масове розповсюдження у промисловості. Розпочинається організація кампанії соціалістичного змагання на селі. У голодному 1933 році Центральна рада товариства організовує Всесоюзне змагання ударних бригад оборони на селі. Оборонні бригади боролися за звання кращої бригади області, республіки, Радянського Союзу. Згідно з правилами змагань оборонна бригада мала достроково за 5-10 днів завершити посівну, добитися на своїх ланах урожайності вищої не менше, ніж на 10% від урожайності по колгоспу, своєчасної сплати членських внесків, стовідсоткової реалізації лотерейних квитків, здачі екзамену на знання «військового мінімуму». Керівництво змаганнями здійснювали наради голів політвідділів МТС, колгоспів, радгоспів та земельних органів [226, с.2-4].

Усього у Всесоюзних змаганнях взяло участь більше 4 тис. ударних бригад оборони [227, с.2].

З другої половини 1930-х років у колгоспах проводяться кампанії соціалістичного змагання для отримання звання колгосп, радгосп, МТС – «Фортеця оборони». Для участі у змаганнях колгосп мав отримати почесне звання стаханівського ударника, мати діючу “хату оборони”, розгалужену мережу військових гуртків та значкистів Тсоавіахіму [482, с.76].

В січні 1937 року трактористи Якушинської МТС Куйбишевської області виступили з ініціативою готувати при МТС танкістів-трактористів запасу. Один із ініціаторів цього руху, бригадир МТС Д.Ф. Матросов, говорив: «Ми бажаємо, щоб усі трактористи не тільки нашої МТС, але і всієї області були готові у будь-який момент пересісти на танк і дати достойну відповідь ворогу» [428, с.23].

9 травня 1937 року президія ЦР товариства прийняла постанову «Про підготовку танкістів (танкетників) в системі НК радгоспів СРСР». Одночасно при колгоспних, радгоспних та МТС організаціях Тсоавіахіма створюються «хати оборони» та комсомольські навчально-стройові підрозділи. Заняття в них проводились за програмами навчальних пунктів [313, с.54].

В Україні підготовка сільських трактористів-танкістів розпочалась дещо пізніше. В серпні 1939 року трактористи Куліковської МТС Чернігівської області започаткували створення в кожному радгоспі і тракторній бригаді танкових екіпажів запасу [447, с.82]. Їх ініціативу підтримало командування Київського особливого військового округу. Теоретичне навчання танкових екіпажів запасу проводилось на місцях, а практичне вивчення танку та вогнева підготовка – в танкових частинах військових округів.

До кінця року на Чернігівщині було сформовано більше 100 тсоавіахімівських танкових екіпажів [430, с.37]. Аналогічні екіпажі організували тсоавіахімівські осередки МТС Одеської, Київської, Кіровоградської, Житомирської, Дніпропетровської та Миколаївської областей [350, с.172].

У лютому 1940 р. у селі Филімонівці Врадіївського району Одеської області було організовано при місцевому колгоспі гуртки «Ворошиловських вершників» і «Чапаєвських тачанок», у яких на базі колгоспу допризовники набували навичок служби в кавалерії [336, с.81]. До кінця 1940 р. танкові екіпажі створювались в МТС, радгоспах та колгоспах із числа трактористів та комбайнерів.

Розгортається підготовка дівчат-трактористок. За ініціативою студенток Сільськогосподарської академії ім. К.А. Тімірязєва Паши Ангеліної та Паши Кавардак без відриву від виробництва система Тсоавіахіму разом з МТС мала підготувати 100 тис. дівчат-трактористок. В 1939 р. в Україні було підготовлено 13645 трактористок. В Сталінській

області були підготовлені 1764 трактористки, в Миколаївській – 1502, в Харківській – 1045, в Запорізькій – 1180 [384, с.104]. Крім того, дівчата проходили теоретичну танкову підготовку, а потім у військових частинах отримували практичні навички. Якість такого навчання була не висока і дуже затратна.

Отже, компартійні органи влади активно використовували українські тсоавіахімівські осередки у здійсненні колективізації сільського господарства Української СРР. Діяльність товариства в кінці 20-х на початку 30-х років ХХ ст. здійснювалась в межах визначеного правлячою партією курсу на проведення масової колективізації та індустріалізації Української СРР. Вона передбачала вилучення у українського селянства значних матеріальних ресурсів та залучення їх до розвитку радянського промислового комплексу. Тсоавіахім пропагував серед колгоспних бригад соцзмагання, залучав робітників до колективізації села та кампаній розкуркулення заможного селянства. Функціонери товариства впроваджували у селянське середовища ідею безкорисної допомоги кожного селянина правлячій партії для розбудови Червоної армії.

3.2. Тсоавіахім Української СРР у більшовицьких соціально-економічних перетвореннях 1920-1930-х рр.

У першій половині 1920-х рр.. більшовицький режим здійснював відбудову зруйнованого під час першої світової та громадянської воєн промислового потенціалу країни. З середини 20-х рр. партійне керівництво декларувати необхідність великого промислового ривка, тобто здійснення прискореної індустріалізації. Індустріалізація передбачала насамперед розвиток пріоритетних, на думку партійних вождів, галузей промисловості. До них належали важке машинобудування, металургія, хімічна та інші галузі промисловості, об'єднані у групу «А». Інші галузі промисловості, які

здійснювали виробництво товарів народного споживання, увійшли до групи «Б» і фінансувались за залишковим принципом.

У 1928 році компартійна влада взяла курс на форсовану індустріалізацію країни. Вона мала перетворити аграрну економіку Радянського Союзу на індустріальну. Із початком індустріалізації надзвичайно зростають капіталовкладення в промисловість. Якщо в 1928 році вони склали 438 млн. крб., то в 1932 році досягли 1,229 млрд. крб. Радянським керівництвом були визначені величезні темпи зростання промислового виробництва – більше 37% на рік, які не могли бути реалізованими на практиці [458, с.298]. Не маючи коштів для здійснення матеріального стимулювання трудової активності робітників, компартійні органи широко використовували позаекономічні стимули та заохочення.

Державними планами пріоритетними завданнями індустріалізації визначались розвиток транспорту, хімічної промисловості, важкого машинобудування, електроенергетики. До того ж провідну роль відіграла гонитва за капіталістичним світом.

Компартійні органи, декларуючи зазначені перетворення, розраховували на мобілізацію величезної кількості людських та матеріальних ресурсів. Розуміючи складність ситуації, влада змушена була широко використовувати активність громадськості, яка існувала у мережі масових громадських об'єднань, особливо науково-технічного та оборонного спрямування. До останніх належав і Тсоавіахім.

У діяльності товариства стосовно його участі у форсованій індустріалізації можна виділити два провідні напрями: перший – виробничий, другий – морально-ідеологічний. Перший полягав у тому, що Тсоавіахім мав опікуватися розвитком авіаційної і хімічної промисловості.

Другий напрям діяльності товариства полягав у сприянні формуванню механізму позаекономічного, морально-психологічного стимулювання виробничої активності робітників. Для цього використовувались кампанії з

організації соціалістичного змагання, «Комуністичного штурму», перехід на безперервний робочий тиждень, організація суботників та недільників [458, с.301].

У першій половині 20-х років значну допомогу у відбудові зруйнованої під час громадянської війни промисловості надавали добровільні товариства попередники Тсоавіахіму, які співпрацювали з підприємствами важкої промисловості.

В 1926 році у системі ВРНГ було створено Главхім, перед яким ставилось завдання організації різкого зростання хімічної промисловості, і виведення її на перші ролі в економіці СРСР [413, с.33].

Створений у 1927 році, Тсоавіахім продовжив участь у кампаніях з розвитку промисловості. Пріоритетним завданням добровільного товариства проголошувався розвиток хімічної та авіаційної промисловості. Товариство за допомогою створеної на середину 20-х рр. ХХ ст. масової мережі осередків мало збирати та акумулювати кошти членського активу та промислових робітників для вкладення їх у перш за все військові будівельні проекти. Хімічна і авіаційна промисловість у зазначений період працювала в напрямку підвищення обороноздатності більшовицької держави. На підприємствах галузей переважало виробництво продукції, що носила військовий характер. Тому компартійні органи покладали на товариство проведення серед населення різного роду оборонно-економічних кампаній.

У сфері хімічної промисловості Тсоавіахім діяв у напрямку розвитку хімічної ланки оборонної промисловості, та у напрямку розвитку хімічної промисловості загалом. Стосовно першого слід зазначити, що товариство брало участь у організації науково-технічних і виробничих досліджень з метою вивчення і винайдення засобів ведення хімічної війни, зокрема, створення нових отруйних речовин, які можна було б використати у наступній війні зі світовим імперіалізмом. Крім того, Тсоавіахім фінансував і організацію хімічного захисту цивільного населення. Якщо брати хімічну

промисловість загалом, то товариство здійснювало контроль за організацією праці робітників та підвищення продуктивності виробництва шляхом організації соціалістичних змагань та проведення кампаній з ударного виробництва.

В Одесі під час тижня Тсоавіахіму в травні 1928 року серед робітників міста відбувся конкурс на кращий осередок і бригаду товариства. В рамках конкурсу робітники міста збирали кошти у фонд оборони країни. Робітники Одеського машинобудівного заводу ім. Жовтневої революції перераховували до фонду процент від свого заробітку, а також відпрацювали одну-дві години надурочно щоденно протягом тижня оборони. Протягом тижня в Одесі робітники зібрали 2 тис. крб., в Кривому Розі 3 тис. крб. [234, с.77].

За кошти товариства організовувалось навчання робітників і інженерів хімічних заводів [312, с.8-9].

У сфері організації авіаційної промисловості товариство активно залучало громадськість до її будівництва. Так, у 1928 році Всеукраїнський Тсоавіахім витратив на будівництво Харківського авіазаводу 150 тис. крб. [33, с.35].

Тсоавіахім сприяв розвитку винахідництва у галузі будівництва літаків. Значну роль в авіаційному напрямку роботи товариства відіграло збирання коштів на побудову нових аеродромів, літаків та дирижаблів. Ці заходи мали форму організації різноманітних лотерей та позик. Найпоширенішими були так звані позики оборони та позики індустріалізації. Керівництво Тсоавіахіму повсякчас наголошувало на тому, що лотереями та позиками треба охоплювати всіх трудящих країни. Хоча декларувався збір коштів на принципах добровільності, насправді ж таке вилучення коштів у населення за своєю суттю мало примусовий характер: придбати лотерейні квитки або здати кошти мали всі робітники заводу чи фабрики [458, с.350].

Для будівництва аеродрому та аероклубу у Житомирі робітники і службовці місцевих моторемонтного і цегельного заводів, швейної та

панчішної фабрик, промислової кооперації та трамвайного парку зібрали 18,5 тис. крб. На 20 жовтня 1936 року житомирські робітники та колгоспники Житомирського округу зібрали близько 100 тис. крб. [319, с.55].

Осередки товариства на гірничих та металургійних підприємствах Донбасу протягом першої п'ятирічки організували ряд кампаній з метою збору коштів на потреби моторизації прикордонних військ. Загалом було зібрано 300 тис. крб. Аналогічні зобов'язання брали на себе і осередки товариства у колективізованих селах Української СРР. Так, кампанія допомоги прикордонникам проводилась у 1931 році серед колгоспних осередків тсоавіахіму Одещини та Луганщини [239].

На початку 30-х рр. ХХ ст. товариство разом з комсомольськими організаціями підприємств та державних установ України розгорнули кампанію зі збору коштів на проведення моторизації військових частин Червоної армії. Робітники заводів відраховували у фонд моторизації 1-2% місячної зарплати. У Луганську тсоавіахімівський осередок заводу ім. Жовтневої революції зібрав серед робітників 11 тис. крб., робітники заводу ім. Артема – 3 тис. крб. [384, с.74].

У 1931 р. до кампанії було залучено українські галузеві профспілки. Тсоавіахім та осередки профспілки робітників мистецтва організували низку кампаній зі збору коштів на фінансування Червоної армії. Осередки організацій збирали кошти на підводний човен, будівництво бронемашин, танків та модернізацію прикордонних частин РСЧА. Кожен із осередків Робмис'у отримував контрольні цифри та числа збору. За їх виконання особисто відповідав голова осередку. Під час кампанії було зібрано 4 тис. крб. на будівництво підводного човна, 7 тис. на модернізацію, закуплено дві бронемашини.

Ряд осередків в рамках кампанії відраховували $\frac{1}{2}$ денного заробітку або певний відсоток від заробітної плати на зміцнення фонду моторизації частин Червоної армії [180, с.36].

На 1928 рік за кошти, зібрані Тсоавіахімом, було побудовано 160 літаків, 20 аеродромів, проведено більше сотні різноманітних кампаній з популяризації радянської авіації [360, с.43].

З 1928 року профспілки та адміністрація підприємств у робітничому середовищі поступово починає агітацію за організацію «соціалістичного змагання», яке мало пробудити у робітників масовий ентузіазм та готовність до трудового подвигу і самопожертви.

Початок офіційної кампанії соцзмагання поклала проведена у квітні 1929 року 16 конференція ВКП(б). На конференції було затверджено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства Радянського Союзу. План передбачав використання морально-етичних засобів стимуляції праці робітників і службовців. В резолюції 16-ї всесоюзної партконференції наголошувалось на необхідності розгорнути серед робітників і службовців соціалістичні змагання на будівництві, заводах і фабриках, залізниці, радгоспах і колгоспах, радянських установах [402, с.617].

18 червня 1929 року газета «На страже» опублікувала звернення Центральної ради товариства до його активу. У зверненні йшлося про те, що кожна організація Тсоавіахіму повинна взяти участь в кампанії з укладання договорів на проведення соціалістичного змагання [260]. Аналогічне звернення було надруковане і в журналі «Авиация и химия» [222].

Однією із форм організації соцзмагання стала організація ударних тсоавіахімівських і оборонних бригад, учасники яких боролися за виконання і перевиконання планів виробництва. Згодом, крім бригад, стали створюватись ударні цехи та комуни ім. Тсоавіахіму.

Для учасників змагань були підготовлені типові вимоги та правила. Згідно з вимогами бригада мала постійно підвищувати продуктивність праці; використовувати у роботі нові форми і методи виробництва; слідкувати за трудовою дисципліною, ліквідовуючи прогули та спізнення, виробничі простої та випуск бракованих виробів; брати участь у раціоналізаторському

русі [24, с.47]. У контексті соціалістичного змагання розгорталася мобілізація трудової активності робітників членів товариства у напрямі зменшення собівартості випущеної продукції, ремонту фабрично-заводського обладнання [27, с.68].

Соціалістичне змагання оборонних бригад мало яскраво виражене політичне забарвлення, поєднувалось із пропагандою комуністичної ідеології, досягнень більшовицької влади у галузі військово-оборонного будівництва. Перебіг змагання висвітлювався у стінгазетах товариства, заводських листках, у місцевій пресі та тсоавіахімівських виданнях

Перша кампанія договірною соцзмагання була проведення з 15 по 25 листопада 1930 року під час «Декади оборони», що мала сприяти збільшенню чисельності товариства та активізувати його участь у соціалістичному будівництві. Тсоавіахімівські ударні бригади і цехи створюються на підприємствах Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська та інших міст [289, с.6].

У Київській області чисельність організації під час декади зросла на 18 тис. осіб, на заводах і фабриках було створено 100 ударних бригад чисельністю 7 тис. осіб, 15 цехів оголосили себе ударними і присвоїли собі ім'я Тсоавіахіму, було організовано 100 стрілецьких гуртків і гуртків військових знань, у «фонд оборони» країни населення області зібрало 107 тис. крб. Крім того, обласна організація зібрала кошти на побудову 5 літаків. В Одеській області було створено 15 ударних цехів та 60 ударних бригад [289, с.7].

Загалом в дні декади було створено більше 2 тис. ударних бригад імені Тсоавіахіму. До них входили більше 50 тис. робітників [247].

Під час «Декади оборони» на підприємствах організовувались загони «тсоавіахімівська гвардія п'ятирічки». Крім участі у соцзмаганні «гвардійці» брали участь і в загальноміських акціях товариства. Так, в декаду 1 тисяча «гвардійців» Одеси працювали в порту вантажниками [289].

Осередки товариства разом з профспілками організовували спеціальні змагання, які були спрямовані на реалізацію серед робітничого загалу спеціалізованої «позики п'ятирічки». Остання передбачала утримання у робітників частини заробітної плати на потреби форсованої індустріалізації та військово-оборонного будівництва [26, с.58]. Кампанія висвітлювалась у тематичних стіннінках, заводських листках. Змагання супроводжувалось спільною агітаційно-пропагандистською роботою заводських осередків товариства та фабрично-заводськими комітетами.

На початку 1931 року в Одесі існувало 200 ударних тсоавіахімівських бригад, цехів і комун; в Києві – більше 100 бригад і комун, в Дніпропетровську – 55 ударних тсоавіахімівських бригад, в яких об'єднались більше 7 тис. тсоавіахімівських активістів [324, с.54].

У 1930 році з'являється практика складання робітниками підприємств так званих зустрічних промфінпланів. У планах бригади фіксували завищені норми виробництва порівняно з тими, що передбачались планами п'ятирічки. Так, на Київському заводі «Ленінська кузня» було організовано 55 ударних бригад [289, с.2]. Окремим напрямом у організації соцзмагання стало залучення до виробничих кампаній службовців низових державних органів влади. Активісти товариства організовували серед них ударні бригади і приписувались з ними до певних підприємств з метою участі у змаганні.

Показова масовість ударницького руху мала і інший бік. Непоодинокими були випадки примусового запису до кампанії соцзмагання. У середньому до 30% учасників соціалістичних змагань були такими лише на папері для звітності [427, с.191].

Існувала практика декларативності проведення на підприємствах ударницького руху і створення ударницьких бригад та цехів. Насправді, їх робота навіть не розпочиналась, або тривала дуже короткий час, не даючи бажаних результатів. В деяких випадках на одну ударну бригаду працювали

представники інших підрозділів підприємства. Подібні кампанії організовувались на заводах Харкова, Дніпропетровська, Сталіно [25, с.35].

Про ставлення робітників до соціалістичного змагання свідчать інформаційні довідки ДПУ УСРР. Так, у довідці «Про недоліки в розвитку соцзмагання» від 21 червня 1929 року зазначалося, що «робітники ставилися до соціалістичного змагання недовіливо, вважаючи, що воно є лише заходом до погіршення їх становища... ставилися як до кампанії, що нав'язана «зверху», яку примушують провести під страхом звільнення з роботи» [427, с.191].

Робітники Макіївського металургійного заводу заявляли «Нам змагання не потрібно! Дайте нам краще продукти харчування, ми самі знаємо, як працювати, бо працюємо відрядно, але перше питання – шлунок» [421, с.190].

Існувала практика допомоги відстаючим організаціям. Передова ударна бригада чи осередок товариства допомагав виконати плани і зобов'язання невстигаючим бригадам чи цехам. Так, Київська організація Тсоавіахіму 1931 року допомагала виконати взяті річні зобов'язання першої п'ятирічки тсоавіахімівській організації Білої Церкви [288, с.3].

У 1931 році керівництво товариства розробило нову форму організації ударницького руху серед активу організації. Вона полягала у перетворенні фабрик і заводів, де є тсоавіахімівські бригади і цехи, на «фортеці оборони». Звання «фортеця оборони» можна було отримати у випадку, коли успішно виконується промфінплан, осередок товариства охоплює 85% працівників підприємства та 100% комсомольський актив [79, с.141-142].

У лютому 1932 року було розпочато перше соцзмагання на отримання звання «фортеця оборони» між Харківським тракторним заводом, московським Електрозаводом, Нижегородським автозаводом та Дніпробудом [291, с.16-17].

На Київському заводі «Ленінська кузня» було організовано 55 ударних бригад учасників соцзмагання на звання «Фортеця оборони». Подібні бригади організовувались і на Одеському металургійному заводі [289, с.2].

З 1 жовтня 1932 року по 1 січня 1933 року було проведено вже Всесоюзний огляд-конкурс на звання «фортеця оборони». Для преміювання переможців Тсоавіахім України виділив 200 тис. крб. Переможцями конкурсу стали шахта № 29 (Донбас) та осередок силового цеху Дніпропетровського заводу ім. Г.І. Петровського [319, с.44].

У 1933 році ЦК ВЛКСМ, Центральна рада профспілок та Центральна Рада Тсоавіахіму запровадили колективне звання і відзнаку – «Фортеця оборони». Першим колективне звання отримав у квітні 1934 року колектив Московського електрокомбінату ім. В.В. Куйбишева [356, с.45].

На 1934 рік кампанія соцзмагання «фортеця оборони» набуло масового щорічного характеру.

У кінці 1935 року соціалістичне змагання проводили Московська обласна і Українська республіканська організація товариства, [255] в 1938 році Тсоавіахіми Білорусії та України, [179] в 1939 році обласні організації Дніпропетровської і Запорізької областей [465]

Соціалістичні змагання присвячувались і загальнодержавним святам та до ювілеїв партійно-радянських керівників держави. У 1936 році проводились соціалістичні змагання між осередками товариства, присвячені 10 з'їзду ВЛКСМ. Змагання тривало протягом двох місяців і охопило більше 5 тис. первинних осередків товариства [259].

У лютому 1935 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд молодих ударників оборони. Згодом з'їзди ударників промисловості та сільського господарства, передових колгоспників проводяться в Україні щорічно.

Одночасно з розгортанням ударницького руху і соціалістичного змагання влада для підвищення продуктивності праці стала використовувати і кампанії зі складання норм для отримання нагрудних відзнак «Готовий до

ППХО», «Ворошиловський стрілок». З 1935 року до вимог, крім відповідної військової підготовки та необхідного рівня знань, вносився пункт про те, що значкист має бути ударником соціалістичної праці і активно працювати у профспілковому осередку фабрики, заводу, колгоспу чи навчального закладу [304, С.1].

У 1935-1936 році соціалістичні військово-оборонні змагання було проведено серед жінок членів Тсоавіахіму. Кампанію розпочали робітниці Київської швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкина, які висунули гасло «Кожній дівчині – військову спеціальність». В межах кампанії на підприємствах створювались ударні жіночі оборонні бригади, які без відриву від виробництва, оволодівали військовими спеціальностями. Так, у 1939 році в Чернігові працювало 1715 оборонних бригади, що об'єднували 3546 жінок [322, С.101].

19 вересня 1938 року Тсоавіахім УСРР розпочав кампанію з всеукраїнського соціалістичного змагання, присвячену ХХ-річчю Червоної армії. Кампанія проводилась серед підприємств, державних установ, навчальних закладів, колгоспів та радгоспів республіки. Під час кампанії осередки товариства укладали соцдоговори, реалізовували білети державної оборонної позики, проводили дні Ворошиловського стрілка та ін. [236; 237].

Масовий характер різного роду кампаній з соціалістичного змагання, змагання на звання завод, фабрика, радгосп та колгосп чи МТС «Фортеця оборони» призводив до формального їх проведення, піднімався шум навколо отримання тим чи іншим підприємством зобов'язань, які внаслідок відсутності матеріально-технічної бази виконати було неможливо. За даними Борисова, жодне із підприємств не отримало почесного звання «Фортеця оборони», бо участь у кампаніях мала показовий, формальний характер [324].

Влада активно використовувала мережу осередків товариства під час організації суботників на важливих будівництвах першої п'ятирічки.

При цьому відбувалась повна мілітаризація праці. Відмінялись вихідні дні, вводились надурочні роботи та штурмівщина. Навіть організація трудових бригад здійснювалась за військовим принципом. У 1932 році на будівництво оборонних споруд було мобілізовано 1750 каменярів, слюсарів, столярів, водопровідників. В 1935 р. на військове будівництво мобілізовувалось 400 інженерів членів Тсоавіахіму [67, с.5-6]. А вже 1939 р. на будівельні роботи було направлено 17 тис. осіб [384, с.75].

Показовою є організація будівництва Маріупольського металургійного заводу Азовсталь. Перші тсоавіахімівські ударні бригади було направлено на будівництво на початку 1933 року [160, с.4]. Бригади об'єднувались у тсоавіахімівські батальйони. Протягом двох місяців було організовано перший ударний батальйон тсоавіахіму. Він складався з рот, взводів та відділень. Його очолив керівник транспортного цеху А. Крайненко. Загалом було організовано 6 батальйонів. Вони об'єднались в ударний тсоавіахімівський полк. Керівництво батальйонами здійснював штаб, до якого входили начальник цеху, його заступник, секретар комсомольського та партійного осередку, а також голова цехового профкому [160, с.17].

На початку лютого на будівництві організовується перший тсоавіахімівський суботник під керівництвом А.П. Крайненка. У ньому взяло участь 150 одиниць кінного транспорту [160, с.15].

За результатами суботника було прийнято рішення оголосити період до пуску другої домни періодом трудового тсоавіахімівського штурму. І систематично після основної роботи, а також у вихідні дні розвернути змагання ударників Тсоавіахіму [160, с.16].

З березня 1933 року на будівництві відмінялись вихідні та святкові дні.

За штурмовими батальйонами до будівництва залучались міжрайонні тсоавіахімівські табори, які відрядили на допомогу 500 осіб, 900 робітників місцевих маріупольських підприємств, 300 бувших червоноармійців та червоних партизан [311, с. 1, 7].

Влітку 1933 року на будівництво було мобілізовано всю міську громадськість. Відмінялись відпустки. Це дало виробництву додатково 31500 трудоднів [160, с.21].

Першу домну заводу було запущено 11 серпня 1933 року [300].

При будівництві другої домни товариство використало батальйони із робітників Дніпропетровських заводів. Так, при будівництві котельно-зварочного та силового цехів Доменбуду було використано весь особовий склад 238 стрілецького полку. Дніпропетровський завод ім. К. Лібкнехта відправив бригадам будівельників 50 балонів з киснем і направив бригаду Тсоавіахіму у складі 200 осіб [160, с.26-27]. Пуск другої домни відбувся 25 січня 1934 року, і був присвячений 17 партз'їзду. Вона отримала почесне ім'я Тсоавіахіму.

За період будівництва першої і другої домни Азовсталі ударні бригади Тсоавіахіму відпрацювали 83 472 людино-дні [161, с.5].

Отже, використовуючи організації Тсоавіахіму, за короткий строк – шість місяців – була запущена 2-га домна Тсоавіахіму. В будівництві домни взяв активну участь особовий склад Маріупольського аероклубу. За «трудоий ентузіазм» тсоавіахімівська організація «Азовсталі» була нагороджена Центральною радою Тсоавіахіму навчальним літаком та двома планерами [357, с.85].

У середині 1930-х рр. кампанія соціалістичного змагання практично вичерпала себе. Компартійні органи ініціюють розгортання нової форми позаекономічного стимулювання трудової активності робітників. Розпочинається, так званий стаханівський рух. 31 серпня 1935 року робітник шахти «Центральна-Ірмине» О. Стаханов у 14 разів перевиконав денну норму вуглевидобутку. 13 листопада у газеті «Правда» було надруковано заклик до всіх робітників підхопити ініціативу молодого шахтаря. На грудневому пленумі ЦК ВКП(б) (1935 р.) стаханівський рух визнавався «результатом перемоги соціалізму в нашій країні» [402, с.268]. Підтримка з боку

компартійних органів перетворила стаханівський рух на масове явище. Долучилися до «стаханівщини» і тсоавіахімівські організації. На 1 Всесоюзній нараді стахановців Нарком оборони К. Ворошилов наголошував на необхідності перебудови роботи Червоної армії і товариства на стаханівські рейки [337, с.5-6].

Стаханівський рух розвивався в аероклубах, школах, планерних станціях. Так, стахановцями було визнано у 1935 році техніка Харківського аероклубу Мариненка, який протягом року обслуговував три безаварійних літаки, громадського інструктора Запорізького аероклубу – робітника алюмінієвого заводу Шеллінга, який підготував на громадських засадах 150 парашутистів [469, с.2].

Метою тсоавіахімівської стаханівщини було освоєння у короткі строки нової техніки та підготовка пілотів. У програмі підготовки пілотів зазначалось: «потрібно пробудити стаханівську ініціативу в інструктора, раціоналізувати навчальний процес, підвищити якість методики навчання і досягти у найкоротший строк, з найменшими затратами сил і засобів найбільш високих результатів у навчанні» [171].

В березні 1936 року українські аероклуби організували першу стаханівську декаду [270]. За її результатами декади було прийнято рішення стаханівські декади проводити щоквартально.

Одночасно проводились кампанії зі збору коштів на підтримку авіації, планеризму. Під час пропагандистської поїздки льотчиків-челюскінців за маршрутом Москва-Київ-Одеса-Дніпропетровськ-Маріуполь-Краматорськ-Москва серед робітників заводів збирались кошти на пожвавлення військово-оборонної роботи та будівництво нових літаків і планерів. У Києві робітники зібрали приблизно від 100 до 150 тис. крб. В Одесі та Дніпропетровську робітники і службовці зібрали кошти на побудову аероклубу. В Дніпропетровську за пропозицією Героя Радянського Союзу В.С. Молокова пленум міськради передав Тсоавіахіму 1 млн. 300 тис. крб. на авіаційну

роботу. Серед маріупольських робітників було зібрано 100 тис. крб., а з краматорських – 40 тис. крб. Загалом за результатами кампанії Тсоавіахім зібрав на потреби авіаційного будівництва 2,5 млн. крб. [82, с.204-204зв].

Отже, діяльність Тсоавіахіму в 20-30-ті рр. ХХ ст. здійснювалась в межах визначеного правлячою партією курсу на проведення індустріалізації та мілітаризації промисловості Української СРР. Вона передбачала вилучення у населення республіки значних матеріальних ресурсів та залучення їх до розвитку радянського військово-промислового комплексу. Тсоавіахім пропагував соцзмагання, залучав робітників до ударницького руху. Завдяки діяльності товариства було створено мережу військового навчання. Функціонери товариства впроваджували у селянське середовище ідею безкорисної допомоги кожного селянина правлячій партії для розбудови Червоної армії.

В період здійснення соціального експерименту у промисловості і сільському господарстві партійні функціонери використовували товариство у здійсненні соціально-мобілізаційних кампаній, у виробничому змаганні, кампаніях ударництва. Робота товариства розгорталась у напрямках, визначених центральними і республіканськими компартійно-радянськими органами, і підпорядковувалась завданням модернізації армії і флоту. Будучи елементом масових громадських об'єднань, товариство було інструментом підпорядкування компартійній системі робітників, інженерно-технічних працівників, науковців. Компартійна влада змушувала осередки товариства своїми силами вирішувати проблеми індустріалізації та примусової комунікації селянських господарств і видавати це за громадську активність членів Тсоавіахіму. Кошти товариства використовувались для фінансування масової колективізації українського села. Його робота повністю залежала від волі партійних чиновників і розглядалася через призму партійно-державної ідеології.

РОЗДІЛ 4

ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТСОАВІАХІМУ У 1927-1941 РОКАХ.

4.1. Участь організацій Українського Тсоавіахіму у підготовці населення до захисту держави у 1927-1941 роках.

Військово-оборонна робота української організації товариства до організації перших масових пропагандистських кампаній перебувала у зародковому стані. Тому компартійні органи використали традиційну схему створення масових добровільних товариств.

Традиція з організації різного роду днів, тижнів, місячників, кварталників зародилася в Радянському Союзі ще на початку 20-х рр. ХХ ст. В рамках кампаній різного роду масові добровільні товариства мали здійснювати пропагандистку діяльність, організовувати лотерейні та позичкові кампанії. Крім того актив товариств збирав кошти на різного роду проекти – побудова заводу чи фабрики, мосту чи військового об'єкту, пароплава, поїзда, автоколони чи літака. Подібного роду заходи організовували і попередники Тсоавіахіму.

Вже весною 1927 року ЦК КП(б)У та Тсоавіахім ініціювали проведення з 10 по 17 липня «Тижня оборони» та створення фонду «Наша відповідь Чемберлену» [225, с.16-17].

10 липня 1927 року у зв'язку з початком «Тижня оборони» А.І. Риков виступив зі статтею в журналі «Огоньок». Він писав: «В ці дні Тсоавіахім повинен перевірити себе як головну громадську організацію сприяння обороні СРСР і розвитку її повітряного флоту і хімічної промисловості. В ці дні Тсоавіахім має подвоїти свої ряди.» [313, с.16].

Отже, основними завданнями «Тижня оборони» голова Президії Центральної Ради товариства А.І. Риков офіційно визначав: по-перше, роз'яснення міжнародного становища СРСР і завдань оборони країни, по-друге, – пропаганда військових знань і організацію військової підготовки робітників і селян, по-третє, збір коштів під гаслом «Наша відповідь Чемберлену» і посилення обороноздатності країни в галузі будівництва військової техніки [420, с.23]. Зокрема, план фінансових надходжень до фонду «Розрив» для Українського Тсоавіахіму під час «Тижня оборони» складав 2 млн. крб. [32, с.3].

Організаційно-навчальна сторона програми «Тижня оборони» передбачала розгортання в Україні кампанії зі створення військових гуртів, команд і загонів Тсоавіахіму, а також збільшення чисельного складу існуючих.

В період «Тижня оборони» осередки товариства активно створювали військово-стрілецькі гуртки, авіаційно-хімічні загони. 1927 року у м. Слов'янськ було створено перший в Україні повітроплавний гурток, а згодом і клуб з авіамоторною, планерною, авіамодельною та повітряноплавними секціями [483, с.122].

На початок вересня 1927 року в Україні функціонувало 30 планерних гуртки, 169 авіаційно-хімічних загонів та 3 162 спеціалізовані гуртки. Щоб створити масовість військово-оборонної роботи місцеві компартійні органи, відповідальні за допомогу товариству, часто примусово записували робітників великих підприємств республіки. Так, протягом тижня у Дніпропетровську членами товариства стали 10 тис. чоловік [428, с.16]. 70% з новостворених гуртків було відкрито на заводах і фабриках, в яких перебувало 80 994 чоловіки [219, с.27].

За «Тиждень оборони» товариство організувало 2176 військових куточків, 1 969 військових бібліотек, відкрило 691 стрілецький тир. До

роботи у новостворених гуртках було залучено 2 877 відставних військових або демобілізованих з лав Червоної армії [219, с.27].

В Україні під час «Тижня оборони» актив товариства збирав кошти на будівництво військових літаків та танків для Червоної армії. Було побудовано та передано Червоній армії 100 бойових літаків [313, с.17].

Масовий збір коштів до фонду оборони, незважаючи на офіційну назву «Тиждень», продовжувався до кінця року. За цей час було зібрано і перераховано на потреби армії понад 11 млн. крб. [420, с.24], з них 2 млн. крб. зібрали українські осередки товариства. Це склало 20% загальносоюзного фонду [458, с.375].

Окремим напрямком масової військово-оборонної роботи з населенням було проведення різного роду військових походів, реконструкцій військових боїв. Організатори військових походів ставили за мету пропагувати серед населення, особливо селянства, досягнення більшовицької влади у розбудові військової промисловості та Червоної армії. Походи передбачали проведення серед сільської молоді військових лекторіїв, кінопоказів. Зокрема, в Вінниці для проведення військового походу місцева тсоавіахімівська організація сформувала робітничий полк у складі 1300 чол. В Кременчуці з метою пропаганди військових знань було проведено два сільські військові походи чисельністю 10 тис. чоловік [71, с.149].

Отже, під час кампанії товариство випробувало основні форми роботи з громадськістю. В практику входять декади і місячники оборонної роботи, дні стрілка, масові тактичні навчання і військові походи, організація занять на військово навчальних пунктах, в школах, клубах і таборах, збір коштів у фонд оборони країни.

У наступному році кампанію «Тиждень оборони» товариство організувало знову. Цього разу кампанія проходила під гаслом «Робітники і робітниці! Селяни і селянки! Готуйтеся до оборони: вступайте в стрілецькі і

санітарні гуртки, ідіть до авіаційно-хімічних команд, ставайте у бойові пролетарські шеренги! Шикуйтеся у ряди Тсоавіахіму!» [356, с.40].

До організації «тижня оборони» було залучено місцеву і центральну пресу. Під час кампанії інформація про тсоавіахімівській «Тиждень оборони» з'явилась в 12 окружних газетах. Загалом у окружних газетах було розміщено 414 статей і 797 заміток [71, с.149].

У другий «Тиждень оборони» липні 1928 року розпочалися багатотисячні демонстрації в Москві, Ленінграді, Києві та ін. містах. Тсоавіахімівські гуртки, команди та підрозділи проводили тренувальні походи, стрільби, відпрацьовували дії з сигналами повітряної і хімічної тривоги. У Маріуполі було проведено воєнно-культурний похід робітників заводу ім. Ілліча. В Миколаєві активісти товариства організували тренувальний вуличний бій між частинами Червоної армії та робітничим полком Тсоавіахіму. В результаті 8 годинного тренувального бою перемогу святкував тсоавіахімівський полк. Тренувальні бої за залізничні станції провели і тсоавіахімівські райради Вознесенська та Новобугська. Загалом у 18 округах України було здійснено 54 робітничі військові походи на село, які охопили 30 тис. робітників [71, с.150].

Завершувалась кампанія масовим перельотом 42 тсоавіахімівських літаків побудованих за кошти зібрані організаціями товариства [313, с.17].

Велика частина зібраних під час кампанії коштів було використано для проведення масової військової роботи серед українського селянства.

На зібрані кошти організовувались військові маневри тсоавіахімовців, так на проведення Одеських маневрів було витрачено 8847 крб., [70, с.130]. ще на 13621 крб. закуплено військової техніки [68, с.15]. Товариство закупило 1428 дрібнокаліберних гвинтівки, 3075 протигазів. Було побудовано 36 газосховищ, і 35 камер окурювання [219, с.27].

Результатом проведення кампаній «Тиждень оборони» стало посилення масовості товариства та охоплення військово-оборонними заходами усього

населення України. Для організації військово-оборонних кампаній створювалась республіканська вертикаль військових секцій – від військової секції при ЦР Тсоавіахіму Української СРР до окружного осередку товариства. Військові секції мали працювати у напрямку проведення масових оборонних кампаній на різних рівнях, здійснювати військову роботу та навчання серед допризовників та військовозобов'язаних, організовувати підготовку керівного складу запасу, а також утримувати та розширювати мережу гуртків військових знань [70, с.87].

З 1928 року Всеукраїнський Тсоавіахім став проводити військові походи та кампанії «вільного дня, проведеного з найбільшою користю для оборони країни». «Вільний день» організовувався в кінці червня – на початку липня сільськими осередками товариства. Основним заходами були військові ігри, допомога у зборі урожаю, вечори на оборонну тематику [245].

Один із таких походів відбувався 27-29 липня 1929 року. До його організації було залучено Червоний Хрест та особовий склад Київського особливого військового округу. Керівництво і актив товариства проводили під час походу військову агітацію та заходи з культурно-масової пропаганди: читались лекції на військово-оборонну тематику, проводились практичні заняття, масові стрілецькі змагання.

Великого поширення набула практика створення на період проведення походів батальйонів і полків Тсоавіахіму, які брали участь у навчально-тактичних і спільних навчаннях Червоної армії. В 1932 році військові походи відбулися на Київському заводі «Ленінська кузня», на Дніпропетровському заводі ім. Петровського [417, с.12].

З 1935 року організуються масові походи у протигазах та Всесоюзні хімічні змагання. З 20 по 25 вересня 1935 р. 13 тсоавіахімовців Київської області здійснили перший в Україні похід у протигазах за маршрутом Черкаси-Київ [384, с.87].

З 21 жовтня по 21 листопада 1935 р. за ініціативою парткому Пантелеймонівського динасового заводу ім. Карла Маркса 20 тсоавіахімовців здійснили 1200 кілометровий пропагандистський протигазний похід за маршрутом Сталіно-Москва. За період походу організовувались зустрічі та доповіді на протихімічну тематику, було розповсюджено 100 тис. плакатів та листівок присвячених Міжнародному дню протиповітряної оборони [305, с.16].

Організовувались переходи в протигазах та протиіпритних костюмах. В деяких випадках переходи поєднували тактичні, кінні, спортивні елементи та висадки десанту. Такий 180 кілометровий перехід у 1936 році здійснили дванадцять «Ворошиловських вершники» колгоспів Золотоношського району Київської області. Під час походу коні та вершники були одягнуті у протигази та протихімічні костюми [111, с.29]. За кілька місяців 1939 року в одній лише Вінницькій області було проведено 168 воєнізованих походів у протигазах [240].

Перші воєнізовані ігри відбулися в Тульчинському районі на Вінниччині у березні 1939 року. Ігри проводились серед старших школярів, студентів та допризовної молоді. З 1940 року в межах підготовки до III Всесоюзних військово-фізкультурних змагань піонерів і школярів стали проводитись військово-спортивні змагання «На штурм» [297].

З 1939 р. крім щорічних воєнізованих походів та ігор тсоавіахімовські організації розпочали проводити спільні з частинами Червоної армії воєнно-тактичні навчання. Програми навчань передбачали воєнно-тактичні бої, складання іспитів на володіння стрілецькою зброєю та протигазами. Окремим пунктом навчань передбачалась пропаганда серед селян військових досягнень більшовицької влади, а також досягнень влади у будівництві соціалізму. Військово-тактичні навчання тсоавіахімовців відбувалися в Миколаївській, Сталінській та інших областях. 50 тис. тсоавіахімовців Запоріжжя взяли участь у військово-тактичному навчанні «Оборона міста»

[302]. 24 квітня 1939 року з ініціативи Полтавського Тсоавіахіму було проведено військово-тактичне навчання серед 5 тис. тсоавіахімовців [301]. Тільки в травні-липні 1939 р. в містах і селах, де розташовувались військові частини Харківського військового округу було організовано ряд воєнізованих тактичних походів та ігор, у яких взяли участь близько 10 тис. чоловік [384, с.100].

Центральне місце в практичній діяльності товариства з військової підготовки громадян в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відіграла спортивно-стрілецька робота. Будучи доступною для молоді, вона користувалась великою популярністю серед населення і отримала широкий розвиток вже в перші роки існування товариства. Під час організації першого «Тижня оборони» 1928 року на Україні відбулися перші стрілецькі змагання.

Організуються стрілецькі гуртки та тири. У 1928 р. було організовано 7980 стрілецьких і 5480 військово-стрілецьких гуртків, відкрито 3200 тирів [279, с.24]. Основними недоліками новостворених тсоавіахімівських тирів була їх кустарність, непристосованість приміщень, відсутність зброї та кваліфікованих інструкторів.

Вирішення цих питань влада покладала на громадськість та профспілки. Осередки Тсоавіахіму разом з профспілками на підприємствах організовували акції збору коштів та закупівлі на них зброї та боєприпасів для стрілецьких тирів та гуртків. Так, якщо в 1927-28 рр. в країні було реалізовано більше 30 тис. дрібнокаліберних гвинтівки і 25 млн. патронів до них, то в 1928-29 рр. уже 50 тис. гвинтівок та 40 млн. патронів [74, с.11].

В 1929 році Український Тсоавіахім стрілецькою підготовкою охопив 71 тис. чоловік [244, с.14].

В перші роки існування стрілецького спорту не вистачало інструкторів-снайперів. В 1929 році Центральна рада товариства приймає рішення про створення у великих промислових центрах курсів з підготовки стрілецьких інструкторів [72, с.18]. Того ж року для забезпечення кадрами сільських

осередків Тсоавіахіму організуються пересувні стрілецькі тсоавіахімівські школи [280, с.6]. Ці заходи пожвавили стрілецьку підготовку робітників. В 1931 р. Тсоавіахім України підготував 60 тис. стрілків третьої категорії, 5620 – другої та 400 – першої [111, с.31].

На III пленумі ЦР товариства було прийнято рішення про виділення спортивно-стрілецької роботи в окрему галузь його діяльності. Керівництво стрілецькою справою покладалось на створений у 1932 році Спортивно-стрілецький комітет [194, с.61].

Основними формами популяризації стрілецького спорту у 1929-1930 роках були різного роду конкурси та пропагандистські кампанії. Стрілецькі змагання організовувались під час святкування різних державних свят (День Червоної армії, 8 березня, 1 травня та ін), проводились огляди, «Дні Тсоавіахіму», обласні та республіканські спартакіади. В практику роботи запроваджувалось проведення стрілецьких змагань між організаціями Тсоавіахіму, а також призові для учасників змагань. В 1929 році Український Тсоавіахім провів перевірку роботи стрілецьких гуртків серед жінок, присвячену 8 березня.

1 грудня 1931 року оголошується перший стрілецький похід-конкурс, який мав проводитися в Україні з січня по грудень 1932 року. У кожному підприємстві, колгоспі та радгоспі, де були тсоавіахімівські осередки, проводились змагання на кращого стрілка. За результатами змагань було відібрано 21 переможця для участі у всесоюзних змаганнях. В липні 1932 року відбувся фінальний етап походу. У ньому взяли участь 500 кращих стрілків СРСР [350, с.39]. Українська стрілецька команда виграла перший командний приз. Особливу відзнаку отримала команда військово-навчального пункту № 4 м. Києва [319, с.51].

29 жовтня 1932 року Президія ЦР Тсоавіахіму приймає рішення про запровадження нагрудного знаку «Ворошиловський стрілок». Право носити його отримували члени товариства, які оволоділи програмою стрілецької

підготовки і виконали норми 1 чи II ступеня, передбачені положенням [80, с.147].

В 1933 році в Україні із 89 тис. тсоавіахімівських стрілків Ворошиловські значки отримали близько 6 тис. осіб. Наступного року було підготовлено 218 249 стрілків, з них відзнаки «ВС» 1 ступеня отримали 142 411 чоловік, 2 ступеня і майстрів стрілецької справи – 1900 чоловік [63, с.197].

В березні 1934 року було затверджено нове положення про значок «Ворошиловський стрілок» та положення про значок «Юний ворошиловський стрілок» [356, с.56].

З 1 березня по 15 серпня 1934 року з метою пропаганди стрілецького спорту відбувся перший всесоюзний стрілецький ворошиловський похід. В кампанії взяли участь Харківський тракторний завод, Харківський паровозобудівний завод, київські заводи «Арсенал» та «Червона кузня», Луганський завод ім. Жовтневої революції, завод ім. Петровського (Дніпропетровськ), ім. Дзержинського (Дніпродзержинськ). Заводи зобов'язувались створити стрілецькі клуби, побудувати при заводах 50-метрові тири та провести серед робітників змагання «Ворошиловський стрілець». В Києві до кінця квітня було підготовлено 4270 ворошиловських стрілків [356, с.56]. До кінця походу в Україні підприємства та активісти Тсоавіахіму профінансували будівництво 22 нових бойових стрільбища та 950 тирів [447, с.69].

В серпні 1936 року робітниця київського заводу «Арсенал» провели перший воєнізований похід 24 жінок-кулеметниць за маршрутом Київ-Васильків [483, с.14].

З 1933 р. товариство організовує щорічні снайперські зльоти та масові стрілецькі змагання, а з 1936 р. зльоти майстрів стрілецького спорту [111, с.31].

В 1934 році відбулись стрілецькі змагання за програмою Всесоюзної стрілецько-фізкультурної комсомольської спартакиади. У змаганнях взяли участь 300 тис. стрільців. В її фінальних змаганнях, що проходили з 22 по 31 серпня у Москві, брали участь 677 чоловік. У командних змаганнях друге місце посіла команда Українського лісотехнічного інституту [356, с.54].

В березні 1935 року було проведено Всесоюзний зліт майстрів стрілецької справи, присвячений X з'їзду ВЛКСМ. На ньому заступник Наркома оборони СРСР М.М. Тухачевський зазначав: «Коли говориш про навчальну роботу червоноармійця необхідно наголосити, на стрілецькій та іншій роботі Тсоавіахіму. Тут мільйони робітничо-селянського населення готуються до того, щоб вступити до Червоної армії, готуються до того, щоб під час війни виступити з оновленими військовими знаннями та вміннями. Перепідготовка – завдання виключної важливості, і вони із року в рік все з більшим ентузіазмом проводяться Тсоавіахімом» [210, с.347].

В лютому 1936 р. в Україні було проведено «День радянського стрільця». Змагання із володіння стрілецькою зброєю організовувались на підприємствах та державних установах. Змагання проводились і серед педагогічних працівників. Переможці всеукраїнських змагань взяли участь у всесоюзному конкурсі. Призерами зльоту стали професори Мельник та Кулик із Києва [111, с.35].

В рамках відзначення 20-річчя комсомолу ЦР Тсоавіахіму УРСР провела заочні республіканські стрілецькі змагання, в яких взяло участь 5 тис. юнаків та дівчат. Переможцями змагань стали кулеметники тракторної бригади Паши Ангеліної, Макіївського машинобудівного заводу ім. Кірова та Ворошиловградського педагогічного інституту [373, с.332].

Протягом 1934-1935 рр. в Україні товариство відкрило 2797 нових тирів, 17 стрілецьких шкіл, із них – 3 снайперські, [65, с.13] 450 стрільбищ та 6600 малих тирів [111, с.32].

У березні 1934 року ЦР Тсоавіахіму СРСР прийняла постанову «Про спортивно-стрілецьку роботу Тсоавіахіму». Постанова встановлювала чітку систему всієї стрілецької підготовки в організаціях товариства, визначала завдання стрілецьких гуртків як початкової стадії навчання, формулювала обов'язки стрілецьких клубів і шкіл як головної і вищої форми навчання членів Тсоавіахіму стрілецькій справі [356, с.55].

Починають створюватись перші стрілецько-спортивні клуби. На середину 1935 року в Українській СРР їх функціонує 38 [111, с.5].

В 1935 році ЦР Тсоавіахіму затвердила положення про спортивно-стрілецькі школи Товариства, які повинні були стати базою підготовки та підвищення кваліфікації для стрільців і інструкторів стрілецької справи. В тому ж році ЦР Тсоавіахіму затвердила «Єдиний курс стрільб Тсоавіахіму». На 1 січня 1936 року в Тсоавіахімі уже функціонувало 38 клубів, 200 стрільбищ, 11 снайперських шкіл, 2 школи юних снайперів і 20 шкіл з підготовки інструкторів стрілецької справи [356, с.56]. Загалом з 1935 по 1940 рр. система стрілецьких клубів Тсоавіахіму підготувала 544882 «Юних Ворошиловських стрілка», 5855268 «Ворошиловських стрільців» I і II ступеня [112, с.139].

Одночасно здійснюється підготовка снайперів запасу. У Харкові 1931 року відкрилась Всеукраїнська снайперська школа. В жовтні 1932 року школа здійснила перший випуск снайперів. Протягом 1932 року школи відкриваються в Києві, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі та Миколаєві [447, с.70].

З 1 серпня 1936 року ЦР Тсоавіахіму запровадила звання стрілка першого і другого класу та звання снайпера. На кінець 1930-х років підготовку стрільців, кулеметників і снайперів запасу здійснювали стрілецькі гуртки снайперські та кулеметні школи. На Дніпропетровщині в 1939 році діяло 1220 таких гуртків, де навчалось 20 тис. чол. Протягом 1939 року в Україні за результатами навчання значок «ворошиловський стрілок»

отримало близько 100 тис. чоловік, а курси кулеметників закінчило 4735 чоловік [476, с.104].

Отже, протягом 1930-х років завдяки діяльності військово-оборонних товариств в Українській СРР було створено систему військових гуртків та центрів з підготовки стрільців, кулеметників та снайперів запасу. В кінці 1920-х – на початку 1930-х років стрілецькі центри та школи Тсоавіахіму готували дійсно висококласних інструкторів та стрільців-спортсменів. З середини 1930-х років компартійні органи перетворили стрілецький спорт в масову пропагандистку справу, надавши до виконання осередкам товариства нереально завищенні контрольні показники. Гіпертрофована масовість стрілецького спорту, боротьба за виконання завищених показників з підготовки ворошиловських стрільців з боку партійно-комсомольських функціонерів нівелювали досягнення Українського Тсоавіахіму.

В кінці 1920-х рр. – на початку 1930-х в Радянському Союзі паралельно з розвитком стрілецької справи розпочинається будівництво цивільної та військової авіації. Створення військово-повітряного флоту потребувало багатомільйонних затрат на капітальне будівництво авіаційних заводів, аеродромів та підготовку необхідної кількості авіаційних спеціалістів – льотчиків, інженерів-конструкторів, техніків, штурманів та обслуговуючого персоналу. Компартійне керівництво для виконання поставлених завдань авіаційного будівництва розраховувало на матеріально-технічні і кадрові ресурси товариства. Основним завданням для осередків товариства визначалось підготовка кадрового резерву та збір коштів на проведення капітального будівництва.

Різного роду фінансові кампанії організовували попередники тсоавіахіму. Так, 16 грудня 1926 року Авіахім розпочав проведення 1 Всесоюзної авіаційної лотереї. Під час лотереї було реалізовано 2 млн. білетів на суму 1 млн. крб. [135, с.32].

Під час першого «Тижня оборони» осередки товариства фінансували будівництво військових літаків «Відповідь металістів Донбасу Чемберлену», «Відповідь робітників Роменщини», «Червона Волинь», «Імені Войкова», «Червона Вінниця», «Полтавський селянин», «Студент революції», «Комсомолець України», «Делегатка України» [447, с.29]. Протягом кампанії було побудовано 20 літаків [458, с.375]. Крім того осередки товариства за власний кошт побудували 7 планерів, 3 авіетки, 2 гліссера і 6 аеросаней [75, с.24].

Протягом 1928-30 років тсоавіахімівські осередки зібрали 5 млн. крб. та побудували і передали Червоній армії 143 літаки [75, с.24].

До збору коштів на потреби авіаційного будівництва долучались профспілкові організації. 120 мистецьких закладів системи ВУК'у протягом 1931 року зібрали 24170 крб. на будівництво дирижабля «Клим Ворошилов» [180, с.36].

В серпні 1931 р. була проведена перша декада авіації. Під час декади робітники заводів і фабрик брали шефство над школами і курсами цивільної авіації, проходили початкове навчання в гуртках і факультетах авіаційної культури, збирали кошти на будівництво шкіл та аеродромів. В Запоріжжі, Лисичанську, Одесі та Маріуполі були проведені суботники з обладнання аеродромів і посадкових смуг [217, с.18].

В 1928 році було відкрито першу Харківську авіаційну школу [293]. Наступного року авіаційна школа з'явилась у Миколаєві [75, с.28]. Школи здійснювали підготовку авіаційних інструкторів та майбутніх курсантів льотних військових училищ.

Планерний рух у Радянському Союзі зародився у 1924 році, але тільки у 1929 році владні органи звернули на нього увагу. На четвертому пленумі Центральної ради товариства було прийнято рішення про створення мережі аероклубів та ліквідацію за їх допомогою кадрового голоду у військовій та цивільній авіації [111, с.5].

Кадрова підготовка, яку здійснювало товариство, полягала у розгортанні мережі планерних та аероклубів. Існуючі авіаційні школи реорганізуються в аероклуби. В них на дешевих планерах здійснюється початкова підготовка майбутніх льотчиків. Навчання давало свої позитивні результати. Так, близько 50% слухачів авіаційним школам давали планерні клуби. Курсанти, які пройшли планерну підготовку, показували у військових навчальних закладах більш високу успішність у порівнянні з іншими курсантами.

Певну роль у справі розгортання планеризму на Україні відіграв проведений у Радянському Союзі в серпні 1931 року «Десятиденник допомоги цивільній авіації». Питання його підготовки і проведення розглядалися тсоавіахімівськими осередками як засіб мобілізації уваги громадськості навколо завдань цивільного авіабудування, розвитку планеризму та організації матеріального-технічного шефства підприємств над планерними та аероклубами [287].

Одночасно місцеві компартійні та профспілкові органи, декларуючи підтримку авіації і планеризму, обмежували їх фінансування. Так, у Київській авіашколі не вистачало парашутів. При потребі школи у 18 напівавтоматичних парашутах із місцевого бюджету було виділено кошти лише на один [87, с.80].

Нерідко активність і ініціатива в місцевих керівних кадрах з'являлась тільки після проведення перевірок та показових акцій вищих партійних органів.

До 1935 року майже 5 тис. чоловік навчилися під час польоту на планері робити чотири вправи, 12 тис. осіб вивчили і склали іспити на знання авіаційних моторів [449, с.52-53].

Організуються обласні та республіканські змагання планеристів. Популяризації планеризму сприяли всесоюзні зльоти планеристів, які проходили у Криму. Особливий вплив на масовість планеризму мали 7 та 8

планерні зльоти, які відбулись у 1930 та 1932 рр. На зльоти відбирались найкращі планеристи від кожної обласної та республіканської тсоавіахімівської організації. На 7 зльоті було представлено близько 200 учасників. Одночасно з конкурсними та показовими виступами планеристів, здійснювалась і навчальна робота. За період зльоту було підготовлено і випущено 50 нових планеристів.

На 8 планерному зльоті український Тсоавіахім був представлений окремою делегацією, яка зайняла третє загальнокомандне місце [350, с.44].

Пік розвитку планеризму в Україні припав на 1933-1934 рік. В Україні в 1934 році працювало 808 авіамодельних і планерних гуртків, 28 планерних шкіл і станцій [266]. Тільки протягом двох років більше 1100 випускників стали курсантами авіаційних шкіл та 5 тис. поповнили авіаційні частини Українського військового округу [319, с.56].

Але вже з 1935 року Тсоавіахім робить ставку на розвиток аероклубів та навчальних аеродромів. У 1935 р. ліквідуються планерні клуби в Києві та Житомирі. З 1936 року поступово припиняється фінансування розвитку українського планеризму [111, с.26].

Одночасно відкриваються аероклуби. Перший аероклуб було відкрито 1933 року у столиці України. Протягом трьох років в Україні було створено 27 аероклубів. Вони працювали у Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Сумах, Горлівці, Слов'янську, Констянтинівці, Кременчуці та ін. містах. Їх парк літаків складав у 1934 році 86, а в 1936 році – 220 літаків [447, с.73].

В аероклубах без відриву від виробництва здійснювалась підготовка пілотів, авіатехніків, мотористів та повітряних стрілків. Харківський аероклуб у 1935 році готував 100 пілотів, 100 мотористів, 50 стрілків-радистів для бомбардувальної авіації, 250 планеристів і 25 інструкторів парашутного спорту. В 1936 році аероклуби України готували близько 1300

пілотів, 600 техніків, стрільків та мотористів, 3 тис. планеристів і 2500 парашутистів [319].

В тридцяті роки в Коктебелі функціонувала закрыта Вища льотно-планерна школа Тсоавіахіму. Школа була розташована у місці зі специфічною розою вітрів. Тому тут проходили випробування планери та літаки. Так, у 1938 році відбулись випробування висотного планеру «Ротфронт» конструктора О.К. Антонова, випробував свій планер СК-9 конструктор С.П. Корольов [442, с.84].

В Коктебелі завершився переліт «повітряного поїзду», за маршрутом Москва-Харків-Київ-Запоріжжя-Сімферополь. Ешелон складався з двох одномісних і одного п'ятимісного планера, які буксирував на літаку Р-5 Л.Г. Мінов. Тоді ж вперше було піднято у повітря літаком планер-амфібію [442, с.85].

Паралельно розвивається парашутний спорт. В цей час у Червоній армії стали створюватись перші парашутно-десантні частини, які потребували досвідчених призовників парашутистів. Їх підготовку компартійне керівництво покладало на осередки Тсоавіахіму.

7 вересня 1934 року ЦР Тсоавіахіму приймає рішення про розвиток парашутного спорту серед тсоавіахімівської молоді. Організації товариства мали створювати парашутні гуртки, будуються парашутні вишки. Для керівництва розвитком парашутного спорту створюються спеціальні ради при районних, обласних та Українській радах Тсоавіахіму. На початку 1935 року працювало 1352 парашутних гуртка і 15 парашутних станцій [272].

З метою популяризації парашутного спорту у серпні 1935 року в Києві відбувся перший зліт парашутистів. Восени цього ж року на Київських маневрах здійснили стрибок з парашутом з літака 1200 червоноармійців [442, с.82].

До лютого 1936 року на Україні нараховувалось 4763 парашутисти першого розряду, а стрибки з парашутом здійснили 460 тис. осіб [319, с.57].

За рішенням ЦР Тсоавіахіму з 1936 року льотні групи аероклубів стали комплектуватися виключно із кращих планеристів [256]. 31 березня 1936 року ЦР товариства прийняла нову постанову «Про масовий планерний спорт». В ній наголошувалось, що основним завданням планерної станції, яка функціонує при аероклубі, є підготовка кандидатів для комплектування літніх навчальних груп свого аероклубу. Крім того, планерний клуб мав здійснювати підготовку кандидатів для комплектування льотних шкіл Військово-повітряних сил і Цивільного повітряного флоту. При цьому запроваджувались відзнаки планеристів і чотири рівні знань планерної справи [110, с.6-10].

Постанова передбачала організацію комплексної авіаційно-оборонної пропаганди на місцях. До пропагандистських акцій мобілізувалися місцеві тсоавіахімівські кадри, робітники, а також місцева преса.

Значна реорганізація системи підготовки авіаційних кадрів була здійснена 1938 року, після запровадження нової програми авіаційної роботи товариства. Згідно з програмою всі аероклуби, які раніше контролювало Управління авіації і місцеві ради Товариства, підпорядковувалися відповідним республіканським, крайовим, обласним і районним радам Тсоавіахіму. На Центральний аероклуб покладалось загальне керівництво системою та підготовка керівних кадрів для тсоавіахімівської авіації. При керівниках аероклубів замість правління аероклубу (до якого входило місцеве партійно-радянське керівництво) створювалась Рада із активістів авіації Тсоавіахіму [431, с.7].

Планерні гуртки і планерні клуби, що проводили підготовку майбутніх інструкторів аероклубу, реорганізовувалися в спортивні і планерні гуртки і клуби.

Змінювалась і система підготовки льотного складу. Вводився дворічний курс підготовки пілотів запасу, льотчиків-спостерігачів, авіатехніків, повітряних стрільців і авіаційних мотористів. Без змін

залишалась річна програма підготовки громадських інструкторів льотної справи.

З 1938 року запроваджувалась комплектація шкіл Військово-повітряних сил виключно за рахунок випускників системи тсоавіахімівських аероклубів. Для перевірки знань та «правильного соціального походження» створювалась мандатні комісії. До яких входили представники вишів, тсоавіахіму. Головою комісії обов'язково мав бути представник НКВС [431, с.13].

На рівні тсоавіахімівських аероклубів ще з початку 1930-х рр.. було запроваджено механізм перевірки майбутніх слухачів на правильне класове і партійне походження. Так, серед слухачів льотних шкіл не менше 90% мали бути робітниками, комуністами і комсомольцями. Це дозволяло компартійним органам контролювати громадське життя пролетаріату та забезпечувало державній і партійній бюрократії можливості впливу на майбутні військові кадри.

Отже, на кінець 1930-х років в Україні масовими стали всі види авіаційного спорту. Функціонувало 33 льотних і 2 технічних аероклуби, де щорічно навчалось близько 4440 чоловік.

4.2. Створення та розвиток громадської системи військово-оборонної освіти у 1927-1941 роках.

Військова підготовка населення в системі Тсоавіахіму проводилась в гуртках військових знань та навчальних військово-оборонних загонах. Так, в травні 1927 року в Каменському районі було створено військово-оборонний навчальний загін, до нього записалось 400 осіб. Загін складався з 3-х команд: стрілецької (169 осіб), розвідувальної (151) та санітарної (80). За розробленою програмою було проведено 18 занять, що складались з теоретичної підготовки, дій на марші, в наступі та стройову підготовку [501, с.15].

В гуртках навчання здійснювалось в напрямках вивчення артилерійського, кулеметного озброєння, вивчалась будова танку, телеграфного апарату, бронемашини, хімічних засобів захисту. Програми перших гуртків були розраховані на 10-20 годин, щоб протягом двох місяців підготувати слухача. Уже на початку 1928 року працювало 9240 гуртків, де навчалось 514 слухачів [428, с.15].

Створювались гуртки двох типів: початкових і підвищених військових знань. До перших залучались особи, у яких були відсутні будь-які військові знання, до других – особи, які закінчили гуртки початкового типу. На Путиловському заводі Сталінської округи на початок 1929 року функціонував гурток військових знань, в якому за програмою військової підготовки навчалось 200 робітників заводу. Крім того на заводі працювали гуртки з вивчення кавалерійської справи, стрілецький, артилерійський, топографічний та саперний [173, с.17].

Значному росту кількості гуртків військових знань сприяли оборонні заходи 1927-1928 років, такі як, «Тижні оборони», огляди досягнень військово-оборонної роботи. Протягом другої половини 20-х рр. ХХ ст. товариство організувало в Українській СРР 3162 стрілецьких гуртків та гуртків воєнних знань. За кошти товариства у 1928 році функціонувало 169 гуртків з навчання авіаційної та хімічної справи та 100 будинків оборони [357, с.46].

В рамках кампанії сприяння військовій освіті товариство організувало 2176 куточків оборони, хімічних лабораторій, 1300 гуртків повітряного спорту та 2 тис. військові бібліотеки [360, с.76]. Так, на заводі «Арсенал» працювали гуртки з усіх військових спеціальностей. Заводський військово-навчальний автобронетанковий пункт без відриву від виробництва готував водіїв танкеток, танків, мотоциклів та автомобілів. Окрему підготовку здійснювали стрілки, кулеметники та снайпери запасу [483, с.14].

Гуртки та осередки товариства працювали в так звані дні військового навчання. Так, згідно постанови Дніпропетровського обласного парткомітету від 28 липня 1927 року днями військової пропаганди та військового навчання визначались субота та неділя і святкові дні. Крім того військові гуртки мали організовуватись за виробничим принципом. Контроль за їх відвідуванням робітниками покладался на низові партійні осередки підприємств області [57, с.23].

Робітники склали найчисленнішу групу відвідувачів військових гуртків: на 1 червня 1930 року їх нараховувалось понад 30,5 тис. У 1931 році понад 15% усіх гуртків, які діяли на українських підприємствах були військовими гуртками, а на окремих фабриках цей показник складав 30%. Так, на Дніпропетровському заводі ім. Леніна, де працювало більше 5 тис. чоловік, на початок 1930 р. в кожному цеху було обладнано військовий куточок і діяв військовий гурток [336, с.77].

Гуртки товариства ділились на гуртки військових знань першого та другого рівня. В гуртках першого рівня тсоавіахімовцям давали теоретичні і практичні знання в обсязі підготовки рядового складу Червоної армії. В гуртках другого рівня вели підготовку командного складу армії та червоноармійців запасу [248]. Наказом № 427 від 31 грудня 1928 року Реввійськрада СРСР надавала військовозобов'язаним рядового та командного складу, які пройшли курс навчання у військових гуртках Тсоавіахіму, пільги в період проходження ними військової служби і зборів. Крім того допризовники, які успішно закінчили тсоавіахімівські курси, при проходженні військової служби отримували перші військові звання [265].

Надані пільги та залучення до формування мережі тсоавіахімівських гуртків та курсів низового партійного керівництва дозволило швидко розгорнути мережу військового навчання. В 1929 році функціонувало більше 25 тис. гуртків першого рівня і 2 тис. гуртків другого рівня, в яких навчалось 700 тис. осіб [75, с.4]. В 1930 році в системі військової освіти Тсоавіахіму

навчалось 1,3 млн. чоловік [284, с.21]. На Україні на початок 1930 року діяли 7551 військовий і 3425 стрілецьких гуртків, понад 3 тис. тсоавіахімівських куточки [336, с.76].

Випускники мережі тсоавіахімівських гуртків також отримували пільги при вступі до військових шкіл Червоної армії. Якщо до військових шкіл першої і другої групи потрібно було складати іспити з дисциплін за шкільною програмою, то вже до спеціалізованих шкіл крім високої загальноосвітньої підготовки необхідно було здавати іспит з відповідної спеціальності. Наприклад, артилерійсько-технічна і зброярсько-технічна школи приймали, в першу чергу, осіб з підготовкою артилерійських гуртків тсоавіахіму. Школи зв'язку приймали осіб обізнаних з телефонно-телеграфною справою. Воєнно-топографічна школа вимагала початкових знань з топографії та креслярської справи [173, с.10-11].

З 1929 року в системі Тсоавіахіму стали створюватись тсоавіахімівські табори за зразком літніх навчальних центрів Червоної армії. Для проходження зборів залучались особи, які навчались в гуртках тсоавіахіму, члени ВЛКСМ, що проходили військову підготовку, і жінки, які закінчили військові курси. Комплектування контингенту військових таборів здійснювалось, в першу чергу, за рахунок робітників, які частину літньої відпустки мали провести у таборах військової підготовки. Тривалість навчання у тсоавіахімівських таборах складала 12 днів. У таборах проводилось військове навчання позавійськовиків та перепідготовка керівного складу запасу. Підготовку здійснювали позаштатні командири та політпрацівники, які закінчили спеціальні курси [264].

Одночасно створюються молодіжні табори Тсоавіахіму, які ділились на табори крайового і обласного масштабу та районного, міського, заводського або колгоспного рівня. Останні працювали у вечірній час і проводили збори без відриву від виробництва [428, с.18].

Влітку 1932 року на Україні функціонувало 75 літніх таборів – Роменський, з пропускнуою здатністю 500 осіб, Барвінківський – 600, Маріупольський і Нікопольський – по 900 осіб, Славянський – 1400, Горлівський – 1600, Макіївський – 3100 чоловік і інші [318, с.41-42].

Літом 1933 року відкрились ще 17 таборів: в Одесі, Миколаєві, Києві, Коростені, Житомирі, Черкасах, Харкові, Луганську, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Запоріжжі і інших містах. Вони протягом 1933 року підготували 8845 допризовників [319, с.46].

В 1934-35 рр. створюються літні навчально-строєві підрозділи Тсоавіахіму [84, с.45].

Поряд із літніми військовими таборами існували і воєнізовані будинки відпочинку. Вони здійснювали військову підготовку робітників у вихідні та святкові дні. В 1933 році в Україні функціонувало 108 районних і заводських воєнізованих будинки відпочинку [319, с.47].

Проведення табірних зборів по лінії Тсоавіахіму на початку 1930-х рр.. стало основною формою літньої масової оборонної роботи, яка надавала можливість реалізувати одне з найважливіших завдань товариства - поширення серед населення військових знань і закріплення їх шляхом практичної підготовки.

За допомогою мережі військового навчання товариство проводило роботу з ліквідації неписьменності серед допризовників та дорослого населення. За даними Політичного управління Червоної армії та Головополітпросвітради на 1 січня 1929 року більше 100 тис. допризовників були неписьменними та малописьменними [246].

Для ліквідації неписьменності за рішенням ЦР товариства до програм роботи військових гуртків вводився курс загальноосвітньої підготовки. Для організації занять місцеві організації товариства залучали вчителів, студентів, робфаківців, запасників керівного складу [220, с.27].

Згідно з договором від 24 травня 1930 р. між окружною секцією ВХО Тсоавіахіму м. Дніпропетровськ та Московським хіміко-технологічним інститутом під час виробничої практики студенти інституту прочитали в гуртках і командах ВХО 500 годин лекцій та 10 доповідей з ліквідації хімічної безграмотності серед робітників місцевих підприємств [224, с.25].

В 1933 р. для роботи в тсоавіахімівських школах з ліквідації неписьменності і малограмотності серед допризовників 1911 року народження було направлено 2030 вчителів-гуртківців і 2549 – політбесідників [64, с.105].

Основною проблемою військової освіти, яку надавало товариство, була її безсистемність, кустарність, відсутність необхідних навчальних приміщень, необхідної літератури та кадрів. Так, у Фастівському окрузі місцеві органи влади протягом двох років відводили під тсоавіахімівський навчальний пункт шість різних приміщень, які після виконаного товариством ремонту забирались місцевим виконкомом без відома тсоавіахімівського осередку та окружного військового комісара [167, с.92].

Гуртки на багатьох підприємствах працювали на папері, в існуючих була низька відвідуваність слухачів. Відвідуваність гуртків у 1931-1932 рр. складала 75% від загальної кількості записаних на навчання. У гуртках військових знань від 40 до 80% слухачів відсіювались під час навчання [350, с.24].

Часто гуртки розпадались через декілька днів після їх реєстрації місцевим керівництвом Тсоавіахіму. Гуртки та курси військових знань функціонували на голому ентузіазмі. Не вистачало приміщень та обладнання. Кількість осіб, які навчались в них, постійно змінювалась. Слухачі відвідували курси час від часу. Рідко хто з слухачів закінчував курси при військових гуртках. Владні органи фіксували випадки, коли курси та гуртки розпадались після проведення перших занять [286, с.21].

Одночасно з діяльністю військових гуртків осередки товариства організовували на підприємствах кампанії з масової військової освіти

робітництва. Масова військова робота полягала у практичній і теоретичній освіті. Теоретичну підготовку тсоавіахімівський осередок підприємства проводив за допомогою організації коротких 2-3 занять у вечірній час та у обідню перерву. Під час занять робітники засвоювали ази протихімічного захисту, вчилися стріляти з дрібнокаліберної гвинтівки чи нагану на відстань 15-25 метрів, гранатометанню, азам топографії, орієнтації у просторі по компасу, карті, сонцю та зіркам. Окремо демонструвались пропагандистські та військові фільми.

Практичне закріплення знань робітники здійснювали влітку під час військових прогулянок, екскурсій в частини Червоної армії, демонстрації військової техніки та під час спільних військово-навчальних походів [417, с.11].

В 1931 р. було проведено перший Всеукраїнський перепис військових знань комсомольців-тсоавіахімівців. Для цього створювались спеціальні бригади у складі голови райкому або комсомольського осередку, голови міської або районної організації Тсоавіахіму і військового спеціаліста – кадрового командира чи командира запасу. Бригади перевіряли військові знання шляхом усного екзамену в об'ємі 28-годинної програми, складеної Всеукраїнською радою Тсоавіахіму для першого періоду обов'язкового військового навчання. Особи, які пройшли перевірку, розподілялися на три групи підготовки. Керівництву осередків, де були виявлені незадовільні знання випускників, оголошувались догани та стягнення по партійно-комсомольській лінії [384, с.78].

На II з'їзді товариства в 1930 році, за пропозицією І.С. Уншліхта, було вирішено перейти до використання нових форм і методів у організації військового навчання [285, с.9]. Однією з таких форм стали тимчасові навчально-строеві підрозділи та військово-навчальні пункти(ВНП), які почали створюватись на підприємствах, в держустановах, а також колгоспах, радгоспах та МТС. В 1931 р. перші військово-навчальні пункти були

організовані у Харкові, Одесі, Києві, Луганську та Сталіно. У Харкові на 1932 р. працювало 47 ВВП, в яких навчалось 18 тис. чоловік [384, с.79]. Загалом по Україні у 1932 році функціонувало 273 воєнно-навчальні пункти, а в 1935р. – 551, в них за 120 годинною програмою навчалось 37 тис. допризовників [59, с.4].

ВВП були побудовані на стаціонарній основі, з денним та вечірнім навчанням працівників, яке проходило без відриву від виробництва. На підприємствах навчальні пункти готували танкістів, трактористів, мотоциклістів, зв'язківців, стрільків. До пунктів залучали місцевих викладачів та підготовлених інструкторів Тсоавіахіму. Очолював кожен навчальний пункт керівник від Тсоавіахіму та представник місцевого комсомольського осередку. Кожний навчальний пункт складався з 15-20 слухачів, переважно молоді призовного віку. Навчально-строеві підрозділи та пункти створювались у більшості великих міст республіки. Раз на десять днів проводились навчальні збори. Завершував курс навчання місячник перевірки військових знань. Перший місячник відбувся у серпні-вересні 1931 року [211, с.458].

Одночасно з сухопутними ВВП створювались і воєнно-морські навчальні пункти Тсоавіахіму. В 1931 році такий навчальний пункт було відкрито в Києві. В ВНМП готували допризовників за п'ятьма воєнно-морськими спеціальностями за 200 годинною програмою. Пункт було обладнано 9 військово-морськими шлюпками, 4 лодками-шістками, 3 лодками-четвірками, вельботом, баркасом, глісером та стаціонарною майстернею. ВНМП за перші місяці підготував 11 позаштатних інструкторів направлених на навчання осередками Тсоавіахіму підприємств міста. Протягом року воєнно-морські пункти було відкрито на 22 підприємствах Києва [238].

1931 року ЦК ВЛКСМ України встановив єдину форму військової підготовки молоді – тсоавіахімівські загони, організовані за схемою:

відділення (низова ланка військового навчання, дев'ять бійців і командир); рота (до неї входили п'ять відділень – 50 осіб, командир і політпрацівник); сотня – (чотири роти – 208 осіб, командир, політрук і старшина сотні, всього 211 чоловік). Дві сотні і більше складали військово-навчальне з'єднання – військовий тсоавіахімівський загін молоді на чолі з командиром і комісаром [319, с.45].

До кінця року в Україні військовими загонами Тсоавіахіму було охоплено 200 тис. чоловік. В наступному році функціонувало 273 військові загоны, в 1933 році – 649, а в 1934 р. – 1103 [4, с.30].

В березні 1934 року Центральна рада товариства затвердила «Положення про пересувний військово-навчальний пункт МТС». ВВП при МТС створювався районним осередком Тсоавіахіму і перебував на його балансі. Згідно з положенням пересувний пункт проводив військово-освітню та агітаційно-пропагандистську роботу у селах та колгоспах, які обслуговувались даною МТС [228, с.16-28].

Навчання у ВВП проходило за 120 годинною програмою підготовки. Програма передбачала політзаняття, спеціальну, стрілецьку, фізичну і санітарну підготовку, вивчення тактики і топографії, військової техніки. Якщо навчання в військових гуртках та курсах передбачало підготовку допризовника для служби тільки в піхоті, то ВВП вели підготовку за програмами підготовки допризовника для артилерії, зв'язку, саперної справи, кавалерії [286, с.1]. Підготовка тривала два місяці. Протягом року кожний ВВП робив до чотирьох випусків. Тільки в 1932-1933 роках підготовку у воєнно-навчальних пунктах пройшло 450 тис. осіб [61, с.30].

Окремим напрямком військового навчання молоді та допризовників була підготовка до протиповітряної та протихімічної оборони.

Ще в період першої світової війни застосування недосконалих дирижаблів та аеропланів для нанесення військових ударів по тилам армій призвело до появи перших засобів протиповітряної оборони. В 20-ті роки

проблемою протиповітряного захисту стали займатися військові медики та артилеристи. Одночасно Хімічний комітет Головного артилерійського управління Червоної армії почав розробляти засоби і способи протихімічного захисту як військовослужбовців, так і цивільного населення.

В кінці 1925 року РНК СРСР приймає постанову «Про заходи протиповітряної оборони при новому будівництві в 500 кілометровій прикордонній смузі». В Україні компартійні органи визначили такими Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одесу, Миколаїв, великі промислові та залізничні вузлові станції. Як зазначав у 1927 р. нарком оборони К.Є. Ворошилов: «Необхідно заздалегідь врахувати можливість, на випадок нападу на нашу державу, реальної загрози військово-хімічних нальотів на велику прикордонну зону нашої території» [167, с.22].

14 травня 1927 року Рада праці і оборони прийняла рішення «Про організацію повітряно-хімічного захисту країни». Рішення передбачало розвиток централізованої системи протиповітряної та протихімічної оборони стратегічно важливих об'єктів – залізниць, військових підприємств, аеродромів, складів та засобів зв'язку. Крім того передбачалось розгортання силами військово-оборонних товариств системи протиповітряного та протихімічного захисту населення Радянського Союзу [401, с.10].

Робота зі створення мережі протиповітряної та протихімічної оборони цивільних та військових об'єктів розпочалась з середини 1920-х рр. В 1925 році Доброхім створив спеціальний поїзд, який мав здійснювати серед населення країни пропаганду хімічних досягнень в промисловості та сільському господарстві. В поїзді окремий вагон спеціалізувався на роз'ясненні жителям міст і сіл методів застосування бойових отруйних речовин, особливостей їх впливу на населення та тварин. Працівники товариства організовували кінолекторії про засоби і способи боротьби з авіабомбами та отруйними речовинами [401, с.11].

Окремо товариство Доброхім та Червоний Хрест розробило програму протихімічної підготовки населення. Програма передбачала засвоєння населенням правил поведінки під час повітряних нальотів, порядку організації затемнення світла, організацію індивідуального захисту; створення команд протиповітряної та протихімічної оборони з медико-санітарного, протихімічного, протипожежного захисту населення.

До початку 1930-х років протиповітряну та протихімічну підготовку здійснювали оборонні товариства – Доброхім, Аерохім та Тсоавіахім, а вже у 1930 році вона потрапила під контроль компартійних органів. 1 липня 1931 року місцеві партійні органи отримали секретну директиву про розробку до вересня 1931 року планів заходів з розгортання мережі ППО Української СРР. 22 січня 1932 року у новій телеграмі визначаються основні положення програми підготовки населення до ППО та хімічного захисту. Партійне керівництво республіки вимагало від партійного керівництва на місцях призначити відповідальних партійних працівників на керівні посади на всі місцеві об'єкти системи ППО. Одночасно партійні працівники мали керувати протиповітряною обороною у місцевих осередках Тсоавіахіму, Українського Червоного Хреста та Житлових кооперативів [51, с.1-2].

Списки відповідальних партійних працівників мали бути узгоджені з ЦК КП(б)У до 1 лютого 1932 року. А з 1 березня 1932 року вони мали приступити до роботи.

23 лютого 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про роботу Тсоавіахіму», в якій визнавалась гостра необхідність у розвитку масового навчання за програмою ППХО. 25 жовтня 1932 року ЦК КП(б)У отримує «Положення про Протиповітряну оборону на території СРСР». Згідно з положенням загальне керівництво заходами протиповітряної оборони серед державних та громадських організацій здійснює «Комісія допомоги протиповітряній обороні», а загальне керівництво протиповітряною обороною серед громадських об'єднань України покладається на Тсоавіахім

Української СРР [51, с.144]. Товариство мало контролювати та координувати діяльність всіх добровільних товариств, які залучались до організації протиповітряного та протихімічного захисту. Тсоавіахім складав і надсилав організаціям плани з протиповітряних заходів, перевіряв їх виконання. Так, 1 листопада 1932 року Тсоавіахім України розробив для організацій Червоного Хреста «Положення про забезпечення заходів ППО на території УСРР» [51, с.48].

На виконання постанови та положення до 1934 р. на Україні товариство мало створити мережу гуртків, курсів та навчальних пунктів ППО та хімічного захисту. Паралельно підготовку громадських інструкторів ППХО розгорнули клуби-ППХО, які відкривались в обласних та промислових центрах України. Мережа об'єднувала у 1933 р. 2452 воєнно-хімічних загони, а у 1934 році – 4516. У них у 1933 р. курс навчальної підготовки пройшли 435 тис. чоловік, в 1934 році – ще 375 тис. осіб [384, с.86].

На 1936 рік в Україні Тсоавіахім фінансував 4670 загонів хімічного самозахисту та 5700 хімічних загонів [111, с.28].

Одночасно з розгортанням клубної та гуртової роботи товариство організовує загальноміські навчання з протиповітряного та протихімічного захисту. Під час навчань хімічні команди здобували практичні навички та відпрацьовувалась співпраця різних державних установ, пожежної служби, міліції та осередків товариства у випадку протиповітряної або протихімічної тривоги. Перші масові навчання пройшли 1927 року в Одесі, з наступного року навчання організовували у всіх великих промислових містах та вузлових станціях України [350, с.47].

В плани навчань входило ознайомлення населення з правилами поведінки при повітряних і хімічних нападах, робота з комплектами індивідуального захисту та протигазами. Імітувалися нальоти ворожих літаків, розриви фугасних і хімічних бомб, застосовувались виливні авіаційні

прибори для розпилювання «отруйних речовин», скидалися «запальні бомби».

За вказівкою Р.П. Ейдемана були введені спеціальні знаки – нарукавні пов'язки для бійців груп самозахисту і сині прапорці для домогосподарств, де існували такі групи, що дозволяло прискорити роботу з ліквідації наслідків протихімічних нападів [442, с.90].

На початку 1930-х рр. стали практикуватись місячники з ліквідації неграмотності населення в області ППХО. Перший місячник відбувся листопаді – грудні 1931 р. Під час місячника осередки товариства організовували заняття з ППХО, навчання, лекції, доповіді, радіопередачі, публікувались статті в періодичних виданнях, видавались методичні рекомендації. У Чернігові під час місячника було проведено два протихімічних навчання, щоденно по радіо висвітлювались основні моменти кампанії та було розгорнуто збір коштів в фонд оборони. У Краматорську місячником було охоплено всі підприємства та школи міста. В місті діяв штаб по проведенню місячника, який поділив місто на райони по 30 будинків де навчання з протихімічного захисту проводили інструктори за 14-годинною програмою [232, с.66].

20 вересня 1934 р. газета «На страже» опублікувала норми контрольних завдань для підготовки інструкторів ППХО та норми на отримання нагрудного знаку «Готовий до протиповітряної та протихімічної оборони». Сам знак було створено 1935 року [65, с.20]. Протягом 1935-1936 року близько 550 тис. чоловік, засвоївши відповідну програму підготовки, отримали відповідну відзнаку [319, с.54].

В 1936 році запроваджуються норми на значок «Готовий до ППХО» II ступеня. Першими отримали ці значки сім робітників московського Електрокомбінату [306, с.2].

Окремим напрямком перевірки та закріплення знань з протихімічної та протиповітряної оборони були військово-хімічні змагання. Вперше воєнно-

хімічні змагання відбулися в Україні 1933 року. 1 січня 1935 року була розгорнута кампанія військово-хімічного змагання Тсоавіахіму і здача нормативу «Готовий до ППХО». В перших Всесоюзних змаганнях брали участь 173 команди з 37 міст країни. Переможцями стали Москва, Ленінград, Київ, Одеса, Миколаїв та Полтава. Загальнокомандну перемогу святкувала збірна команда України [384, с.88]. Встановлені завдання змагань до початку 1936 року виконали 530 тис чоловік, з них 12 тис. стали хіміками-інструкторами [65, с.20]. Так, на Харківському паровозобудівному заводі норми на значок ППХО склали на 1 січня 1936 р. 2400 робітників, а на шахті ім. Жовтневої революції 2217 чоловік [111, с.28].

Загалом до початку Великої вітчизняної війни було проведено 7 Всесоюзних хімічних змагань. У змаганнях, присвячених 20-літтю комсомолу, брало участь 3 млн. чоловік, а в 1940 р. – близько 7,5 млн. чоловік [383, с.17].

Але закриті перевірки протиповітряної та протихімічної роботи, які проводились партійним керівництвом, змальовують іншу ситуацію. Результати перевірки ЦК КП(б)У мобілізаційної готовності громадських організацій та стану ППО в областях, проведеної у 1933 році, засвідчили невиконання контрольних планів, приписки, відсутність системи швидкої мобілізації робітників і службовців для участі у військово-політичних кампаніях. Так, у повідомленні секретаря Одеського обласного комітету КП(б)У В. Голуба від 20 січня 1933 року йшлося про зрив мобілізаційної кампанії та заходів з ППО більшістю тсоавіахімівськими осередками області [52, с.1].

28 січня 1933 року секретар Київського обласного комітету КП(б)У І. Мусульбас доповідав про низьку якість мобілізаційних планів, складених по Київській області [52, с.4]. Аналогічну доповідь надіслали і секретар Вінницького обкому КП(б)У Я. Бегайло. Основною причиною невдач доповідачі називали відсутність партійного впливу та контролю,

самоусунення партійних працівників від громадської роботи в Тсоавіахімі, не врахування економічної та політичної ситуації у областях (під час голодомору 1932-1933 років) [52, с.96].

За результатами перевірки у березні 1933 року було покарано партійне керівництво Одеської області. Так, 4 секретарі Одеського обласного комітету КП(б)У та 3 заступника секретаря отримали сувору догану, секретар Калініндорфського райкому партії догану, 8 спеціальних працівників зняли з роботи, двоє з них було заарештовано, 2-м працівникам обкому заборонили доступ до таємних документів. Змінювалось керівництво Обласної організації та районних осередків Тсоавіахіму. Керівників одеських заводів ім. Леніна та Марті за невиконання державних спецзавдань було засуджено [52, с.81].

Одночасно з посиленням партійного впливу підвищуються норми підготовки населення до протихімічного захисту і протиповітряної оборони. 28 січня 1937 р. Президія ЦР Тсоавіахіму СРСР запровадила норми на колективний знак «Готовий до ППХО» для первинних організацій житлових будинків, а в наступному році ним були затверджені такі ж норми отримання колективного знаку «Готовий до ППХО» для первинних тсоавіахімівських організацій навчальних закладів. Колективний знак був настінним і вивіщувався на фасадах будинків [96, с.31-32]. В лютому 1940 року ЦР Тсоавіахіму залучила до змагання і підприємства і державні установи, затвердивши нові правила колективного змагання нагрудний знак «Готовий до ППХО» [307, с.6-7].

Крім того керівництво Тсоавіахіму заклало до планів протихімічної та протиповітряної оборони нереальні до виконання цифри. Так, за тсоавіахімівським планом на 1936 рік планувалось підготувати 3 млн. значкистів та 100 тис. громадських інструкторів [305, с.14]. Місцеві осередки ще підвищували контрольні показники на 20-30 відсотків. Кампанія поступово перетворюється змагання контрольних цифр. Процвітають

приписки, завищення та оковамилювання. Так, в 1940 р. здали нормативи близько 10 млн. чоловік, а за першу половину 1941 року – 6,4 млн. [384, с.108].

Тсоавіахім України активно співпрацював у сфері поширення медичних та військових знань з Українським Червоним Хрестом, профспілками та іншими громадськими об'єднаннями. На базі куточків оборони організовувались курси з вивчення основ надання першої медичної допомоги та підготовки молодшого медичного персоналу. В 1927 році на 125 червонохрестних медичних курсах навчалось 6 тис. осіб, а в гуртках – 8 тис. осіб [57, с.32].

Спільно з Червоним Хрестом Тсоавіахім розробляє спеціальні програми щодо підготовки цивільного населення держави до надання першої медичної допомоги під час вуличного бою та веденні партизанських дій на території республіки під час нападу ворога. Так, 24 липня 1929 року з'являється у програмі підготовки ППХО тема з тактики вуличного бою та партизанської війни [45, с.10-11].

У червні 1931 р. за рішенням ЦК ВЛКСМ воєнно-санітарна підготовка оголошувалась частиною обов'язкової військової освіти молоді. Планувалось спеціальною підготовкою охопити близько 100 тис. осіб [384, с.89].

З 1934 року за аналогією з військово-навчальними пунктами на підприємствах, колгоспах та МТС створюються воєнно-санітарні пункти, де тсоавіахімівці вивчали військово-санітарну справу без відриву від виробництва. Заняття проводились три рази на тиждень. Крім медичних знань, до програми підготовки входили стрілецька і фізична підготовка, здача норм на значок «ГТО» і «Ворошиловський стрілок». Випускники курсів отримували посвідчення молодшого медичного працівника запасу [62, с.40]. У 1934 році у Київській області норми на значок «ГСО» виконали 22778 чоловік. А в цілому по Україні на початок 1935 р. контрольні цифри з підготовки значкистів «ГСО» були виконані на 187,5% [384, с.90]. Того ж

року норми на значок «Готовий до санітарної оборони» окремим пунктом вносилися до програми воєнно-технічного екзамену.

Для здійснення військового навчання молодих робітників товариство активно використовувало профспілкові осередки підприємств. 26 лютого 1927 року XII з'їзд профспілок СРСР прийняв рішення про військову пропаганду. На виконання вказівки Всеукраїнської Ради профспілок Тсоавіахім звернувся до всіх профспілкових організацій України з вимогою посилити оборонно-масову роботу. Протягом того ж року кількість військових гуртків збільшилась у 11 разів, а кількість їх членів – у 14 [336, с.76].

Згідно постанови ЦК ВКП(б) від 19 березня 1928 року на профспілки покладалось надання осередкам товариства фінансової допомоги для створення на підприємствах військових бібліотек, червоних оборонних куточків та спортивних майданчиків [284, с.1]. На потреби військово-оборонної роботи профспілкові організації мали відраховувати 4% коштів з культурфонду на забезпечення військових куточків та авіахімовських гуртків різноманітним інвентарем, відповідною літературою, на обладнання кабінетів і стрільбищ [336, с.76].

В 1929 р. Центральна Рада Тсоавіахіму уклала договір з профспілковими організаціями, згідно з яким останні щорічно відраховували 10% членських внесків на зміцнення масової роботи осередків Тсоавіахіму. Крім того, профспілки вступили до товариства на правах юридичних членів [296].

Організація масового військового навчання стала розглядатися профспілками як складова частина культурно-просвітницької роботи профспілкового активу підприємств та державних установ. В резолюції, прийнятій восьмим з'їздом профспілок в кінці грудня 1928 року, зазначалось, що «з'їзд пропонує всім профспілковим організаціям проводити в подальшому ще більш енергійну роботу з підготовки робітничих мас до

оборони країни, розвитку гуртків військових знань і стрілецького спорту. Профспілки повинні посилити свою увагу до роботи товариства Тсоавіахім, періодично заслуховуючи на своїх засіданнях доповіді рад і осередків товариства про стан їх роботи» [175, с.544].

В квітні 1931 р. ЦР Тсоавіахіму затвердила постанову про Будинки оборони, які мали стати базою ... для розгортання воєнної і воєнно-політичної роботи серед керівного складу запасу, тсоавіахімівського активу, профспілкових та інших громадських організацій, які проводили військову роботу серед населення [76, с.9].

На 1941 рік лише в Одеській області працювало 8 будинків оборони [103, с.63]. У 1937 році у Києві було відкрито Республіканський Будинок оборони ім. М.В. Фрунзе. Будинок готував керівні кадри для Тсоавіахіму України і оборонно-масової роботи в Києві. В ньому діяло 100 навчальних кабінетів (артилерійські, снайперські, стрілецькі, зв'язку, авіаційний, парашутний, аеронавігації), клуби (короткохвильовиків, протиповітряної та протихімічної оборони, спортивно-стрілецький) та ін. Сектор юних друзів оборони готував телефоністів, телеграфістів, радистів-короткохвильовиків, метеорологів, хіміків-лаборантів та ін. Працівники та активісти Будинку протягом 1938 року прочитали 434 лекції, на яких були присутні 110390 чол., провели 21 оборонний вечір, 16 активів, 10 зборів допризовників, організували 118 виставок, підготували 1284 інструкторів з різних оборонних спеціальностей [103, с.151-152].

Найбільш поширеними агітаційно-пропагандистськими формами роботи профспілок у Будинках оборони було проведення оборонних вечорів, читання лекцій, доповідей, організація бесід з питань військової справи. Окремо організовувались оборонні і спортивні змагання, ігри та навчання, огляди досягнень низових осередків Тсоавіахіму. Під час кампаній здійснювалась пропаганда досягнень соціалістичного будівництва, відкривались нові військово-освітні центри. На підприємствах та державних

установах випускалися спеціальні бюлетені, видавалися одноденні газети та листівки. До пропагандистських кампаній залучали і районну та міську пресу. Осередок товариства та профспілка Харківського заводу «Серп і молот» протягом 1933 року організували роботу 4 гуртків військових знань, 3 військово-технічних гуртків (артилеристів, кулеметників, авіаторів) і одного стрілецького гуртка. Загалом військовою роботою було охоплено 140 робітників заводу [79, с.173].

На Донбасі під час огляду низових осередків товариства 1932 року було відкрито 300 стрілецьких і 200 військово-технічних гуртків [298, с.35].

Основним завданням гуртків визначалась підготовка технічних кадрів для частин Червоної армії. В 1931-1932 рр. технічні спеціалісти серед слухачів складали 45%, в 1932-33 рр. – до 80% [384, с.79].

З середини 1930-х рр. систему військово-оборонної освіти завершує складання Воєнно-технічного екзамену. Кампанію було організовано в квітні 1934 року постановою ЦР Тсоавіахіму та ЦК ВЛКСМ «Про громадський воєнно-технічний екзамен комсомольців» і приурочено до X з'їзду ВЛКСМ. Для керівництва роботою було створено Центральний штаб на чолі з секретарем ЦР ВЛКСМ П.С. Горшеніним. На Україні було створено Всеукраїнський екзаменаційний штаб. Екзаменаційні комісії створюються і на місцях. Вони складались з представника Тсоавіахіму, військових спеціалістів. Комісії очолювали секретарі місцевих комсомольських організацій [81, с.20].

Програма підготовки до складання військово-технічного екзамену передбачала комплексні знання та вміння молоді з різних галузей військової науки. Кожен юнак мав виконати норми на значки «Готовий до праці і оборони» I ступеня і «Ворошиловського стрілка» I ступеня; засвоїти мінімум знань про авіаційний, автомобільний і тракторний мотори; вивчити планер і вміти літати на ньому (до мінімуму входили чотири вправи) або здійснити стрибок з парашутної вишки не нижче 25 метрів; оволодіти основами

військової топографії. В селах програма іспиту були трохи видозмінена. У програму додавався пункт по догляду за кіньми, а вилучався іспит з парашутного спорту [319, с.52].

До кампанії з підготовки до складання ВТЕ товариство залучало військових спеціалістів та викладачів військових навчальних закладів. Тільки 45-та стрілецька дивізія направила 152 чоловіки, київська піхотна та артилерійська школи – 45 чоловік [447, с.71].

Під час підготовки до ВТЕ Тсоавіахім активно співпрацює з іншими масовими технічними добровільними товариствами. Зокрема, Товариство друзів автомобіля, трактора і хороших доріг у 1934 р. організувало на українських підприємствах, МТС та колгоспах більше 1000 гуртків з вивчення будови трактора та автомобіля [447, с.71].

Протягом 1934-1936 років товариство організувало два тури військово-технічного екзамену. В квітні 1936 року були підведені перші підсумки. За результатами екзамену перше місце зайняла Московська і Ленінградська міська організації Тсоавіахіму, друге – Українська. Серед первинних організацій друге місце зайняла організація Харківського тракторного заводу [356, с.50].

За два роки в тсоавіахімівських організаціях було підготовлено 990 тис. «Ворошиловських стрілків» першого ступеня, 20 тис. – другого, 1 млн. чоловік здали норми значкистів ППХО та нормативи санітарної оборони [177, с.34-35]. З них на Україні норми виконало 152 тис. ворошиловських стрілків першого ступеня, 285 тис. значкистів ГТО першого ступеня, 220 тис. чоловік склали заліки на знання автомобільного і тракторного моторів, більше 12 тис. – по авіаmotorу, понад 5 тис. були готові до польотів на планері, 230 тис. чоловік склали іспит на знання стрілецької зброї, більше 256 тис. – топографічний іспит. Крім того, 125 тис. чоловік здійснили стрибок з парашутом і 95 тис. осіб навчились доглядати за кіньми. Загалом 140 тис. допризовників склали комплексний воєнно-технічний екзамен [319, с.53].

В 1932 році ЦК ВКП(б) видало постанову про створення в усіх регіонах Радянського Союзу гуртків «Юних друзів оборони». З 1933 року проводяться Всесоюзні та Всеукраїнські зльоти юних друзів оборони. В Україні проведено єдиний Ворошиловський піонерський збір, присвячений історії Червоної армії. Влітку того ж року Український Тсоавіахім організовує для тсоавіахімівських юних активістів літні військові табори відпочинку [11, с.40].

Одночасно зі створенням гуртків «Юних друзів оборони» товариство організовує військові гуртки при піонерських організаціях шкіл. Проводяться семінари для вожатих, вчителів, воєнруків. Товариство розробляє ряд методичних посібників та програм для секцій юних стрільців, авіамоделістів, зв'язківців, Юних учасників протиповітряного та протихімічного захисту, військово-морських гуртків, юних топографів, юних голубівників, собаководів та кавалеристів.

Особливо активно серед дітей та підлітків Тсоавіахім розвиває авіамоделний спорт. В 1934 році в Україні авіамоделізмом займалося 53600 чоловік.

В 1932 році було створено Центральну станцію юних друзів оборони [111, с.40].

До 1936 року Всеукраїнський Тсоавіахім відкрив 20 обласних дитячих станцій, 3 дитячих стрілецьких клуби і 9 дитячих стрілецьких шкіл. В Києві було підготовлено 120 юних ворошиловських стрільців, 150 школярів здали норми з протиповітряного та протихімічного захисту [111, с.41].

Дитячі військові школи організовувались при підшефних підприємствах та колгоспах чи радгоспах. Так, школа при Харківському паровозобудівному заводі організувала гурток юних собаководів, а Одеська школа № 77 готувала юних топографів [111, с.41].

З середини 1930-х років військові гуртки юних друзів оборони відкриваються при будинках та палацах піонерів. Гурткова робота в них

проводилась за чотирма основними напрямками – авіамоделізм, стрілецька справа, зв'язок та військово-морська підготовка. Вибір гуртка залежав від спеціалізації місцевого осередку тсоавіахіму, наявності відповідної матеріально-технічної бази. Так, 8 жовтня 1934 року для обладнання в Харківському палаці піонерів і жовтенят авіамоделісної лабораторії, стрілецького кабінету та військових гуртків Всеукраїнський Тсоавіахім закупив обладнання на суму 10 тис. крб. [82, с.19, 22].

Взимку 1937 року при Жаданівському Палаці піонерів місцевий осередок тсоавіахіму організував військово-морський кабінет. 120 школярів вивчали сигнальну, шлюпочну та такелажну справу. Влітку того ж року на березі Азовського моря було відкрито дитячий морський порт [483, с.128].

У грудні 1937 року при Київському Палаці піонерів Тсоавіахім створив воєнізовану дитячу флотилію у складі двох моторних кораблів, шести яхт та моторного човна. При флотилії працювали школи юних штурманів, боцманів, морського зв'язку та інші. Їх відвідувало 200 дітей.

У 1940 році Військово-морський клуб було відкрито в Одесі [483, с.281].

Важливим моральним стимулом для дітей в освоєнні військово-морської справи стало запровадження в лютому 1939 року значків «Моряк», «Юний моряк» і введення положень про здачу нормативів на їх отримання. Здача норм на ці значки розглядалась як початкова ланка в оволодінні морськими знаннями і навиками в системі добровільної підготовки юних тсоавіахімовців [428, с.35]. Так, у 1940 році під час святкування Дня Військово-Морського Флоту 300 учнів Ждановської водної станції здали норми на значок «Юний моряк» та 24 - на значок «Моряк», 10 отримали звання капітана малого плавання та яхтенного рульового I класу, 16 дітей одержали звання рульового II класу [483, с.131].

В Київському Будинку оборони ім. М.В. Фрунзе «юні друзі оборони» проходили підготовку в чотирьох клубах – авіаційному, спортивно-

стрілецькому, протиповітряної та протихімічної оборони, зв'язку. За допомогою цих клубів, центральної авіамодельної лабораторії, майстерень і конструкторського кабінету сектор юних друзів Будинку оборони готував з учнів старших класів, вихованців дитячих будинків та шкіл ФЗУ телефоністів, планеристів, метеорологів, хіміків-лаборантів. В Будинку на вечорах юних воїнів організовувались засідання кінолекторію з демонстрацією фільмів на оборонну тематику [483, с.20].

У 1935 році Товариство організувало конкурс на кращу оборонну настільну гру та іграшку. Було встановлено призовий фонд у розмірі 3 тис. крб. Переможець конкурсу отримував перший приз у розмірі 1000 крб. та право на серійне виготовлення іграшки чи гри [231, с.52].

Окремим напрямком у діяльності Тсоавіахіму було проведення кампаній з підготовки молоді до служби в Червоній армії. Кампанії організовувались під наглядом місцевих партійних осередків та осередків ВЛКСМ.

У березні 1928 року ЦК КП(б)У приймає рішення щодо підвищення мобілізаційної підготовки серед партійних, громадських та профспілкових організацій України. 23 березня 1928 року всім секретарям окрпарткомів КП(б)У та воєнним комісарам корпусів, дивізій, та окружним воєнкомам було розіслано секретну телеграму від завідуючого таємним відділом ЦК КП(б)У та керівництва Політичного управління Українського військового округу з рекомендаціями та завданнями щодо підвищення мобілізаційної готовності допризовників та запасників. Згідно з телеграмою при окружних партійних комітетах створюються мобілізаційні трійки у складі секретаря окружкому партії, голови окрвиконкому та старшого військового командира частини Червоної армії, що була дислокована на території округу. Періодично на засідання трійки викликався окружний воєнний комісар. Головним завданням трійки був контроль та керівництво роботи партійних та

громадських об'єднань щодо проведення навчальних та мобілізаційних кампаній в окрузі [43, с.12].

У 1928 році з метою перевірки бойової готовності особового складу партійних організацій республіки було оголошено загальну мобілізаційну закриту тривогу. Одночасно відбулась перевірка мобілізаційних планів громадських організацій, профспілок та партійних осередків на місцях [43, с.15].

За результатами перевірки осередки тсоавіахіму та інших громадських організацій 26 червня 1928 року отримали спільну секретну телеграму ЦК КП(б)У та командування Українського військового округу. Телеграма містила рекомендації щодо створення спільних мобілізаційних планів [43, с.30].

У 1929 році Тсоавіахімом України було розроблено типовий мобілізаційний план дій на випадок оголошення війни. План передбачав спільні дії Тсоавіахіму та Українського Червоного Хреста з військово-санітарної підготовки молоді та організації у випадку війни спільних мобілізаційних дій [48, с.1].

Залучені до організації військово-оборонної роботи робітники та члени товариства проходили спеціальну перевірку в місцевих органах ДПУ.

В березні 1930 року при військово-фізкультурному відділі ЦК ВЛКСМ були створені чотири групи: допомоги Тсоавіахіму, фізкультурного руху, шефства над флотом та Червоною Армією. Початкове військове навчання молоді проходило в навчальних пунктах Тсоавіахіму та в гуртках військових знань. На чолі кожного навчального пункту стояв керівник від товариства і політпрацівник від комсомолу. З місцевих комсомольців формувались групи сприяння оборонно-масовій роботі, які мали допомагати і контролювати політичну сторону діяльності товариства. Навчання проходило раз на десять днів. Цей день отримав назву Дня оборони [446, с.3-4].

В квітні 1928 року пленум Центральної Ради товариства прийняв рішення провести кампанію з підготовки молоді до служби у Червоній армії. В рамках кампанії осередки товариства разом з військовослужбовцями на базі курсів військово-стрілецької підготовки, воєнних куточків та військових бібліотек організовували курси з підготовки молоді за програмою навчання рядового бійця Червоної армії [318, с.35].

На Житомирщині в 1928 році до кампанії було залучено 105 гуртків військово-стрілецької підготовки, 103 військових куточка та 100 військових бібліотек [57, с.7].

З 1931 р. Тсоавіахім здійснює військову підготовку допризовників в межах передбаченої компартійним керівництвом технічної модернізації Червоної армії. До підготовки технічних кадрів було залучено товариство Автодор, Товариство друзів радіо та інші організації. На базі автодорівських центрів підготовки здійснювалось вивчення мототехніки, військових автомобілів, танків та тягачів. Створюються клуби радіолюбителів-короткохвилевиків. Після ліквідації зазначених товариств підготовка технічних кадрів для РСЧА повністю покладалась на Тсоавіахім. В 1935 році у навчальних пунктах Українського Тсоавіахіму навички бійців певних видів і родів військ набули близько 300 тис. чоловік, 500 тис. склали норми Протиповітряної і хімічної оборони [336, с.80].

За результатами навчання організовувались спільні маневри червоноармійців і випускників курсів. В Артемівському окрузі в 1927 році було проведено 8 кустових походів, в яких взяло участь 23 тис. осіб. Того ж року в Маріуполі відбувся похід тсоавіахімівського молодіжного полку у складі двох батальйонів зв'язку, саперного взводу і санітарної роти. Загалом літом та восени 1927 року в Україні було проведено 100 військово-спортивних походи, в яких взяло участь 100 тис. чоловік [373, с.211-212].

У 1928 році тсоавіахімівці брали участь у маневрах Київського особливого військового округу [318, с.34]. В маневрах брали участь чотири

полки створені із членів товариства, військовослужбовці округу, а також учасники першої світової та громадянської війни. Всього у маневрах взяло участь 5 тис. осіб [262].

До 1930 року військові маневри організовувались і фінансувались виключно тсоавіахімівськими осередками. За рішенням II з'їзду Тсоавіахіму до організації маневрів долучались і військові частини та флот [281, с.10].

Одночасно з маневрами Товариство проводило спільні з іншими громадськими організаціями мобілізаційні навчання. Так, з 5 по 10 вересня 1929 року мобілізаційні навчання проводились у Проскурівському та Вінницькому округах. До навчань було залучено, крім Тсоавіахіму, Товариство Червоного Хреста та товариство Друзі радіо. Вінницька організація Тсоавіахіму спільно з 96 стрілецькою дивізією сформувала спільну навчальну роту. Проскурівський та Вінницький осередки Червоного Хреста здійснювали медико-санітарне обслуговування роти та організацію харчування учасників навчань. Товариство Друзі радіо відповідало за організацію пропагандистської кампанії серед місцевого населення [44, с.3].

За результатами навчання представниками ДПУ було підготовлено та направлено заступнику голови ДПУ УСРР Карлсону, заступнику начальника особливого відділу Українського військового округу Петрову та Секретарю ЦК КП(б)У Косіору секретний звіт. У звіті позитивно оцінювалась робота Тсоавіахіму щодо організації навчань та позитивне ставлення населення до мобілізаційних маневрів [44, с.33].

Одночасно з українськими мобілізаційними навчаннями кампанії проводились і в інших союзних республіках. У 1931 році наказом ЦК ВКП(б) навчання отримують назву експериментальні мобілізації. 22 серпня 1931 року було затверджено план та завдання експериментальної мобілізації. Основними завданнями мобілізації оголошувалось отримання практичного досвіду проведення мобілізаційних заходів та відпрацювання взаємодії між державними та громадськими організаціями і частинами Червоної армії

напередодні та під час війни. 31 серпня 1931 року план отримав секретар ЦК КП(б)У Строганов. У плані експериментальних мобілізацій для Української СРР визначались райони навчань та відповідальні за організацію навчань громадські організації. Серед них був і Український Тсоавіахім [49, с.16].

11 вересня 1931 року відділ з питань військово-мобілізаційної роботи ЦК КП(б)У підготував і розіслав відповідальним партійним працівникам «Тимчасове положення про участь у здійсненні експериментальних мобілізацій Червоної армії партійних та громадських організацій Української СРР» [49, с.1].

Положення умовно можна розділити на дві частини. Перша стосувалась компартійних органів та радянського керівництва мобілізаційних округів. Районами мобілізації визначались райони Миколаївського та Херсонського округів, а також окружні міста Херсон та Миколаїв. Друга - діяльності громадських організацій під час проведення експериментальних мобілізацій в Україні. До мобілізації було залучено осередки Українського Червоного Хреста, МОДРу, Друзів радіо, Друзів дітей, товариство Допомоги дітям, Рада фізичної культури та Тсоавіахім.

Мобілізацією керували секретарі та інструктори з питань військово-мобілізаційної роботи місцевих партійних комітетів. Вони скликали збори керівного активу місцевих осередків добровільних товариств, або розсилали телеграми з оповіщенням про початок мобілізації. Оповіщення та підготовка мала бути завершена до 22 години напередодні дня мобілізації.

План мобілізації передбачав залучення до кампанії близько 20 тис. чоловік, 15,5 тис. коней та близько 6 тис. возів та зброї. Мобілізовані через осередки Тсоавіахіму, військкомати та призивні пункти потрапляли на 20-денні збори, які проходили на базі двох стрілецьких дивізій та двох артилерійських полків, дислокованих у районах мобілізації [49, с.17].

Першу експериментальну мобілізацію було проведено у вересні-жовтні 1931 року. Мобілізаційні акції проходили в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

18 січня 1932 року за результатами мобілізації штаб Українського військового округу підготував для партійного керівництва республіки загальні висновки та звіт про результати мобілізації. Загалом кампанію військового керівництва визнавало успішною. Відзначались осередки Тсоавіахіму, які відповідали за матеріально-технічне забезпечення мобілізації та протиповітряну оборону. Спільно з товариством Червоного Хреста тсоавіахімівці проводили військово-пропагандистську роботу, організовували лекції на оборонну тематику, розповсюджували журнали та агітаційні плакати, організовували протихімічний захист населення та промислових об'єктів [49, с.98].

За результатами кампанії членами Тсоавіахіму у мобілізаційних районах стали 41 тис. осіб, а на підприємствах створено більше 50 нових осередків товариства [49, с.42].

У 1930-ті роки широко проводилися спільні бойові навчання й показові бої тсоавіахімівських осередків і військових частин. Тільки у 1935-1936 рр. було проведено 500 таких заходів, у яких взяло участь понад 600 тис. чоловік. З пропагандистською метою нерідко імітувались бої-перемоги Червоної армії періоду громадянської війни. 14 листопада 1935 р. було інсценізовано штурм Перекопу, що відбувся 6-7 листопада 1920 р. У навчанні брали участь частини Кримської дивізії та Тсоавіахімівці Червоноперекопського району [336, с.81].

В другій половині 30-х рр. XX ст. кадровий офіцерський склад Червоної армії було піддано жорстоким репресіям. У військових частинах не вистачало офіцерів низової та середньої ланки – від командира взводу до командира полку. Проблему відсутності офіцерських кадрів Червоної армії компартійні органи намагалися вирішити за рахунок прискореної підготовки

лейтенантів. У всіх регіонах, областях та республіках Радянського Союзу щороку створюються нові військових училища. В існуючих збільшуються набори слухачів та прискорюється їх підготовка. Новостворені навчальні заклади потребували підготовлених до навчання слухачів. Значна частина поповнення вузів здійснювалась за рахунок учнів середніх та неповних середніх шкіл – відмінників навчання. Також, до навчання у військових училищах та спецшколах залучаються робітники і службовці, які успішно пройшли військово-оборонну підготовку у військово-навчальних пунктах та центрах Тсоавіахіму. У 1937 році на бюро обкомів, пленуми міськкомів, райкомів партії покладалось завдання створення дво- та тримісячних підготовчих курсів для юнаків, що бажали стати командирами Червоної армії. Так, 13 квітня 1937 року бюро Вінницького, а 27 квітня 1937 року Київського обкому партії, обговоривши заходи по виконанню завдань ЦК ВКП(б) і КП(б)У, організували на базі тсоавіахімівських гуртків обласні курси майбутніх командирів Червоної армії [147, с.74].

Одночасно посилювалась військова пропаганда у періодичній пресі та на радіо. Під час набору до військових шкіл, у дні їх ювілеїв партійно-радянська преса присвячувала їм цілі добірки. Зокрема, газета «Комуніст» опублікувала 11 квітня 1938 року матеріал про артилерійське училище ім. П.П. Лебедєва, 15 квітня – друге Київське артучилище, 17 – про Училище лейтенантів Червоної піхоти [425, с.54].

1 вересня 1939 року на позачерговій Четвертій сесії Верховної Ради СРСР приймається Закон «Про загальний військовий обов'язок». Він відміняв усі класові обмеження при організації призову на дійсну військову службу. Вводились нові строки її проходження і перебування в запасі, порядок призову, а також організації навчальної і допризовної підготовки. Строки дійсної військової служби рядового і сержантського складу сухопутних військ і авіації збільшувались до трьох років, а на флоті – до п'яти. Знижувався призовний вік з 21 до 19 років (для тих, хто закінчив

середню школу, – до 18 років). Новим законом встановлювалось, що у воєнний період на військову службу за потреби призиваються і жінки, які мають медичну, ветеринарну і технічну підготовку [428, с.38].

Для ознайомлення молоді з основами воєнних знань у загальноосвітніх школах, технікумах та вузах було введено до навчальної програми початкове військове навчання. У 1940 році РНК СРСР прийняла рішення про запровадження військово-фізкультурної підготовки школярів, починаючи з п'ятих класів. Того ж року видавництво воєнної літератури (м. Москва) випустило підручник для учнів 5-7 класів неповних середніх і середніх шкіл «Начальная военная подготовка» [482, с.73].

З січня 1940 року запроваджується новий комплекс ГПО та БГПО (для школярів). Він охоплював 60 видів спорту, був позбавлений стандартності нормативів, вводив принцип часткової вибірковості нормативів та поєднував у собі військові і спортивні види спорту. Велике місце в комплексі відводилось військово-прикладним видам спорту: подолання смуги перешкод, штиковий бій, альпінізм, гранатометання, ходіння на лижах, стрільба. Для розгортання військово-фізкультурної роботи в школах залучаються тсоавіахімівські інструктори, які проводили військово-тактичні навчання, готували школярів і студентів до складання норм на значок ГПО та БГПО [481, с.94].

Реорганізацію мала пройти і система тсоавіахімівської військової освіти [425, с.51].

На виконання закону ЦР Тсоавіахіму в 1940 році розпочинає реформу системи військової освіти членів товариства. Замість існуючих спеціалізованих військових гуртів та клубів створюються стройові армійські команди. Первинною ланкою системи стали строеві групи по 10-15 чоловік, групи об'єднувались у команди у складі 40-50 осіб і загони – чисельністю 160-200 чоловік. В останні включались групи кулеметників, автоматників, зв'язківців та медсестер. Загони та команди очолювали офіцери запасу [384,

с.100]. Батальйони, підрозділи, групи створювались на більшості великих підприємств республіки. Так, на Південно-трубному заводі м. Нікополя Дніпропетровської області було створено батальйон, до якого увійшли 8 стрілецьких груп, одна – радистів та 2 – медсестер [476, с.105].

Воєнізований медичний батальйон з осені 1940 року діяв і в Київському медичному інституті ім. О.О. Богомольця. Він складався з чотирьох рот і окремих спеціалізованих взводів: військово-польової хірургії, снайперів, парашутистів. Навчальний план передбачав вивчення статутів Червоної армії, стройову та лижну підготовку, вивчення гвинтівки, кулемета, стрільбу та набування знань з протихімічної оборони [483, с.214].

Відкриваються обласні навчальні центри, стрілецькі, кавалерійські та інші військові школи. У 1939 році лише в Дніпропетровську було організовано 254 гуртки для підготовки ворошиловських стрільців. Вносяться зміни до програм військового навчання. В них значна увага приділяється тактичній, хімічній, технічній та топографічній підготовці. В програми були включені заняття з вивчення основ маскування, окопування, дій бійця в розвідці, в похідній охороні, в секреті та засідці [428, с.39].

До навчального процесу залучаються армійські агітатори, політпрацівники, військовослужбовці. Так, у 1939 р. військовослужбовці Харківського військового округу підготували 7 тис. тсоавіахімовців, взимку 1940 р. навчання проходили ще 6 тис. чоловік [243].

Розвиткові військово-прикладних видів спорту сприяло проведення масових оборонно-спортивних заходів: військових кросів, змагань, спартакіад. У 1939 році відбулися перші лижні кроси і перші всесоюзні змагання школярів з військово-прикладних видів спорту. У Києві, Харкові, Донецьку, Полтаві, Чернігові та інших містах відбулися лижні кроси на честь XXII роковин Червоної армії, в яких взяли участь 462 944 чол., з них 246 982 склали норми на значок ГПО і БГПО. У квітні 1941 році в Україні було проведено гімнастичну спартакіаду та легкоатлетичний крос [481, с.100].

Посилюється військово-оборонна робота серед жінок. 5 січня 1939 року Президія ЦК Червоного Хреста України прийняла постанову про створення червонохрестних санітарних дружин. На виконання постанови виконком Союзу товариств Червоного Хреста оголосив про проведення змагання новостворених сандружин на честь 20-річчя Ленінського комсомолу. Сандружини створювались на всіх підприємствах, в державних установах, колгоспах, радгоспах та МТС, де функціонували осередки Червоного Хреста або Тсоавіахіму [322, с.104].

Паралельно зі створенням сандружин в липні 1939 року Пленум ЦК КП(б)У прийняв рішення про необхідність збільшення кількості і якості медсестер-запасу. 15 липня 1939 року Харківський міськком КП(б)У на виконання рішення розгорнув кампанію зі створення на фабриках і заводах міста шкіл медсестер запасу. Було затверджено план підготовки медсестер, забезпечення шкіл необхідною літературою. Одночасно міський тсоавіахім створив комісію для відбору на курси і в школи. До кінця року в Харкові було відкрито 34 стаціонарні медичні школи, в яких навчалось 3 тис. жінок. У Києві дев'ятимісячні та півторарічні медичні курси відкрили на заводах «Укркабель», «Більшовик», фабриках ім. Р. Люксембург, ім. Горького, в державному університеті ім. Шевченка [243].

Більше уваги приділяється підготовці і перепідготовці керівних кадрів товариства. В 1939 році в Москві створюється Центральна школа командного складу Тсоавіахіму. Термін навчання в школі встановлювався 5 місяців, а її щорічна пропускна здатність складала 600 осіб. В основу програми підготовки слухачів було покладено програму підготовки політруків і молодших лейтенантів запасу Червоної армії. Школа комплектувалась головами обласних крайових та республіканських рад Тсоавіахіму, а також керівними працівниками, що відповідали за стрілецьку підготовку [428, с.38].

Отже, створена мережа організацій Тсоавіахіму давала можливість вести підготовку резервістів Червоної армії без відриву від виробництва.

Навіть територіально-міліційна система потребувала залучення громадян на військові збори, а після указу Президії Верховної Ради СРСР «Про загальний військовий обов'язок і повному переході Збройних Сил на кадрове становище» від 1 вересня 1939 року збільшуються вимоги до призовників. Призовники, що пройшли військову підготовку в тсоавіахімівській системі, залишалися працювати на виробництві і проходили військову підготовку у вечірній час. Це була величезна економічна користь для держави. На тсоавіахімовців витрачалось набагато менше бюджетних коштів, ніж для військовослужбовців строкової служби. Крім того, тсоавіахімовець працював на виробництві, сплачуючи членські внески в касу товариства. Окремо тсоавіахім здійснював підготовку так званих позавійськовиків – осіб, які з тих чи інших причин не підлягали призову до Червоної армії.

Військово-оборонні громадські об'єднання брали активну участь в ідеологічних кампаніях ініційованих всесоюзними та республіканськими партійними органами. Різноманітні масові військово-оборонні заходи проводилися у вигляді політпросвітницької діяльності, спрямованої на утвердження в суспільній свідомості ідей легітимності компартійного режиму та залучення громадськості до так званих соціалістичних перетворень. Новостворені товариством заклади військової освіти були осередками партійної та радянської пропаганди, ліквідації неписьменності та підвищення культосвітнього рівня допризовників. Не дивлячись на формалізм, політичну заангажованість та кампанійськість притаманну військово-оборонній діяльності Тсоавіахіму, десятки тисяч громадян отримали військові знання і навички. Це мало позитивний вплив на організацію у роки Другої світової війни системи протиповітряного та хімічного захисту.

ВИСНОВКИ

Дослідження процесів, пов'язаних з діяльністю системи військово-оборонних товариств в 20-ті – 30-ті роки ХХ століття, здійснене в роботі на основі комплексного, порівняльного та системного конкретно-історичного аналізу, дозволило з нових методологічних позицій ґрунтовно висвітлити цей складний і суперечний етап історії громадських об'єднань України як в цілому, так і окремих процесів, пов'язаних з реалізацією мілітарної політики, яку здійснював більшовицький режим щодо військово-оборонних громадських організацій, які діяли в Україні.

Виявлення, вивчення і узагальнення нових документальних матеріалів з українських та російських архівів, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу, дає підставу докорінно переосмислити постулати ортодоксальної марксистської історіографії щодо характеру суспільно-політичних та економічних відносин 20-х – 30-х років ХХ ст. у Радянському Союзі, які тягли за собою перетворення у Червоній Армії та ВМФ в період становлення тоталітарного суспільства та місце військово-оборонних добровільних товариств у цих процесах.

Опрацювання наукової літератури та документальних джерел дає підстави стверджувати, що розробці проблем з історії військово-оборонних громадських об'єднань України приділяється значна увага вітчизняних науковців та дослідників. Широка джерельна база, відсутність цензурних обмежень дає можливість науковцям ґрунтовно вивчати проблеми, пов'язані з існуванням та розвитком громадської ініціативи зі сприяння розвитку Збройних Сил Радянського Союзу в період становлення командно-адміністративної системи СРСР в 20-30-ті роки ХХ століття.

Створення масових військово-оборонних громадських організацій в Радянському Союзі і в Українській СРР, зокрема, було закономірним

наслідком зовнішньо – і внутрішньополітичних процесів. На початку 1920-х рр. розпочалося значне скорочення армії, і тому під час війни можна було користуватися тільки резервами підготовленими заздалегідь. Важливу роль у підготовці матеріальних і людських резервів мали відігравати громадські об'єднання. Перші військово-оборонні товариства стали виникати на початку 1920-х рр. Їх формування проходило до 1927 року. В цей час робота військово-оборонних товариств носила, головним чином, агітаційно-пропагандистський характер, і зводилась до формування розгалуженої мережі низових організацій, які охоплювали більшу частину населення країни.

У 1926 році компартійне керівництво виступило з ініціативою об'єднати всі військово-оборонні добровільні товариства в одне добровільне товариство – Тсоавіахім. Метою об'єднання було створення єдиної централізованої організації повністю підконтрольної партійному керівництву Радянського Союзу. Тсоавіахім мав виконувати роль «передавального пасу» (як профспілки у стосунках з робітниками) між партійною номенклатурою та громадськістю радянської держави у напрямку розбудови Червоної Армії. На Товариство покладалась контрольна-наглядова функція щодо координації та контролю за діяльністю інших громадських об'єднань у галузі військово-оборонного будівництва, організації системи допризовної військової освіти, проведення мобілізаційних кампаній та кампаній з військово-санітарного та хімічного захисту населення.

Протягом 1927-1928 років відбувається швидке зростання Українського Тсоавіахіму. Швидке зростання продовжувалось і в наступні роки. Однак бажання кількісного зростання впливало на якість роботи. Необхідно було вирішувати проблему комплексно, починаючи зі створення матеріально-технічної бази товариства. Але навчально-матеріальна база тсоавіахімівської роботи була дуже слабкою, не вистачало кваліфікованих організаторів оборонної роботи. Це викликало велику зміну кадрового складу у гуртках

військових знань і інших підрозділах Тсоавіахіму. Існувала практика приписок у звітності, так зване «окозамилування».

Виходячи з мотивів створення Тсоавіахім, повністю залежав від волі партійних чиновників. Згідно рішень партійних органів кістяк товариства складали військові відставники, технічна інтелігенція, службовці, партійні працівники та сільський радянський актив. Зміцнення партійної присутності у організаційній вертикалі товариства не давало позитивних результатів. Номенклатурний принцип комплектування керівних кадрів товариства на місцях призводив до кампанійськості у роботі організацій. Партійні функціонери не бажали активно виконувати громадське навантаження по партійній лінії. Одержавлення Тсоавіахіму не призвело до покращення державного фінансування його республіканських, крайових та обласних організацій.

Необхідність подолання невідповідності чисельності членів товариства і його матеріально-технічної бази вимагала від влади пошуку збільшення фінансування міліарних кампаній і власне організацій Тсоавіахіму. Велике фінансове навантаження у вирішення фінансових проблем товариства мали відіграти профспілки. На них компартійні органи поклали систематичне відрахування власних коштів на зміцнення осередків Тсоавіахіму. Крім того товариство використовувало для проведення навчань матеріально-технічну базу військових з'єднань Червоної Армії. Допомогу надавали місцеві Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, які вишукували кошти з місцевих бюджетів. Значні матеріальні ресурси надавали товариству його колективні юридичні члени – трудові колективи, підприємства, колгоспи, радгоспи та військові частини. Тому, наприклад, створення навчально-матеріальної бази оборонної роботи розтягнулося на дві п'ятирічки.

Окремим напрямком отримання коштів була організація серед населення різного роду кампаній допомоги – Червоній Армії, флоту, авіації,

танкобудівництву та інше. Кошти збирали і за допомогою розповсюдження книг, газет, значків, та атрибутики товариства і Червоної Армії. Великі прибутки давала організація Всесоюзних Тсоавіахімівських лотерей. Отримані кошти надходили до Центральної Ради Тсоавіахіму, там їх розподіляли між організаціями товариства. Значна частина коштів потрапляла до бюджету Наркомату оборони.

Діяльність Тсоавіахіму, особливо до середини 1930-х рр., була різноманітною і здійснювалась за близько двадцятьма напрямками. Важливе місце займала оборонно-масова робота, яка в першій половині 1930-х рр. стала пріоритетною у діяльності товариства. Крім того, товариство сприяло розвитку цілої низки галузей народного господарства, активно проводило науково-дослідну та винахідницьку діяльність.

Товариство надавало значну допомогу розвитку хімічної промисловості Української СРР, за допомогою організації кампаній зі збору коштів на відбудову та будівництво хімічних заводів, лабораторій, вищих навчальних закладів, організувало підготовку та навчання кадрів для хімічної промисловості.

Тсоавіахім організував всебічну допомогу розвитку повітряного флоту країни, і перш за все, літакобудування. Ця допомога надавалась шляхом активної участі в конструюванні та будівництві деяких зразків легких аеропланів, а також дирижаблів та аеростатів. За кошти зібрані осередками товариства будувались аеродроми, в злітно-посадкові майданчики, проводились наукові дослідження. Товариство створило та утримувало власним коштом мережу шкіл по підготовці льотного складу як для цивільної так і військової авіації.

Сільські осередки Тсоавіахіму активно використовувались під час соціалістичної модернізації (масової колективізації) сільського господарства. Компартиїні органи залучали товариство для здійснення кампаній боротьби з класово ворожими елементами в українському селі. Тобто, осередки

товариства використовувались для ліквідації приватновласницьких господарств. При цьому влада використовували матеріально-технічні ресурси організацій Тсоавіахіму. На кошти товариства функціонували МТС та тракторні колони. Осередки організовували кампанії з популяризації серед селянства мінеральних добрив та засобів захисту рослин від шкідників, одночасно товариство готувало при МТС трактористів, водіїв, сільських рахівників та агрономів. Для залучення додаткових фінансових ресурсів на початку 1930-х рр. товариство стало організовувати засів «Гектарів оборони». Селяни та робітники безкоштовно працювали на тсоавіахімівських полях, урожай з яких направлявся на державні потреби.

Політику тотальної колективізації українського селянства визначали центральні і республіканські компартійно-радянські органи, а практичну реалізацію забезпечував партійно-радянський апарат на місцях. Товариство було гвинтиком у налагодженій машині реалізації проектів партійних бонз. Тсоавіахім, як і інші добровільні товариства, для реалізації примусової колективізації використовував звичні для більшовицького режиму методи – перевірку соціального та класового походження сільських призовників, агітацію, виявлення прихованих ворогів радянської влади.

Будучи масовим загальнодержавним добровільним товариством, Тсоавіахім брав активну участь у організації кампаній з позаекономічного та морального стимулювання та заохочення до праці робітників і селян країни. Осередки Тсоавіахіму активно використовувались компартійними органами в кінці 20-х на початку 30-х рр. для організації та проведення різного роду кампаній з соціалістичного змагання. Кампанії проходили у формі соцзмагання між тсоавіахімівськими оборонними бригадами та цехами, між підприємствами та колгоспами республіки. В середині 30-х рр. Тсоавіахім бере участь у розвитку стаханівського руху.

Осередки товариства залучались до технічного навчання робітників, створення ударних бригад, організації суботників та недільників, але

формальний характер участі робітництва у кампаніях, відсутність належних фінансових стимулів призводило до зриву задекларованих кампаній.

Компартійна влада змушувала осередки товариства своїми силами вирішувати проблеми індустріалізації промисловості та видавати це за громадську активність членів Тсоавіахіму. Показовим є залучення тсоавіахімівських організацій до будівництва Азовсталі, Дніпрогесу.

Не уникло товариство і участі в проведенні соціалістичної культурної революції. Створення мережі сільських будинків оборони, тсоавіахімівських радіо передвижок, пересувних військових бібліотек дозволяло владі вести пропаганду серед українського селянства успіхів більшовицького режиму у розбудові радянської держави.

Виявлені в ході дослідження архівні матеріали дають змогу зробити висновок про ідеологічну заангажованість кампаній, в яких активні участь брало товариство. Керівниками політичних та культурних кампаній, які організовували тсоавіахімівські організації, були партійні функціонери. Плани кампаній затверджувались всесоюзним і республіканським партійним керівництвом. Неодноразово Тсоавіахім проводив серед своїх членів непопулярні лотерейні та позичкові кампанії. Але тут були і позитивні моменти. Товариство активно працювало з ліквідації неписьменності та малописьменності серед допризовників, розповсюджувало технічну літературу, популяризувало новітні наукові розробки в галузі авіабудування, хімічній промисловості.

В кінці 1930-х рр. Тсоавіахім перетворюється на міцну воєнізовану організацію. В цей період навчання в Тсоавіахімі проходять мільйони громадян. Вони прийняли на себе основний тягар початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Однією з головних завдань організацій товариства в кінці 1930-х рр. стала допризовна підготовка молоді і підготовка резерву для армії і флоту, тобто – підготовка військовозобов'язаних, яких мали призвати до армії під час мобілізації. В організаціях Тсоавіахіму було

підготовлено до 80 відсотків військовослужбовців сухопутних військ і флоту і до 100 відсотків авіації.

Кампанії започатковані товариством з підготовки льотчиків, парашутистів, снайперів, рух зі складання норм значка «Ворошиловський стрілок», «Ворошиловський вершник», «Готовий до ППХО(протиповітряній та протихімічній обороні)», «Готовий до санітарної оборони». Підготовка громадян товариство давала можливість економити час та кошти при підготовці бійця у радянських Збройних силах. Створені перед війною військово-десантні війська повністю були укомплектовані за рахунок тсоавіахімовців, а в школи Військово-повітряних сил з 1938 року приймали тільки тих осіб, які пройшли підготовку в аероклубах Товариства.

Не дивлячись на недоліки в військово-хімічній роботі Тсоавіахіму, десятки тисяч громадян отримали знання і навички з протиповітряного та хімічного захисту. Це мало позитивний вплив на організацію у роки Другої світової війни системи протиповітряного та хімічного захисту. І хоча противник масово не застосовував хімічні бомбометання та запальні бомби, активісти Тсоавіахіму зуміли зменшити втрати серед цивільного населення міст та житлового фонду.

У другій половині 1930-тих р., на діяльність товариства негативно позначаються кампанійський підхід до військово-оборонної роботи, формалізм в організації навчання резервів для армії і флоту, а також відсутність на місцях, особливо у сільській місцевості, належної матеріально-технічної бази для підготовки воєнних кадрів.

Нові архівні матеріали, які стали доступними для дослідників лише після проголошення незалежності України, засвідчують. Що товариство постійно піддавалося різним впливам тоталітарного компартійного режиму. Використовувалися як економічні та агітаційно-пропагандистські, так і карально-репресивні методи, з-поміж яких необхідно виділити репресії керівного складу, обмеження фінансування програм, використання коштів товариства за нецільовим

призначенням, залучення до товариства незацікавлених у його роботі елемент. Вагомим ударом на діяльність товариства завдали репресії його керівного складу та місцевих активістів. За результатами репресій у організаціях Тсоавіахіму посилювались безініціативність, вичікування, постійна координація будь-яких дій з місцевим та центральним партійним керівництвом.

Виходячи з отриманих результатів дослідження дисертант сформулював наступні **практичні рекомендації**:

1. Доцільно, в умовах скорочення Збройних Сил України та їх поступового переходу на умови служби за контрактом створити і впровадити в дію систему масової військової підготовки допризовників із залученням до цієї справи Товариства сприяння обороні України.
2. Для взаємодії Збройних Сил України з організаціями Товариства сприяння обороні України, на державному рівні розробити необхідну нормативну базу.
3. Рекомендувати, використовувати досвід діяльності організацій Тсоавіахіму УРСР, пізніше ДОСААФ УРСР та Товариства сприяння обороні України у проведенні кампаній з цивільного захисту населення Міністерством з надзвичайних ситуацій України та підготовки особового складу формувань цивільного захисту населення.
4. Доцільно здійснювати підготовку військово-технічних спеціалістів, які проходять службу за контрактом, у системі організацій сприяння обороні України. Це дозволить заощадити кошти державного бюджету передбачені на фінансування Збройних Сил України.
5. Необхідно на державному рівні розробити програму спільної діяльності Українського Червоного Хреста, Товариства сприяння обороні України та інших громадських організацій для проведення спільної військово-оборонної підготовки населення до захисту Вітчизни.
6. Враховуючи існування проблеми патріотичного виховання сучасної молоді, необхідно використати досвід організацій Тсоавіахіму УСРР при організації заходів з військово-патріотичного виховання школярів і студентів ВНЗ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України).

**Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК),
м. Харків**

1.1. Оп. 2. Спр. 1401. Накази, протоколи засідань Головного управління міліції УСРР і матеріали до протоколів (3 січня 1923 року – 9 січня 1924 року), 206 арк.

1.2 Оп. 2. Спр. 1712. План роботи правління товариства авіації та повітряного флоту України і Криму на 1924 рік. Інформаційне зведення про діяльність місцевих товариств друзів повітряного флоту СРСР на 1 грудня 1923р. Лист кущового партійного комітету Петровського підшефного рудника до голови ВУЦВК'у про стан масової роботи на руднику (січень – 3 грудня 1924 р.), 90 арк.

1.3. Оп. 2. Спр. 1828. Матеріали з питань перейменування населених пунктів Донецької губернії /протоколи, висновки, довідково-статистичні відомості, листування/ (травень – 22 листопада 1924 р.)

1.4. Оп. 2. Спр. 2396. Обіжники товариства друзів повітряного флоту про втягнення селянства в справу допомоги утворенню і зміцненню повітряного флоту і огляд «Товариство друзів повітряного флоту і селянство» (липень – вересень 1924 р.), 21 арк.

1.5. Оп. 2. Спр. 2977. Протоколи засідань /копії/ Президії та ревізійної комісії Центрального комітету Товариства Українського Червоного Хреста та матеріали до них (21 липня 1925 р. – 28 грудня 1926 р.), 96 арк.

1.6. Оп. 3. Спр. 124. Протоколи засідань Всеукраїнської комісії по проведенню тижня оборони (копії). Звіти Полтавської окружної філії товариства Українського Червоного Хреста про її діяльність за 1922 – 1926 рр. Листування з Прокуратурою УРСР та окрвиконкомамаи щодо заяв громадян про неправильне виселення, надання роботи та матеріальної допомоги (28 грудня 1926 року – 31 грудня 1927 року)

1.7. Оп. 3. Спр. 1795. Протоколи засідань Ради громадських організацій при ВУЦВК'у (копії) та матеріали до протоколів (23 грудня 1927 року – 16 лютого 1929 року), 161 арк.

1.8. Оп. 3. Спр. 1828. Супровідні до заяв колишніх членів КП(б)У (копії) про відновлення їх у правах членів. Листування з ВУРПС про підготовку до 4-го Всеукраїнського з'їзду профспілок, розгляд заяв окремих членів спілок. Доповідь про стан сільських товариств взаємодопомоги, Всеукраїнської Ради “Тсоавіахім” та листування з наркоматами і окружними виконматами з цього приводу (25 липня 1927 року – 31 грудня 1928 року), 140 арк.

1.9. Оп. 4. Спр. 18. Протоколи засідань Малої президії ВУЦВК'у № № 32/333 – 75/376. Оригінали (3 січня – 29 грудня 1928 року), 517 арк.

1.10. Оп. 5. Спр. 83. Інструкції, плани роботи на 1929-1930 роки, доповідні записки ЦК КНС, ЦКДД при ВУЦВК, добровільних товариств про реорганізацію, перевибори низових осередків, листування з місцевими органами влади щодо керівництва їх роботою (26 грудня 1929 року – 17 грудня 1930 року), 255 арк.

1.11. Оп. 5. Спр. 155. Тези доповіді ЦК УТЧХ про організаційно-масову і військово-санітарну роботу товариства в 1928-1929 роках. Листування з інспекцією НКВС УСРР і окрвиконкомамаи про розгляд заяв релігійних громад щодо звільнення їх від податку та закріплення церков та синагог (5 січня 1929 року – 27 червня 1929 року), 365 арк.

1.12. Оп. 7. Спр. 127. Листування з партійними, профспілковими та іншими громадськими організаціями про роботу добровільних товариств.

Шефство над військовими частинами, святкування революційних свят (2 січня 1931 року – 11 грудня 1931 року), 373 арк.

Ф. 2 Рада Народних Комісарів УСРР

1.13. Оп. 2. Спр. 83. Листування з Центральним управлінням надзвичайних комісій України, Управліннями командування всіма збройними силами України про сприяння роботі Всеобучу, залучення військових частин до участі в охороні продовольства, надання автотранспорту та коней для його перевезення (15 січня 1921 року – 31 грудня 1921 року), 229 арк.

1.14. Оп. 7. Спр. 81. Постанови РНК УСРР. Оригінали № 1-41 (січень 1939 року), 236 арк.

1.15. Оп. 7. Спр. 86. Постанови РНК УСРР. Оригінали № 199-228 (лютий-березень 1939 року), 187 арк.

Ф. 5 Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР (29 січня 1919 – 30 грудня 1930 рр.)

1.16. Оп. 2. Спр. 316. Матеріали про реєстрацію статуту Всеукраїнського товариства друзів хімічної оборони і промисловості «Укрдоброхім» . (10 січня 1924 р. – 11 січня 1925 р.), 50 арк.

1.17. Оп. 2. Спр. 1198. Статути різних товариств і спілок. (4 червня – 24 червня 1925 р.), 56 арк.

1.18. Оп. 3. Спр. 465. Статути товариств, спілок, артілей і переписка про їх реєстрацію. (5 січня – 5 вересня 1927 р.), 463 арк.

Ф. 565 Всеукраїнська рада товариства «Тсоавіахім»

1.19. Оп. 1. Спр. 124. Директиви по 5 лотереї.

1.20. Оп. 1. Спр. 186. Книга розрахунків за 1932 р. № 5.

1.21. Оп. 1. Спр. 188. Особові рахунки районів за 1932 р. № 7.

Ф. 587 Центральна Українська Рада товариства друзів автомобіля, трактора і хорошої дороги (ЦР Укравтодора). 1932 – 1935 рр.

1.22. Оп. 2. Од. зб. 17. Протоколи засідання секретаріату від 17.07.1933 р. про відкриття показової школи шоферів, про стан роботи по реалізації білетів 4-ї Всесоюзної лотереї Автодору по Донецькій області. Відомості про участь організацій Автодору України в прополочній і уборочній кампаніях. Штатний розклад Секретаріату на 1.УП.1933 р.

1.23. Оп. 2. Од. зб. 176. Відомості про підсумки роботи за період 1-го п'ятирічного плану і плани роботи в 2-й п'ятирічці за 1935 р. (1935 рік).

Ф. 2605 Бюро професійних спілок Півдня Росії. м. Харків. Бюро України, Дону, Кубані і Криму Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (Південбюро ВЦРПС). м. Харків. Українське бюро Всеросійської Центральної Ради професійних спілок (Укрбюро ВЦРПС). м. Харків

1.24. Оп. 2. Од. зб. 810. Матеріали про проведення і хід соцзмагання на підприємствах України (протоколи, обіжники, доповіді, резолюції, огляди, листування) (18 січня 1929 року – 27 січня 1930 року), 479 арк.

1.25. Оп. 3. Од. зб. 167. Матеріали про популяризацію будівництва Дніпрельстану і про стан електростанції Херсонської і Донецької округи (протоколи, виписи з протоколів, пропозиції, листування) (7 січня – 26 грудня 1930 року), 38 арк.

1.26. Оп. 3. Од. зб. 313. Матеріали про підписку на 3-ю позику індустріалізації (протоколи, обіжники, зведення, листування, інформації) (8 січня – 22 грудня 1930 року), 111 арк.

1.27. Оп. 3. Од. зб. 1085. Матеріали про участь профспілок у проведенні громадських господарчих кампаній (протоколи, обіжники, доповідні записки, відомості, листування) (15 січня – 25 грудня 1931 року), 440 арк.

Ф. 4402 Особистий фонд Власа Яковича Чубаря. 1923-1934 рр.

1.28. Оп. 1. Од. зб. 137. Стенограма доповіді В. Я. Чубаря на II-му Всеукраїнському з'їзді Тсоавіахіму. (лютий 1930 р.), 64 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України (ЦДАГО України)**

**Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України (ЦК КП(б)У)**

1.29. Оп.1. – Спр.806. Стенограма ХУІ з'їзду КП(б)У (правлений екз., частина 1) (25.01.1949 – 28.01.1949 р.), 423 арк.

1.30. Оп. 7. Спр. 505. Матеріали к протоколу № 18 (пункты 58-123) засідання Секретариата ЦК КП(б)У (05.02.1938 – 14.02.1938 р.), 305 арк.

1.31. Оп. 20. Спр. 2025. Резолюція Оргбюро ЦК РКП/б/ по докладу комісії о формах массовых общественных организаций. Выписки из протоколов засіданий Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У, письма, справки о работе массовых добровольных обществ «Красный Крест», «Культсмычка», «Ликбес» и др. 1925 г., 44 арк.

1.32. Оп. 20. Спр. 2529. Проект резолюції Секретаріату ЦК КП(б)У щодо роботи Всеукраїнської комісії «Тижня оборони», протоколи засідань мобілізаційної комісії, листи, доповідні записки щодо роботи товариства Тсоавіахіму, Червоного Хреста про проведення воєнної підготовки серед населення республіки (23 серпня 1923 року – 5 січня 1927 року), 41 арк.

1.33. Оп. 20. Спр. 2708. Доповідні записки, довідки, листи партійних та радянських органів влади, резолюції доповідей, листування щодо питань створення добровільних товариств («Культурних зв'язків з закордоном». Тсоавіахіму, Всеукраїнського відділення Товариства політкаторжан, Червоного Хреста та ін.) та їх діяльність (4 січня 1928 року – 22 грудня 1928 року), 66 арк.

1.34. Оп. 20. Спр. 5309. Докладные записки, письма отдела агитации и массовых кампаний ЦК КП/б/У, Центрального Совета Союза воинствующих безбожников, ВЦИКа, Днепропетровского комитета общества Красного Креста, добровольных обществ Осоавиахима УССР и Укравтодора в ЦК КП/б/У о состоянии антирелигиозной пропаганды, работе обществ. 1932 г., 48 арк.

1.35. Оп. 20. Спр. 5480. Постановление комиссии политбюро ЦК ВКП(б) о прошедших переменах в руководящем составе ОГПУ. Докладные записки, справки ГПУ УССР и его отделов о положении дел на селе, состоянии организации Автодора на Украине, текучести кадров, выходах из колхозов, реагировании рабочих Донбасса на приговор по делу взрыва на шахте № 31, ходе хлебозаготовки и посевной кампании, борьбе с контрреволюционными элементами, опись сводок ГПУ. 1932 г., 179 арк.

1.36. Оп. 20. Спр. 5005. Протоколы пленумов, заседаний бюро Люксембургского райкома КП(б)У, отчет о работе райкома КП(б)У за период с 20 апреля 1930 года по 1 июля 1931 года, районные партийные собрания (02.01.1931 – 28.11.1931 г.), 264 арк.

1.37. Оп. 20. Спр. 6206. Справки, выписки из протоколов, переписка ВУСПС, комитетов профессиональных союзов. Проекты постановлений ЦК КП/б/У, докладные записки, справки, переписка о работе добровольных обществ /Осоавиахим, Красный Крест, МОПР/. 1933 г., 48 арк.

1.38. Оп. 20. Спр. 6460. Циркулярные письма ЦК КП/б/У, докладные записки общественных организаций, ЦК ЛКСМУ о работе добровольных обществ Осоавиахима, Красного Креста., 45 арк.

1.39. Оп. 20. Спр. 6658. Директивы письма, докладные записки, справки, телеграммы ЦК ВКП(б), ЦК КП/б/У, обкомов партии, Центрального Совета ОСОВИАХИМА УССР о работе добровольных обществ «Осоавиахим», «Автодор», «Друг детей», «МОПР», Дома обороны, состоянии подземных сооружений г. Киева 1935 г., 59 арк.

1.40. Оп. 20. Спр. 6878. Приветствие СНК УССР и ЦК КП(б)У у съезде работников общества Красного Креста и Красного Полумесяца. Докладные записки, оперативные сводки, справки руководящих органов общества Красного Креста и Красного Полумесяца о работе организации общества и МОПРа., 123 арк.

1.41. Оп. 20. Спр. 6879. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У, Комісії оборони при РНК УРСР та ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листування з питань організації та проведення оборонно-масової роботи (9 січня 1936 року – 12 грудня 1936 року), 119 арк.

1.42. Оп. 20. Спр. 7106. Доповідні записки, інформаційні повідомлення партійних та радянських органів про роботу товариств Тсоавіахіму та Українського Червоного Хреста (11 січня 1937 року – 8 липня 1937 року), 58 арк.

1.43. Оп. 21. Спр. 26. Директивні листи. Доповідні записки ПУ УВО та Штабу округу, ДПУ та НКВС, листування з ними з питань військово-мобілізаційної роботи, підготовка лікарень до потреб військового часу. Список лікарень та ліжкових місць (3 лютого 1928 року – 31 грудня 1928 року), 81 арк.

1.44. Оп. 21. Спр. 39. Директивні листи ЦК КП(б)У, ПУ УВО, доповідні записки, висновки обстеження уповноважених окружних комітетів партії, ПУ УВО до ЦК КП(б)У щодо проведення окружних маневрів, військових ігор, міжзборової роботи, бойової готовності (15 січня 1929 року – 3 жовтня 1929 року), 56 арк.

1.45. Оп. 21. Спр. 69. Доповідні записки, інформаційні повідомлення партійних та радянських органів про роботу товариств Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДР. Телеграма до окружної ради товариства Тсоавіахіму щодо запровадження у програмі підготовки тематики тактики вуличного бою та партизанських дій (21 січня 1929 року – 18 вересня 1929 року), 16 арк.

1.46. Оп. 21. Спр. 77. Витяг з протоколу засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), директива ЦК КП(б)У, листування з ЦК ВКП(б), окружними комітетами партії, ПУ УВО про порядок звітності з питань мобілізаційної роботи парткомів, здійснення партійного контролю і керівництва мобілізаційною роботою громадських організацій, використання та повернення мобілізаційних документів (25 січня 1929 року – 20 грудня 1929 року), 44 арк.

1.47. Оп. 21. Спр. 127. Директивний лист ЦК КП(б)У до окружних комітетів партії, листи. Відомості ЦК УТЧХ до ЦК КП(б)У про забезпечення окружних філій партійними працівниками, укомплектування шпиталів політичним складом, військово-мобілізаційну роботу. Список окружних філій Червоного Хреста та їх працівників (15 березня 1930 року – 7 листопада 1930 року), 40 арк.

1.48. Оп. 21. Спр. 128. Доповідні записки, листи всеукраїнського товариства сприяння обороні й авіаційно-хімічному будівництву до ЦК КП(б)У, листування з ним щодо військово-мобілізаційної діяльності (22 травня 1930 року – 31 жовтня 1930 року), 24 арк.

1.49. Оп. 21. Спр. 145. Тимчасове положення, відомості ЦК КП(б)У, директивні листи Штабу УВО та РНК УСРР. План РНК УСРР для ЦК КП(б)У про участь партійних і громадських організацій України у проведенні експериментальної мобілізації РСЧА, наслідки її проведення (31 серпня 1931 року – 18 січня 1932 року), 162 арк.

1.50. Оп. 21. Спр. 190. Звіти керівників підкомісій Центральної комісії з питань проведення експериментальної мобілізації. Звіт ЦК УЧХ до ЦК КП(б)У про участь товариства у експериментальній мобілізації (27 вересня 1931 року – 13 жовтня 1931 року), 16 арк.

1.51. Оп. 21. Спр. 262. Директивні листи ЦК КП(б)У до партійних органів, Політичного управління РСЧА щодо участі партійних організацій у справі ППО. Положення РНК СРСР щодо проведення ППО у державі та

участь ЦК УТЧХ у заходах ППО на території України (21 січня 1932 року – 1 листопада 1932 року), 16 арк.

1.52. Оп. 21. Спр. 289. Постанови, звіти, доповідні записки, відомості обкомів партії до ЦК КП(б)У щодо складання мобілізаційних планів, наслідки проведення нарад, мобілізаційної готовності партійних, радянських і громадських організацій областей і районів України. Зауваження інструкторів ЦК КП(б)У і обкомів партії з цих питань (20 січня 1933 року – 10 квітня 1934 року), 148 арк.

1.53. Оп. 21. Спр. 308. Доповідні записки, доповідь ЦК УТЧХ УСРР до ЦК КП(б)У, листування з ним щодо питань мобілізаційної готовності товариства, забезпечення політичним складом пунктів, організація їх культурно-освітнього обслуговування, з інших питань військово-мобілізаційної роботи (22 лютого 1933 року – 2 січня 1934 року), 54 арк.

1.54. Оп. 21. Спр. 346. Листування з партійними органами, народними комісаріатами України, УВО про кількість осередків органів міліції, діяльність мобсекторів парторганів, складання мобпланів, з інших питань військово-мобілізаційної роботи (3 січня 1934 – 30 січня 1934 р.), 6 арк.

1.55. Оп. 21. Спр. 352. Відозва Президії 2-ої облконференції Тсоавіахіму Київщини. Листування з Тсоавіахімом про роботу його Центральної ради (1 січня 1934 – 27 березня 1934 р.), 19 арк.

1.56. Оп. 21. Спр. 354. Протокол Всеукраїнського штабу по проведенню місячника протиповітряної оборони. Лист Кам'янського міського комітету КП(б)У до ЦК КП(б)У про надіслання працівника для пункту ППО (7 січня 1934 – 2 квітня 1934 р.), 28 арк.

Ф. 7 Центральний комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України.

1.57. Оп. 1. Спр. 407. Доклад о состоянии работы Всеукраинского Совета «Осоавиахима», инструкции по проведению «Недели обороны» и о военной

подготовке комсомольцев школ и фабзавучей (01.01.1928 – 02.02.1930 гг.), 144 арк.

1.58. Оп. 1. Спр. 608. Проекты резолюций У11 съезда ЛКСМУ (ноябрь 1931 г.), 38 арк.

1.59. Оп. 1. Спр. 741. Проекты решений Секретариата ЦК ЛКСМУ об оздоровлении молодежи (13.04.1931 – 13.06.1931), 20 арк.

1.60. Оп. 1. Спр. 742. Выписки из протоколов заседаний Секретариата и Бюро ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМУ об участии комсомола в военной работе (15.09.1931 – 15.05.1935), 173 арк.

1.61. Оп. 1. Спр. 1021. Отчет о работе комсомола Украины накануне XII съезда КП(б)У (1934 год), 34 арк.

1.62. Оп. 1. Спр. 1053. Протоколы заседаний Бюро ЦК ЛКСМУ и материалы к ним (23.01.1934 – 28.04.1934), 152 арк.

1.63. Оп. 1. Спр. 1192. Протоколы заседания организационной комиссии по созыву 1-го Всеукраинского слета молодежи – ударников обороны, списки ударников оборонной работы по Украине, сводки о сдаче военно-технического экзамена (1.02.1934 – 19.11.1935 гг.), 199 арк.

1.64. Оп. 1. Спр. 1330. Докладные записки, справки об участии комсомола в военно-физкультурной работе (3.03.1935 – 15.03.1936 гг.), 59 арк.

1.65. Оп. 1. Спр. 1337. Справка об оборонной работе комсомола за период с 1931-1935 годы и проект рапорта 1X съезду ЛКСМУ от Осоавиахима Украины (1936 год), 24 арк.

1.66. Оп. 12. Спр. 399. Копии постановлений Секретариата ЦК ЛКСМУ об участии комсомольцев в работе Автодора и Авиахима (04.05.1932 – 03.09.1932 г.), 7 арк.

1.67. Оп. 12. Спр. 741. Постановления ЦК КПБУ, ЦК ЛКСМУ, справки, сведения и переписка по военно-оборонной работе (23.01.1935 – 16.11.1935), 43 арк.

Державний архів Російської Федерації (м. Москва).

Ф. 8355 Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім). 1927-1948.

1.68. Оп. 1. Спр. 5. Протоколи засідань Президиума Союзу Осоавіахім ССРСР 1.09.1927 – 29.12.1927., 57 арк.

1.69. Оп. 1. Спр. 6. Стенограми засідань Президиума Союзу Осоавіахім ССРСР.4.02.1927-27.05.1927., 170 арк.

1.70. Оп. 1. Спр. 11. Протоколи об'єдінительних засідань президиумів Союзу Осоавіахім ССРСР і Осоавіахім РСФСР 8 марта – 22 марта 1928г., 165 арк.

1.71. Оп. 1. Спр. 12. Протоколи об'єдінительних засідань президиумів Союзу Осоавіахім ССРСР і Осоавіахім РСФСР 29 марта – 27 сентября 1928г., 168 арк.

1.72. Оп. 1. Спр. 25. Протоколи об'єдінених засідань президиума Союзу Осоавіахім ССРСР і РСФСР. 10 января – 26 сентября 1929 года., 147 арк.

1.73. Оп. 1. Спр. 32. Протоколи об'єдінених засідань президиумів ОСО ССРСР і ОСО РСФСР. 10.01.1930. – 30.12.1930., 156 арк.

1.74. Оп. 1. Спр. 33. Стенограми засідань 2-го съезда Осоавіахіма. 11-12 февраля 1930 года., 212 арк.

1.75. Оп. 1. Спр. 34. Стенограми засідань 2-го съезда Осоавіахіма. 11-12 февраля 1930 года., 235 арк.

1.76. Оп. 1. Спр. 46. Інформаційні листи, інструкції, положення ЦС ОСО ССРСР. 2.04.1931. - декабрь 1931., 61 арк.

1.77. Оп. 7. Спр. 48. Прикази ЦС Осоавіахіма ССРСР і РСФСР 25 февраля – 31 декабря 1939 г., 147 арк.

1.78. Оп. 7. Спр. 62. Отчеты о работе Осоавиахима на морском и речном флоте СССР за первое полугодие 1939 года и политдонесения (Начато сентябрь 1939 года – закончено март 1940), 53 арк.

1.79. Оп. 1. Спр. 70. Протоколы заседаний бюро президиума ЦС Осоавиахима СССР (4.01.1933.-13.04.1933), 271 арк.

1.80. Оп. 1. Спр. 72. Информационные сводки, статистические сведения за 1933 год., 79 арк.

1.81. Оп. 1. Спр. 81. Протоколы заседаний президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР. 9 января 1934 – 22 декабря 1934г., 246 арк.

1.82. Оп. 1. Спр. 86. Постановления Бюро Президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР 1 октября 1934 – 31 декабря 1934 года., 226 арк.

1.83. Оп. 1. Спр. 97. Протоколы объединенного заседания 6 пленума ЦС Осоавиахима ССР и РСФСР 25-28 августа 1935 г., 138 арк.

1.84. Оп. 1. Спр. 99. Протоколы заседаний президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР.19 января – 16 июня 1935г., 240 арк.

1.85. Оп. 1. Спр. 104. Стенограмма 1-го слета стахановцев авиации Осоавиахима 7 апреля 1936 года., 234 арк.

1.86. Оп. 1. Спр. 105. Стенограмма 1-го слета стахановцев авиации Осоавиахима 7 апреля 1936 года., 241 арк.

1.87. Оп. 1. Спр. 105. Постановления президиума ЦС Осоавиахим СССР и РСФСР. 1 апреля 1936 – 24 июля 1936., 203 арк.

1.88. Оп. 1. Спр. 110. Постановления президиума ЦС Осоавиахим СССР и РСФСР. 1 апреля 1936 – 24 июля 1936., 203 арк

1.89. Оп. 1. Спр. 113. Протоколы совещаний заместителей председателя ЦС ОСО СССР и РСФСР. 15.06.1936 – 23.12.1936., 101 арк.

1.90. Оп. 1. Спр. 114. Стенограммы заседаний комитета маломощных авиэток от 3 января 1936 и совещания при управлении авиации ЦС ОС СССР 4 июня 1936 года., 52 арк.

1.92. Оп. 1. Спр. 115. Стенографические отчеты совещаний авиации Осоавиахима 25, 26, 27, 28 июля 2 августа и 21 ноября 1936 года (25 августа – 21 ноября 1936 года), 451 арк.

1.93. Оп. 1. Спр. 117. Стенограмма 7 Пленума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР 26-27 июня 1937 г., 268 арк.

1.94. Оп. 1. Спр. 120. Протоколы заседаний Президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР 9 января – 28 апреля 1937 г., 199 арк.

1.95. Оп. 1. Спр. 121. Протоколы заседаний Президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР 9 мая – 8 августа 1937 г., 172 арк.

1.96. Оп. 1. Спр. 126. Стенограммы совещаний актива ЦС ОСО СССР. 28.03.1937. – 29.03.1937 г., 160 арк.

1.97. Оп. 1. Спр. 143. Протоколы заседаний президиума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР 22 ноября – 20 декабря 1938 г., 129 арк.

1.98. Оп. 1. Спр. 146. Стенограммы совещания председателей республиканских, краевых и областных советов Осоавиахима 6 января – 8 января 1938 г., 153 арк.

1.99. Оп. 1. Спр. 147. Стенограмма авиационного совещания начальников и комиссаров аэроклубов Осоавиахима 10-11 января 1938 г., 204 арк.

1.100. Оп. 1. Спр. 149. Стенограммы совещания комиссаров аэроклубов Осоавиахима 14-15 марта 1938 г., 280 арк.

1.101. Оп. 1. Спр. 150. Стенограмма авиационного совещания начальников и комиссаров аэроклубов Осоавиахима 20-22 сентября 1938 г., 312 арк.

1.102. Оп. 1. Спр. 158. Стенограммы пленума ЦС Осоавиахима Украинской ССР 27-28 апреля 1938 г., 317 арк.

1.103. Оп. 1. Спр. 175. Стенограммы докладов на Президиумах и совещаниях ЦС Осоавиахима СССР 5 марта – 1 декабря 1939., 426 арк.

1.104. Оп. 1. Спр. 177. Стенограмма Всесоюзного совещания комиссаров авиации Осоавиахима 22 апреля 1939 г., 170 арк.

1.105. Оп. 1. Спр. 197. Доклад 8 Пленуму ЦС Осоавиахима СССР ИРСФСР «Об итогах работы за 1939 г. и плане работы на 1940 г.» июнь 1939 г., 147 арк.

1.106. Оп. 1. Спр. 206. Стенограммы радиоперекличек и совещаний 6 февраля – 24 марта 1941 г., 188 арк.

1.107. Оп. 1. Спр. 207. Стенограммы совещаний и радиоперекличек по подготовке к 1 Всесоюзной конференции Осоавиахима 26 мая - 21 июня 1941 г., 313 арк.

1.108. Оп. 1. Спр. 208. Справочный материал к докладу на 1 Всесоюзной конференции Осоавиахима 28 апреля – 21 июня 1941 г., 300 арк.

1.109. Оп. 1. Спр. 257. Копия постановления № 1750 от 8 августа 1935 г. СНК СССР и ЦК ВКП(б) об Осоавиахиме 8 августа 1935 г., 10 арк.

1.110. Оп. 1. Спр. 258. Устав Союза обществ содействия обороне, авиационному строительству утвержденный оргбюро ЦК ВКП(б) 26 декабря 1936 г., 8 арк.

1.111. Оп. 1. Спр. 259. – Отчет ЦС ОСО СССР третьему съезду 1936 г., 62 арк.

1.112. Оп. 1. Спр. 331. Справки, выдержки из журналов и газет по истории Осоавиахима май 1921 – апрель 1948 г., 154 арк.

1.113. Оп. 1. Спр. 414. Переписка с советами Осоавиахима об открытии аэроклубов 17.03.1938. – 2.12.1938 г., 160 арк.

1.114. Оп. 1. Спр. 437. Краткий отчет о 13 Всесоюзных авиамodelьных состязаниях имени 15-летия советского авиамodelизму 10-20 августа 1939 г., 36 арк.

1.115. Оп. 1. Спр. 439. Положение о санитарной службе авиации Осоавиахима 11.01.1940. – 20.06.1940 г., 12 арк.

1.116. Оп. 1. Спр. 685. Руководящие указания по организации работы оборонного изобретательства (май 1932 – ноябрь 1932), 21 арк.

1.117. Оп. 1. Спр. 686. Руководящие указания по организации работы оборонного изобретательства (январь 1933 – май 1933), 49 арк.

1.118. Оп. 1. Спр. 113. Стенограмма Всесоюзного сбора инспекторов политработы ОСО 1 ноября 1936 г., 65 арк.

1.119. Оп. 7. Спр. 10. Протоколы бюджетной комиссии, информационные сводки, директивные указания организациям по массово-спортивной работе ОСО на железнодорожном транспорте январь-декабрь 1934 года., 96 арк.

1.120. Оп. 7. Спр. 61. Отчет о работе ЦС ОСО водного транспорта СССР за 1939 год. Январь 1940 года., 84 арк.

Ф. 9402 Товариство друзів хімічної оборони і хімічної промисловості.

1.121. Оп. 1. Спр. 1. Протоколы заседаний Президиумов 6 июня – 27 декабря 1924 г., 289 арк.

1.122. Оп. 1. Спр. 4. Разные секретные материалы по секретариату ЦС 15 июня 1924 – 31 декабря 1924г., 86 арк.

1.123. Оп. 1. Спр. 5. Секретные материалы по научно-технической секции июль 1924 – май 1925 г., 11 арк.

1.124. Оп. 1. Спр. 6. Разные секретные материалы по секретариату Доброхима СССР 5 января – 5 июня 1925 г., 38 арк.

Ф. 9403 Товариство сприяння обороні Союзу РСР 1923-1927 роки.

1.125. Оп. 1. Спр. 23. Протоколы заседаний отделений ВНО Украины 22.07. – 9.11 1924 года., 172 арк.

1.126. Оп. 1. Спр. 24. Протоколы отделений ВНО Украинского военного округа, доклады и отчеты о их деятельности 11.01 – 5.12.1924 года., 212 арк.

1.127. Оп. 1. Спр. 25. Протоколы собраний отделений ВНО УВО 18.01. 1924 - 29 12 1924 года., 203 арк.

1.128. Оп. 1. Спр. 52. Положения и штаты ВНО СССР 8.01 - 28.09.1926 года., 87 арк.

1.129. Оп. 1. Спр. 65. Протоколы, отчетные доклады, бюллетени организаций ВНО и др. материалы по вопросам работы этих организаций 21.01 – 2.04. 1926 г., 187 арк.

1.130. Оп. 1. Спр. 66. Протоколы, отчетные доклады, бюллетени организаций ВНО и др. материалы по вопросам работы этих организаций 20.04 - 12.06.1926 г., 190 арк.

1.131. Оп. 1. Спр. 68. Протоколы, отчетные доклады, бюллетени организаций ВНО и др. материалы по вопросам работы этих организаций 4.1 - 30.4., 179 арк.

1.132. Оп. 1. Спр. 88. Переписка с организациями ОСЦ УВО (доклады, протоколы, отчеты) о работе организации 1.10 – 31.12. 1926-1927 г., 152 арк.

1.133. Оп. 1. Спр. 109. Переписка с организациями ОСО УВО о работе организаций 3.01. – 9.2.1927 год., 56 арк.

Ф. 9404 Товариство друзів авіаційної і хімічної оборони і промисловості (АВІАХІМ) 1925-1927.

1.134. Оп. 1. Спр. 11. Устав Союза обществ Друзей авиационной и химической промышленности СССР 19.09.1925 - 2.7. 1926 год., 11 арк.

1.135. Оп. 1. Спр. 23. Отчет о работе советов, президиумов, бюро президиумов, секретариатов и секций союза Авиахим СССР и АВИАХИМ РСФСР (за время с 1 июня 1925 года по декабрь 1926 года.), 39 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії.

Ф.17 Центральный комитет ЦК ВКП (б).

1.136. Оп. 3. Спр. 980. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) 1 сентября 1936 г., 186 арк.

1.137. Оп. 3. Спр. 987. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) май-июль 1937 г., 229 арк.

1.138. Оп. 3. Спр. 997. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) 1938 год., 136 арк.

1.139. Оп. 3. Спр. 998 Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) апрель-июнь 1938 год., 128рк.

1.140. Оп. 3. Спр. 999. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) апрель-июнь 1938 год., 100 арк.

1.141. Оп. 3. Спр. 1002. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) октябрь 1938 г., 130 арк.

1.142. Оп. 3. Спр. 1018. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) декабрь 1939 г., 119 арк.

1.143. Оп. 3. Спр. 1023. Протоколы заседаний политбюро ЦК ВКП(б) май 1940 г., 129 арк.

1.144. Оп. 21. Спр. 2900. Протоколы заседаний пленумов обкома КП(б)У с материалами от 15 января 1934 года до 21 февраля 1934 года., 19 арк.

1.145. Оп. 21. Спр. 4740. Протокол и стенограмма заседаний 8 пленума Винницкого обкома КП(б)У с материалами 7 августа 1939 – 8 августа 1939 года., 191 арк.

1.146. Оп. 21. Спр. 4756. Протоколы заседаний Винницкого бюро обкома КП(б)У с материалами 16 декабря 1935 года 31 декабря 1935 года., 80 арк.

1.147. Оп. 21. Спр. 4760. Протоколы заседаний Винницкого бюро обкома КП(б)У с материалами 29 июня 1936 – 11 августа 1936 года., 205 арк.

1.148. Оп. 21. Спр. 4778. Протоколы заседаний Винницкого бюро обкома КП(б)У с материалами 19 ноября 1938 – 30 декабря 1938 года., 148 арк.

1.149. Оп. 21. Спр. 4889. Протоколы заседаний Днепропетровского бюро обкома КП(б)У с материалами 20 июля 1939 года – 27 августа 1939 года., 261 арк.

1.150. Оп. 22. Спр. 3540. Протоколы № 163-169 заседаний бюро Черниговского обкома КП(б)У 3 - 25 января 1940 года., 227 арк.

Ф.74 Ворошилов К.Е. опись 1. (1881-1969 гг.)

1.151. Оп. 1. Спр. 1. Протоколы и стенограммы 1-го Всесоюзного съезда Авиахима 17 января 1927 г., 279 арк.

1.152. Оп. 1. Спр. 2. Протоколы и стенограммы утреннего и вечернего заседания 1-го Всесоюзного съезда Авиахима 18 января 1927 г., арк.

1.153. Оп. 1. Спр. 3. Протоколы и стенограммы утреннего и вечернего заседания 1-го Всесоюзного съезда Авиахима 19 января 1927 г., арк.

1.154. Оп. 1. Спр. 4. Протоколы заседаний Президиума Союза ОСОавиахим СССР 24-25 января 1927 года., арк.

1.155. Оп. 1. Спр. 14. Стенограммы объединенных заседаний Президиумов ОСО СССР и РСФСР. 1928 г., арк.

1.156. Оп. 1. Спр. 15. Стенограммы объединенных заседаний Президиумов ОСО СССР и РСФСР 1928 г., арк.

1.157. Оп. 1. Спр. 16. Стенограммы объединенных заседаний Президиумов ОСО СССР и РСФСР 1928 г., арк.

1.158. Оп. 1. Спр. 17. Стенограммы объединенных заседаний Президиумов ОСО СССР и РСФСР 1928 г., арк.

1.159. Оп. 1. Спр. 50. Тезисы выступления К. Е. Ворошилова 4 апреля 1928 г., 164 арк.

1.160. Оп. 1. Спр. 109. Рапорты делегаций Всесоюзного слета оборонных бригад Донбасса народному комиссару по военным делам К. Е. Ворошилову (начато 14 июня 1933 – закончено 23 января 1934 года), 47 арк.

1.161. Оп. 1. Спр. 113. Рапорты К. Е. Ворошилову приуроченные к съезду ударников-осоавиохимовцев., 5 арк.

1.162. Оп. 1. Спр. 145. Тезисы выступления К.Е. Ворошилова на 1-м Всесоюзном съезде ВНО 1926 г., 51 арк.

1.163. Оп. 1. Спр. 147. Тезисы и речь на объединенном заседании съезда Авиахима и пленума ЦК ОСО. Заключительная речь 1927 г., 207 арк.

1.164. Оп. 1. Спр. 159. Речи товарища Ворошилова. Стенограммы выступлений. 1933 год., 181 арк.

1.165. Оп. 1. Спр. 181. – Достижение красной армии за год 1925., 36 арк.

1.166. Оп. 1. Спр. 295. Переписка с художниками, артистами, музыкантами и писателями., 33 арк.

1.167. Оп. 2. Спр. 8. Речи и доклады К. Е. Ворошилова на пленумах ЦК ВКП(б) и собраниях партийных организаций. Начато 13.01.1927. Закончено 1.8.1927., 182 арк.

1.168. Оп. 2. Спр. 12. Стенограмма и тезисы доклада К. Е. Ворошилова «Международное и внутренне положение и задачи обороны» на 2 Всеармейском совещании секретарей ячеек ВКП(б) 27 марта 1928 года. Тезисы докладов К.Е. Ворошилова на Пленумах ЦК ВКП(б) (27.3.1928-18.04.1928.), 184 арк.

1.169. Оп. 2. Спр. 88. Приказы РВС СССР, Наркомвоенмора и народного комиссара обороны СССР К. Е. Ворошилова 6.11.1925. – 3.5.1940., 58 арк.

1.170. Оп. 2. Спр. 93. Приказы РВС СССР, Наркомвоенмора и Народного комиссара обороны СССР К. Е. Ворошилова. т.1. 10.12.1925. –17.12.1939., 157 арк.

1.171. Оп. 2. Спр. 97. Письма и записки военных работников по служебным и личным делам, адресованные К. Е. Ворошилову. Т. 3 начато 18.7.1920 – закончено 29.3.1958., 187 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.172. Борьба партии за завершение социалистической реконструкции народного хозяйства. Победа социализма в СССР (1933-1937 гг.) : документы и материалы. – М. : Политиздат, 1961. – 552 с.

2.173. Бюллетень Сталинского Окружного Совета Осоавиахима. – Сталино, 1930.

2.174. Бюллетень Центрального транспортного совета Осоавиахима СССР. – М., 1932.

2.175. Восьмой съезд профессиональных союзов СССР (20-24 декабря 1928 г.) : полный стенографический отчет. – М. : ВЦСПС, 1929. – 748 с.

2.176. Два роки роботи на санітарно-оборонному фронті. – Х. : ЦК ЧХ України, 1934. – 96с.

2.177. Десятый съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи : стенографический отчет. – М. : Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. - Т.1.

2.178. Довідник тсоавіахемівця : статuti, положення, постанови і провідні вказівки. – Х., 1932.

2.179. Договор на социалистическое соревнование между организациями Осоавиахима БССР и УССР. – К., 1938.

2.180. Документи про участь трудящихся України у зміцненні обороноздатності СРСР в роки перших п'ятирічок // Архіви України. - 1986. – № 1. – С. 31-42.

2.181. За рішуче перетворення Тсоавіахіму на резерв РСЧА : (матеріали III Пленуму ЦР Тсоавіохему СРСР). – Х. : Тсоавіохемовець Харківщини, 1932. – 45 с.

2.182. За действительный большевицкий контроль : материалы III Всесоюзного совещания председателей ревизионных комиссий ОСОАВИАХИМа. – М. : ЦС Осоавиахима СССР, 1935.

2.183. Законодательство об обороне СССР. – М. : Воениздат, 1939.– 351 с.

2.184. Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України і Уповноважених РСФРР. – Х., 1920-1937 рр.

2.185. Информационно-методический Бюллетень Президиума Союза Осоавиахим СССР и Осоавиахима РСФСР. – М., 1927-1928.

2.186. Информационно-методический бюллетень Центральной ревизионной комиссии Союза Осоавиахим СССР. – М., 1931.

2.187. Информационно-технический бюллетень. Центральная авиомодельная Лаборатория ЦС Осоавиахима СССР. – М., 1936.

2.188. Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества. 1937 г. – июнь 1941 г. : документы и материалы. – М. : Госполитиздат, 1962. – 404 с.

2.189. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність : зб. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – 2-ге вид. – К., 2006. – 310 с.

2.190. Контрольні цифри з усіх видів робіт осередків Тсовіяхему на 1931 рік. – Х., 1931.

2.191. О порядке учреждения и ликвидации всесоюзных обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли // Собрание постановлений и распоряжений Правительства СССР. – 1930. – № 6. – С. 76.

2.192. О работе первичной организации. – Чернигов, 1938.

2.193. Осоавиахим в деревне. Решения 1-го Всесоюзного совещания по работе Осоавиахима в деревне. – М., 1931.

2.194. От второго к третьему съезду Осоавиахима : отчет ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР третьему Всесоюзному съезду Осоавиахима. М. : Изд. ЦС Осоавиахима, 1936. – 231 с.

2.195. Отчет Союзнабоосоавиахима III Всесоюзному съезду Осоавиахим. – М., 1936.

2.196. Положення про районну раду й керівні органи районного Тсовіяхему // Довідник Тсовіяхемівця : статuti, положення, постанови і провідні вказівки. – Харків, 1931.

2.197. Положення про осередок ТСО-авіохему. – Х., 1933.

1.198. Постанови III поширеного пленуму Чернігівської облради ТСО-авіохему. – Чернігів, 1935.

2.199. Постановление Президиума Центрального Совета ОСОАВИАХИМа СССР и РСФСР от 19 января 1935 г. «О химических отрядах на селе. // Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. - № 2-3. – 1935. – С. 74.

2.200. Постановления II-й обласной конференции Осоавиахима Харьковской области 28.02. – 2.03.1937 г. – Х., 1937.

2.201. Працювати за пляном : вказівки Секретаріату Міської Ради ТСО-авіохему. – К., 1931.

2.202. Про увільнення Товариства допомоги обороні і авіаційно-хімічному будівництву УСРР від місцевих податків і оплат // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – Х., 1928. – № 9. – Арк. 83.

2.203. Решения IV Пленума ЦС Осоавиахима СССР и РСФСР. – М., 1933.

2.204. Рішення III пленуму Центральної Ради Тсоавіохему УСРР. – К., 1935.

2.205. Сборник законов СССР. – 1927. – № 43.

2.206. Сборник материалов 1-го Всесоюзного съезда Авиахима, 2-го Пленума Центрального Совета ОСО и 1-го Всесоюзного съезда Осоавиахима 17-24 января 1927г. – М., 1927.

2.207. Собрание Узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1919.

2.208. Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К. : Народне господарство та облік, 1937.

2.209. Съезды Советов (1917-1936) : документы. – Т. 3. – М. : Госюриздат, 1960.

2.210. Съезды Советов (1923-1937) : документы. – Т. 7. – М. : Госюриздат, 1965.

2.211. Товарищ комсомол : документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. – Т. 1. – М. : Молодая гвардия, 1969.

1.212. Ударні завдання роботи ТСО-авіохему : (резолюції II пленуму ЦР ТСО-авіохему). – Х., 1931.

2.213. Українхрест : статті та матеріали : збірник. - Ч. 1. – Х. : Видання Головної Управи Українхреста, 1925. – 28 с.

2.214. Устав Союза обществ друзей обороны и авиационно-химического строительства (Осоавиахим). – М., 1927.

2.215. Уставной сборник Союза Осоавиахим СССР. – М. : Осоавиахим, 1929. – 89 с.

2.216. Юбилейный Бюллетень Крымского совета Осоавиахима. – Севастополь, 1928.

3. Періодика

3.217. Авиация и химия. – 1931. - № 9.

3.218. Авиация и химия. – 1927. - № 8.

3.219. Авиация и химия. – 1928. - № 2,

3.220. Авиация и химия. – 1928. - № 7.

3.221. Авиация и химия. – 1929. - № 6.

3.222. Авиация и химия. – 1929. - № 7.

3.223. Авиация и химия. – 1929. - № 10.

3.224. Авиация и химия. – 1930. - № 11.

3.225. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1933. - № 15-16.

3.226. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1933. - № 17.

3.227. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1934. - № 2.

3.228. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1934. - № 9.

3.229. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1934. - № 1.

3.230. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1934. - № 14.

3.231. Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1935. - № 1.

3.232. Вестник ПВО. – 1932. - № 2.

- 3.233. Вісті ВУЦВК – 1929. - 12 вересня.
- 3.234. Военный вестник. – 1923. - № 15.
- 3.235. Известия ЦК ВКП(б). – 1929. - № 43-44.
- 3.236. Известия ЦС Осоавиахима СССР. –1938. - 10 октября (№ 13).
- 3.237. Известия ЦС Осоавиахима СССР. –1938. - 30 ноября (№ 15-16).
- 3.238. Комсомолец України. – 1932. - 9 червня.
- 3.239. Комсомолец України. – 1931. - 3 листопада.
- 3.240. Комуніст. – 1940. - 12 травня.
- 3.241. Комуніст. – 1940. - 14 січня.
- 3.242. Красная звезда. – 1924. - 17 августа.
- 3.243. Красная звезда. – 1940. - 8 января.
- 3.244. На варті. – 1930. - № 2-3.
- 3.245. На страже : орган Центрального и Московского советов Осоавиахима СССР. – 1928. - 12 июня.
- 3.246. На страже. - 1929. – 1 января.
- 3.247. На страже. – 1931. - 1 января.
- 3.248. На страже. – 1928. - 10 апреля.
- 3.249. На страже. – 1930. - 10 февраля.
- 3.250. На страже. – 1929. - 11 октября.
- 3.251. На страже. – 1931. - 11 февраля.
- 3.252. На страже. – 1934. - 12 апреля.
- 3.253. На страже. – 1939. - 12 сентября.
- 3.254. На страже. – 1929. - 14 июня.
- 3.255. На страже. – 1935. - 14 октября.
- 3.256. На страже. – 1935. - 16 апреля.
- 3.257. На страже. – 1929. - 16 апреля.
- 3.258. На страже. – 1931. -17 декабря.
- 3.259. На страже. – 18 апреля 1936.
- 3.260. На страже. – 1929. - 18 июня.

- 3.261. На страже. – 1936. - 18 ноября.
- 3.262. На страже. – 1929. - 2 июля.
- 3.263. На страже. – 1936. - 20 ноября.
- 3.264. На страже. – 1929. - 23 августа.
- 3.265. На страже. – 1929. - 25 января.
- 3.266. На страже. – 1934. - 26 марта.
- 3.267. На страже. – 1931. - 26 ноября.
- 3.268. На страже. – 1931. - 27 января.
- 3.269. На страже. – 1932. - 4 августа.
- 3.270. На страже. – 1936. - 4 марта.
- 3.271. На страже. – 1932. - 4 марта.
- 3.272. На страже. – 1935. - 6 мая.
- 3.273. На страже. – 1936. - 6 января.
- 3.274. На страже. – 1932. - 9 апреля.
- 3.275. Оборона. – 1932. - 20 августа.
- 3.276. Осоавиахим : орган ЦС Осоавиахима СССР. – 1929. - № 16.
- 3.277. Осоавиахим. – 1929. - № 21.
- 3.278. Осоавиахим. – 1929. - № 11.
- 3.279. Осоавиахим. – 1929. - № 7.
- 3.280. Осоавиахим. – 1930. - № 11.
- 3.281. Осоавиахим. – 1930. - № 13.
- 3.282. Осоавиахим. – 1930. - № 17.
- 3.283. Осоавиахим. – 1930. - № 18.
- 3.284. Осоавиахим. – 1930. - № 4-5.
- 3.285. Осоавиахим. – 1930. - № 7-8.
- 3.286. Осоавиахим. – 1931. - № 17.
- 3.287. Осоавиахим. – 1931. - № 3.
- 3.288. Осоавиахим. – 1931. - № 5.
- 3.289. Осоавиахим. – 1931. - № 1.

- 3.290. Осоавиахим. – 1932. - № 7-8.
- 3.291. Осоавиахим. – 1932. - № 5-6.
- 3.292. Осоавиахим. – 1933. - № 7-8.
- 3.293. Осоавиахим. – 1929. - № 6.
- 3.294. Партийно-политическая работа в РККА. – 1939. - № 19.
- 3.295. Правда. – 1929. - 13 января.
- 3.296. Пролетарский путь. – 1929. - 28 сентября.
- 3.297. Советская Украина. – 1940 року. - 16 липня.
- 3.298. Советское строительство : журнал ЦИК СССР. – 1933. - № 9.
- 3.299. Советское строительство. – 1936. - № 10.
- 3.300. Социалистический Донбасс. – 1933. - 12 августа.
- 3.301. Сталинское племя. – 1939. - 27 квітня.
- 3.302. Сталинское племя. – 1939. - 9 травня.
- 3.303. Трудовая правда. – 1928. – 20 июля.
- 3.304. Химия и оборона. – 1935. – № 9.
- 3.305. Химия и оборона. – 1936. – № 1.
- 3.306. Химия и оборона. – 1936. – № 7.
- 3.307. Химия и оборона. – 1940. – № 2.
- 3.308. Червона Армія. – 1931. - 6 вересня.
- 3.309. Червоний Хрест. – 1932. – № 1.
- 3.310. Червоний Хрест. - 1932. - № 3-4.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, статті

- 4.311. Крылатый богатырь : документальная повесть / В. П. Яковлев, К. В. Боброва, Г. Г. Шмаков. – М. : ДОСААФ СССР, 1984.
- 4.312. Алексинский М. Осоавиахим и Красная армия / М. Алексинский, К. Механошин. – М., 1928.

4.313. Анохин А. И. Они были первыми (очерк о руководителях оборонного общества) / А. И. Анохин. – М. : «Магистр-ПРО», 2000. – 240 с.

4.314. Антонов С. Работа первичной организации Осоавиахима / С. Антонов. – М., 1938. – 36 с.

4.315. Артемов Ж. Л. Некоторые вопросы военно-патриотической работы Коммунистической партии в довоенные годы / Ж. Л. Артемов // Труды ВПА им. В.И. Ленина. - Вып. 61. – М., 1968.

4.316. Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм / Ю. В. Бабко – К., 1974.

4.317. Баланін В. Що таке Доброзем і яка від його користь селянину? / В. Баланін. – Х., 1925.

4.318. Боевой отряд советских патриотов : краткий очерк истории ДОСААФ Украины / За ред. Д. Д. Пиха, С. Н. Кириченко, Г. Г. Письменный. – К. : Молодь, 1971. – 278 с.

4.319. Боевой отряд советских патриотов : очерк истории ДОСААФ УССР / За ред. Д. Д. Пиха, С. Н. Кириченко, Г. Г. Письменный. – К. : Молодь, 1976. – 344 с.

4.320. Боевые взлеты. – М. : Молодая гвардия, 1976. – 255 с.

4.321. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 2001.– 655 с.

4.322. Бойна К. І. Діяльність партійних організацій України щодо розгортання оборонно-масової роботи серед жінок в довоєнні роки / К. І. Бойна // Укр. іст. журн. – 1973. - № 3. – С. 100-105

4.323. Борисов Л. Оборонно-массовая работа ОСОАВИАХИМа (1927-1941 гг.) / Л. Борисов // Военно-исторический журнал. - 1967. – № 8. – С. 40-51.

4.324. Борисов Л. П. Осоавиахим. Страницы истории. 1927-1941 годы / Л. П. Борисов // Вопросы истории. – 1965. - № 6. – С. 45-60.

4.325. Бочин Н. Всесоюзное добровольное общество содействия армии, авиации и флоту (ДОСААФ СССР) / Н. Бочин. – М. : Изд-во ДОСААФ СССР, 1953. – 326 с.

4.326. Брайнин Л. М. Советы в подготовке к очередному призыву в РККА / Л. М. Брайнин, С. Л. Розенблит. – К., 1934. – 254 с.

4.327. Быстров Е. Ф. Деятельность Коммунистической партии по укреплению и развитию Советских Вооруженных Сил в годы довоенных пятилеток (1929- июнь 1941 гг.) / Е. Ф. Быстров, К. К. Столк. – М. : ВПА, 1974. – 241 с.

4.328. В стратосферу. К предстоящему полету первого советского стратостата «Осоавиахим». – Л., 1933.

4.329. Васильев И. Ф. Обороне Родины соответствует : краткий очерк. / И.Ф. Васильев. – М. : Изд-во ДОСААФ СССР. – 1975. – 214 с.

4.330. Васютин Ю. С. Забота партии о подготовке трудящихся к защите Родины / Ю. С. Васютин. – М. : ДОСААФ СССР. – 1976. – 241 с.

4.331. Виноградов Н. Н. КПСС в системе государственных и общественных организаций / Н. Н. Виноградов. – М. : Знание, 1983. – 64 с.

4.332. Виноградов Н. Н. КПСС и массовые организации трудящихся. Историография проблемы : сб. статей. / Н. Н. Виноградов. – Л., 1982.

4.333. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : історичний нарис, події, портрети / О. І. Уткін, В. Г. Бережинський, В. В. Бринцев [та ін.]. О. І. Кузьмук (голова редкол.). – К. : Ін Юре, 2001. – 448с.

4.334. Вневойсковая подготовка ОСОАВИАХИМа. – М., 1933.

4.335. Волковинский В. Н. Возрождение Черноморского Флота в 1920-е годы / В. Н. Волковинский // Вопросы истории. – 1981. – № 6. – С. 74-80.

4.336. Волковинський В. М. Армія і народ у 20-30 роки: участь трудящих у зміцненні Червоної Армії / В. Н. Волковинский. – К. : Либідь, 1990.

4.337. Ворошилов К. Е. За мощное стахановское движение в стране и в Красной Армии. Речь на 1 Всесоюзном совещании работников и работниц-стахановцев 17 ноября 1935 г. / К. Е. Ворошилов. – М., 1935.

4.338. Геронимус А. Партия и Красная Армия / А. Геронимус. – М.-Л., 1928. – 89 с.

4.339. Гимпельсон Е. Г. НЭП и советская политическая система в 20-е годы / Е. Г. Гимпельсон. – М., 2000.

4.340. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1993. - № 2. – С. 38

4.341. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы : 1917 – 1920 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М. : РАН, Институт российской истории, 1998. – 259 с.

4.342. Гимпельсон Е. Г. Становление и эволюция советского государственного аппарата управления : 1917-1930 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М., 2003.

4.343. Гимпельсон Е. Г. Формирование советской политической системы : 1917 – 1923 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М. : Наука, 1995. – 232 с.

4.344. Глуховский С. Массовая оборонная работа профсоюзов / С. Глуховский. – М. : Профиздат, 1941. – 142 с.

4.345. Головки М. Л. Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія : монографія. / М. Л. Головки ; Академія праці і соціальних відносин Федерація професійних спілок України. – К. : Олан, 2004. – 112 с.

4.346. Гошуляк В. Все меньше «белых пятен»: факты массовых репрессий в Осоавиахиме в 30-е годы / В. Гошуляк. // Военные знания. – 1990. – № 7. – С. 20-21.

4.347. Гошуляк В. Осоавиахимовская пятилетка (Из истории оборонного общества в 1929-1933 гг.) / В. Гошуляк // Военные знания. – 1991. – № 11. – С. 26.

4.348. Гошуляк В. По поводу одной резолюции : (научная работа проводимая Осоавиахимом в 1920-е гг.) / В. Гошуляк. // Военные знания – 1991. – № 1. – С. 19.

4.349. Гошуляк В. В. Оборонно-массовая работа партии в годы довоенных пятилеток. / В. В. Гошуляк. – М. : Изд-во МО СССР, 1989. – 146 с.

4.350. Гошуляк В. В. Очерки истории оборонно-массовой работы партии в годы довоенных пятилеток : 1929 – июнь 1941 гг. / В. Гошуляк. – Одесса : Изд-во Одесс. ун-та, 1989. – 204 с.

4.351. Григор'єва Л. В. З досвіду військово-патріотичної діяльності робітничого класу України в роки другої п'ятирічки / Л. В. Григор'єва // Наукові праці з історії КПРС : міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 45. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1971. – С. 125-132.

4.352. Громаков А. Растить защитников Родины (история создания ДОСААФ, роль ДОСААФ в укреплении обороноспособности страны) / А. Громаков // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 6. – С. 3-9.

4.353. Губанов Н. И. Отечество и патриотизм / Н. И. Губанов. – М. : Госполитиздат, 1960. – 144 с.

4.354. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20-30-ті рр. / В. М. Даниленко, С. Г. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.

4.355. Два года О.Д.В.Ф. – М., 1925.

4.356. Дважды орденоносное оборонное / под общ. ред. адмирала флота Егорова Г. М. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ДОСААФ, 1983. – 542 с.

4.357. Десять років Червоної Армії і Тсоавіахем. – Х. : Всеукраїнська Рада Тсоавіахему, 1928. – 52 с.

4.358. Джилас М. Лицо тоталитаризма / Милован Джилас ; [пер. с сербохорватского] – М. : Новости, 1992. – 541 с.

4.359. Дзержинский Ф. Э. Биография. – М. : Политиздат, 1977. – 494 с.

4.360. Довгопол В. М. Боротьба робітників України за зміцнення обороноздатності країни в перші роки соціалістичної індустріалізації / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР : республік. міжвузівський науковий збірник. – Вип.9. – Вид-во ХДУ, 1970. – С. 68-79.

4.361. Егоров Г. М. к вопросу создания, становления и развития ДОСААФ / Г.М. Егоров // Военная мысль. – 1989. – № 9. – С. 51-58.

4.362. Журба М. А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20 – 30-рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 151с.

4.363. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. – К. : Науковий світ, 2002. – 499 с.

4.364. Журба М. А. Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20-30-ті роки ХХ століття) : монографія / М. А. Журба, С.М. Свистович. – К. : «МП Леся», 2010. – 180с.

4.365. Зарзар В. Авиаким / В. Завзар. – М., 1926.

4.366. Зарзар В. Осоавиахим / В. Завзар. – М., 1928.

4.367. Зверев В. Ю. Некоторые вопросы военно-патриотической работы среди трудящихся / В. Ю. Зверев // Военно-исторический журнал. - 1967. - № 3. – С. 33-44.

4.368. Значение и задачи „Доброхима”. – К. : Киевский губернский совет О-ва «Доброхим», 1924. – 58 с.

4.369. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945 : в 6-ти т. – М., Воениздат, 1960-1965. – Т. 1. - 535 с.

4.370. История второй мировой войны. 1939-1945 : в 12-ти т., т. 1,2,3. – М. : Воениздат, 1973-1974.

4.371. История Коммунистической партии Советского Союза. - Т. 5, кн. 1 : 1938-1945 гг. – М. : Политиздат, 1970. – 722 с.

- 4.372. Исторична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 430 с.
- 4.373. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К. : «Молодь», 1971. – 678 с.
- 4.374. Історія робітничого класу Української РСР : у двох томах. – Т.2. / Ред. колегія: І. О. Гуржій (відп. ред.) [і інш.]. – К. : Наукова думка, 1967. – 507с.
- 4.375. Історія Української РСР : у 12 томах. – Т.6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941) / Ред. кол. П. П. Гудзенко (відп. ред.) [і ін.]. – К. : Наукова думка, 1977. – 543 с.
- 4.376. Как работает ОСОАВИАХИМ. – М. : Госиздат, 1927. – 12 с.
- 4.377. Калинин М. И. Речь на 1-м съезде ВНО / М. И. Калинин // Очередные задачи ВНО. – М., 1926.
- 4.378. Калинов В. В. Деятельность Московской партийной организации по усилению оборонно-массовой работы среди трудящихся в годы второй пятилетки / В. В. Калинов. – М. : Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 1988. – 212 с.
- 4.379. Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина : 1917 – 1929 / Эдвард Карр ; [Пер. с англ. Л. А. Черняховской]. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.
- 4.380. Касяненко А. Що таке аерохем? / А. Касяненко. – Х., 1926.
- 4.381. Киевский краснознаменный : история Краснознаменного Киевского военного округа 1919-1972. – М. : Воениздат, 1978. – 394 с.
- 4.382. Киселева Н. В. Возникновение советского феномена массовых добровольных обществ / Н. В. Киселева. – Ростов на Дону, 1998. – 210 с.
- 4.383. Кобелев П. П. XX лет Осоавиахима / П. П. Кобелев. – М. : Редиздат ЦС Осоавиахима СССР, 1947. – 312 с.

4.384. Ковалев И. Я. Комсомол и оборона Родины : 1921-1941 гг. - на материалах Украины / И. Я. Ковалев. – К. : Вища школа, 1975. – 207 с.

4.385. Кожедуб И. Крылатая юность : очерки и воспоминания / И. Кожедуб. – М. : Воениздат, 1958. – 142 с.

4.386. Козлов Н. Укрепление обороны страны – дело всей партии и народа / Н. Козлов // Коммунист Вооруженных сил. – 1968. – № 20. – С. 18-22.

4.387. Кокорин М. А. Партийная ячейка и опытная мобилизация / М. А. Кокорин. – М., 1928. – 88 с.

4.388. Кононенко М. М. Матеріальне забезпечення частин Червоної Армії на Україні (листопад 1918 – червень 1919 рр.) / М. М. Кононенко // Укр. іст. журн. – 1973. – № 5. – С. 52-61.

4.389. Кораблев Ю. И. Вопросы укрепления обороноспособности страны и военного строительства в деятельности Коммунистической партии и Советского государства (1921-1941 гг.) / Ю. И. Кораблев. – М. : Знание, 1975. – 246 с.

4.390. Коржихина Т. П. Документы добровольных обществ переходного периода от капитализма к социализму в СССР (1917-1936 гг.) : состояние и потребность исследования / Т. П. Коржихина // Археографический ежегодник. – М., 1986.

4.391. Коржихина Т. П. Законодательные источники по истории общественных организаций СССР / Т.П. Коржихина // Вспомогательные исторические дисциплины. - Т.18. – М., 1987. – С. 227.

4.392. Коржихина Т. П. Из истории борьбы Советского государства и общественных организаций за новый быт в 20-е годы / Т. П. Коржихина // Из истории партийно-государственного руководства культурным строительством в СССР. – М., 1983.

4.393. Коржихина Т. П. Извольте быть благонадежны / Т. П. Коржихина. – М. : Издательский центр РГГУ, 1997. – 373 с.

4.394. Коржихина Т. П. История добровольных обществ и союзов в советской историографии / Т. П. Коржихина // Вопросы истории. – 1981. – № 3. – С.114-123.

4.395. Коржихина Т. П. О комплектовании государственных архивов СССР материалами общественных организаций / Т. П. Коржихина // Советские архивы. – 1973. – № 4. – С. 37.

4.396. Коржихина Т. П. Общественные организации СССР в 1917-1936 гг. : учебное пособие / Т. П. Коржихина ; под ред. Н. П. Ерошкина: М., 1981. – 142 с.

4.397. Коржихина Т. П. Первый сборник документов об обществах и союзах / Т. П. Коржихина // Советские архивы. – 1971. – № 5.

4.398. Коржихина Т. П. Политическая система СССР в 20-30-е годы / Т. П. Коржихина // Политические системы СССР и стран Восточной Европы в 20-60-е годы. – М., 1991.

4.399. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер. // Вопросы истории. – 1993. – № 7.

4.400. Костецька М. С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України / М. С. Костецька // Укр. іст. журн. – 1988. – № 9. – С. 90-97.

4.401. Котлуков К. Г. От МПВО – к гражданской обороне / К.Г. Котлуков, К. С. Оглоблин, А. И. Сгилевкий. – М. : Атомиздат, 1969. – 80 с.

4.402. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - Изд.7-е. – М. : Политиздат. - Ч. II, Ч.III.

4.403. КПСС и строительство Вооруженных Сил СССР (1918 – июнь 1941 гг.) / под общей ред. Ю. И. Кораблева и М. И. Логинова. – М. : Воениздат, 1959.

- 4.404. Краснознаменное оборонное / авт. кол. Л. П. Борисов, И. Ф. Васильев, А. Л. Мамаев [и др.]. – Изд. 3-е. – М. : ДОСААФ СССР, 1983. – 300 с.
- 4.405. Краснознаменный Черноморский флот. – Изд. 2-е. – М. : Воениздат, 1979. – 311 с.
- 4.406. Красовский М. Я. Вневойсковая подготовка за рубежом. (Польша, Финляндия, Великобритания, Франция, Италия) / М. Я. Красовский. – М., Госиздат военной литературы, 1928. – 145 с.
- 4.407. «Крылатый богатырь». – М. : ДОСААФ СССР, 1984.
- 4.408. Кузнецов Д. Н. Осоавиахим – воздушному флоту / Д. Н. Кузнецов // Военные знания. – 1986. – № 8. – С. 22-23.
- 4.409. Кузнецов Д. Н. Укрепление обороны страны и ДОСААФ / Д. Н. Кузнецов. – М. : ДОСААФ СССР, 1972. – 265 с.
- 4.410. Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. 1919 – 1928 / С.В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
- 4.411. Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с.
- 4.412. Курдюмов В. Военная учеба / В. Курдюмов // Красное студенчество. – 1927-1928. – № 12. – С. 34-38.
- 4.413. Лельчук В. С. Развитие химической промышленности и народное хозяйство СССР / В. С. Лельчук // Вопросы истории. – 1964. – № 8. – С. 33.
- 4.414. Лельчук В. С. Создания химической промышленности СССР : из истории социалистической индустриализации / В. С. Лельчук. – М., 1964.
- 4.415. Леонтьев Б. Вооруженный народ / Б. Леонтьев. – М. : Изд-во Осоавиахима СССР, 1936.
- 4.416. Леонтьев Б. Оборонная работа в колхозе и задачи стенной газеты. / Б. Леонтьев. – М., 1936.
- 4.417. Леонтьев Б. Осоавиахим – боевой резерв Красной Армии. / Б. Леонтьев. – М. : Воениздат., 1933. – 375 с.

4.418. Лукьянов А. И. Советское государство и общественные организации / А. И. Лукьянов, Б. М. Лазарев. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1969.

4.419. Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм / Роберт Майер // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 56–65.

4.420. Малиновский Л. Вторая «неделя обороны» / Л. Малиновский. – М.-Л., 1928.

4.421. Малиновский Л. Женщина и оборона / Л. Малиновский. – М.-Л., 1929.

4.423. Марковин Н. Осовиахим – могучий резерв Красной Армии и Флота / Н. Марковин. – М. : Редиздат ЦС Осовиахима СССР, 1939. – 318 с.

4.424. Мартынов В. Работа добровольных обществ: опыт РОС, ОСО и МОПР / В. Мартынов. – Л. : ОГИЗ-Прибой, 1931. – 40 с.

4.425. Матвієнко І. А. Діяльність парторганізацій України по зміцненню єдності народу і армії в 1933-1941 рр. / І. А. Матвієнко, П. М. Котелевський // Укр. іст. журн. – 1970. – № 9. – С. 50-57.

4.426. Минаев Н. Ф. Флот и оборонное общество / Н. Ф. Минаев. – М. : Изд-во ДОСААФ, 1978. – 80 с.

4.427. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-і рр.) / О. М. Мовчан – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 420 с.

4.428. На службе Отечеству. – М. : Р-ция «Витязь-Бражника», 2008. – 360с.

4.429. Наливайко І. Правда виявилась через багато літ [Електронний ресурс] / Іван Наливайко // Гіркий спомин жахливого терору. – Режим доступу : // <http://poltava-repres.narod.ru/statti/nalyv/pravda.htm>. - Назва з екрану

- 4.430. Наследники : (сборник статей). – М. : Изд-во ДОСААФ, 1976. – 207 с.
- 4.431. О задачах авиации Осоавиахима на 1938 г. – М., 1938.
- 4.432. Об ошибках руководства ЦС Осоавиахима Украины // Известия ЦС Осоавиахима СССР. – 1938. – № 5-6. – С. 15-18.
- 4.433. Одесское краснознаменное : (краткий исторический очерк). – Одесса : Политическое управление ОдВо, 1960. – 116 с.
- 4.434. Организация Военно-научного общества. – М., 1926.
- 4.435. Осоавиахим на новом этапе. – М., 1930.
- 4.436. ОСОАВИАХИМ. ДОСААФ. РОСТО. Традициям верны / за ред. Ю. П. Агафонова. – Курган, 2006. – 223 с.
- 4.437. От I до II Киевской областной партийной конференции. – К., 1934.
- 4.438. Очередные задачи Военно-научного общества. – М., 1926.
- 4.439. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – К., Политиздат Украины, 1977. – 814 с.
- 4.440. Павлов Ю. Народ и армия едины : (из истории шефства народа над СА и ВМФ) / Ю. Павлов // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 5. – С. 19-27
- 4.441. Пайпс Ричард. Русская революция : в 2 ч. / Ричард Пайпс ; [пер. с англ. Н. И. Кигай]. – Ч. 2. – М. : Росспэн, 1994. – 584 с.
- 4.442. Панков Д. В. В моем сердце – Отчизна одна. / Д. В. Панков, Д. Д. Панков. – М. : ДОСААФ, 1985. – 104 с.
- 4.443. Партийное руководство массовыми организациями трудящихся в условиях развитого социализма : сб. научн. трудов. – М., 1979.
- 4.444. Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР 1918-1973: исторический очерк. – М., 1974.
- 4.445. Перельман Я. И. Межпланетные путешествия / Я. И. Перельман. – М.-Л., 1935.

4.446. Пиха Д. Росли и крепили вместе со страной / Д. Пиха // Наследники. – М. : Изд-во ДОСААФ СССР, 1976. – С. 28-44.

4.447. Пиха Д. Д. Деятельность коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР / Д. Д. Пиха. – К. : Вища школа, 1979. – 168 с.

4.448. Пиха Д. Д. Патріотичні товариства сприяння Червоній Армії та обороні СРСР на Україні (до 40-річчя Тсоавіахіму) / Д. Д. Пиха // Укр. іст. журн. – 1967. – № 1. – С. 122-124.

4.449. Пиха Д. Д. Підготовка поповнення Червоної Армії на Україні в роки мирного соціалістичного будівництва / Д. Д. Пиха // Укр. іст. журн. – 1971. – № 3.

4.450. Пиха Д. Д. КП України – організатор всенародного піклування про зміцнення Червоної Армії (1921–1941 рр.) / Д. Д. Пиха // Укр. іст. журн. – 1970. – № 2. – С. 51-59.

4.451. Пожарский П. Н. Международное положение, угроза новой войны и наши задачи / П. Н. Пожарский. – Ленинград, 1929.

4.452. Попенко Ф. В полете – «Осоавиахим 1» : стратостат с таким названием стартовал 65 лет назад / Ф. Попенко // Военные знания. – 1999. – № 1. – С. 24-25.

4.453. Попов Т. К истории советских общественных организаций : (сборник документов и материалов) / Т. Попов, Д. Субботин. – М. : Высшая школа, 1970. – 440 с.

4.454. Попов Т. Т. Партия и общественные организации / Т. Т. Попов. – М. : Знание, 1969. – 48 с.

4.455. Пройдисвіт І. Ентузіасти оборонного фронту / І. Пройдисвіт. – Х. : На Варті, 1931.

4.456. Рогачевская Л. С. Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации : 1926-1927 гг. / Л. С. Рогачевская. – М. : Изд. Акад. наук СССР, 1959. – 255 с.

4.457. Рынин Н. А. Завоевание стратосферы : к полетам советских высотных аэростатов в стратосферу / Н. А. Рынин. – Л.-М., 1935.

4.458. Свистович С. М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.) / Степан Михайлович Свистович – К. : Варта, 2007. – 568 с.

4.459. Свистович С. М. Діяльність профспілок УСРР з охорони праці у 20 – 30-х роках ХХ століття / С. М. Свистович // Український селянин. Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 338–342.

4.460. Свистович С. М. Товариство Укравтодор в економічних перетвореннях в Українській СРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. / С. М. Свистович // Історичні і політичні дослідження ; за ред. П. В. Доброва. – Донецьк, 2006. – № 1/2 (27/28). – С. 114–122.

4.461. Семашко Н. Советы, крепите оборону страны / Н. Семашко. – М. : Партиздат, 1932. – 124 с.

4.462. Сенкович И. Аэроклубовцы. / И. Сенкович. – Красноярск, Красноярское книжное изд-во, 1979.

4.463. Сиротинский С. А. Путь Арсения / С. А. Сиротинский. – М., Воениздат, 1959.

4.464. Советский солдат – патриот, интернационалист. – К. : Вища школа, 1978. – 283 с.

4.465. Соцдоговор Горсовета Осоавиахима гор. Днепропетровска с горсоветом Осоавиахима гор.Запорожье на 1939 г. – [Без места издания].

4.466. Справочник партийного работника. – Вып. 7. – Ч. 1. – М. : Партийное издательство, 1933.

4.467. Справочник Червонохрестного робітника. – Х. : Видавництво Головної Управи УЧХ, 1925. – 82 с.

4.468. Сталин И. В. Письмо тов. Иванова и ответ тов. Сталина / И. В. Сталин. – М., 1938.

- 4.469. Стахановской дорогой // Бюллетень ЦС Союза Осоавиахима СССР. – 1935. - № 2-3. – С. 2-4.
- 4.470. Суханов В. Затерянные во льдах / В. Суханов. – Л., 1929.
- 4.471. Талан Є. П. До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925-1927 рр.) / Є. П. Талан // Укр. іст. журн. – 1967. – № 1. – С. 36-42.
- 4.472. Трамм Б. Походы в противогазах / Б. Трамм.– М. : Изд-во ЦС Осоавиахима СССР, 1937. – 96 с.
- 4.473. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 томах. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1.
- 4.474. Федоров Г. Т. Діяльність партійних організацій України по зміцненню оборонно-масової роботи серед трудящих республіки / Г. Т. Федоров // Укр. іст. журн. – 1969. – № 11.
- 4.475. Фельдман Э. Завод-крепость / Э. Фельдман. – М. : Молодая Гвардия, 1932.
- 4.476. Фомичова З. К. Оборонно-масова робота серед молоді напередодні Великої Вітчизняної війни / З. К. Фомичова // Укр. іст. журн. – 1970. – № 6. – С. 104-105.
- 4.477. Химия в войне будущего. – Харьков : Госиздат Украины, 1924.
- 4.478. XVII съезд ВКП(б). Красная Книга Осоавиахима. – М., 1934.
- 4.479. Цельмин П. Военная подготовка коммунистов и руководство Осоавиахимом / П. Цельман // Известия ЦК ВКП(б). – 1929, № 1.
- 4.480. Чистый Л. Патриотическое оборонное общество / Л. Чистый. – М., 1954.
- 4.481. Шапошникова Н. М. Комсомол України – активний помічник партії по військово-фізичному вихованню молоді республіки, 1937 – червень 1941 рр. / Н. М. Шапошникова // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 24. – К. : Вид-во КНУ ун-ту, 1969. – С. 92-104.

4.482. Шапошникова Н. М. Масово-оборонна робота серед молоді республіки в 1937-1941 рр. / Н. М. Шапошникова // Укр. іст. журн. – 1970. – № 8. – С. 72-77.

4.483. Шляхами комсомольської слави : довідник / упорядник Н. М. Шапошникова. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1968. – 472 с.

4.484. Щиглик А. И. Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР / А. И. Щиглик. – М. : Наука, 1977. – 243 с.

4.485. Эйдеман Р. П. Осоавиахим – организатор друзей современной авиации / Р. П. Эйдеман // Красная Звезда. – 1933. – № 3.

4.486. Эйдеман Р. П. Партийное руководство Осоавиахимом / Р. П. Эйдеман // Партийное строительство. – 1937. – № 4.

4.487. Южин Д. С «Красиным» на спасение «Италии» / Д. Южин. – Л., 1928.

4.488. Якир И. Э. Комсомол – первый помощник в деле боевой подготовки / И. Э. Якир. – К., 1936. – 168 с.

4.489. Ямпольская Ц. А. Вопросы теории и истории общественных организаций / Ц. А. Ямпольская. – М. : Наука, 1971. – 258 с.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

4.490. Антипин Л. Н. Деятельность государственных органов и общественных организаций по воспитанию личного состава Красной Армии в межвоенный период (1921 – июнь 1941 гг.): опыт, тенденции, уроки : дисс. ... д-ра. ист. наук : 07.00.02 / Л. Н. Антипин. – М., 2001. – 382 с.

4.491. Артемов Ж.Л. Деятельность Коммунистической партии по военно-патриотическому воспитанию советского народа в годы довоенных пятилеток : дисс. ... канд. ист. наук / Ж. Л. Артемов. – М., 1968. – 362 с.

4.492. Бойная К. И. Коммунистическая партия – организатор патриотического движения женщин за подготовку к защите Родины в 1937–

1941 гг. (на материалах Украины) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / К. И. Бойня. – К., 1974. – 34 с.

4.493. Борисов Л. П. Роль ОСОАВИАХИМа в социалистическом строительстве и укреплении обороноспособности СССР (1927-1941 годы) : дис. ... канд. ист. наук / Л. П. Борисов. – М. : Академия наук СССР, Институт истории, 1967.

4.494. Буш Н. К. Деятельность Коммунистической партии по укреплению единства армии и народа в предвоенные годы. 1938- июнь 1941 года. (на опыте партийных организаций Украины, политорганов и партийных организаций Киевского, Одесского, Харьковского военных округов) : дисс. ... канд. ист. наук / Н. К. Буш. – М., 1979. – 199 с.

4.495. Гошуляк В. В. Оборонно-массовая работа в СССР в годы довоенных пятилеток (1929-июнь 1941 гг.) : дисс. ... д-ра. ист. наук / В. В. Гошуляк. – Пенза, 1991. – 363 с.

4.496. Ильина И. Н. Общественные организации РСФСР в 20-е годы : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. Н. Ильина. – М., 1996.

4.497. Казимиров И. Н. Оборонно-массовая работа в Среднем Поволжье в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. Н. Казимиров. – Пенза, 2005. – 198 с.

4.498. Капустина Н. И. Развитие общественных организаций Ставрополья в 1920-е годы : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н. И. Капустина. – Пятигорск, 2005. – 231 с.

4.499. Кармазина М. С. Деятельность добровольных обществ Украинской ССР в период Социалистической реконструкции народного хозяйства. 1926-1936 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М. С. Кармазина. – К. : Ин-т истории АН УССР, 1988.

4.500. Киселева И. В. Добровольные общества в Советской России, 1917-1920 гг. : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / И. В. Киселева. – Ростов-на-Дону, 1999. – 378 с.

4.501. Ковалев И. Я. Ленинский комсомол – активный помощник коммунистической партии в военно-патриотической работе среди молодежи (1921- июнь 1941 гг. на материалах Украины) : автореф. дисс. ... д-ра. ист. наук / И. Я. Ковалев. – К., 1978.

4.502. Коржихина Т. П. Общественные организации в СССР в переходной период от капитализма к социализму : дисс. ... д-ра. ист. наук : 07.00.02 / Т. П. Коржихина. – М. : Государственный историко-архивный институт, 1986.

4.503. Леонова Н. А. Потребительская кооперация Северного Кавказа в 1920-1930-е годы : дисс. ... канд. ист. наук / Н. А. Леонова. – Ставрополь, 1998. – 221 с.

4.504. Литовченко Т. А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 1918-1939 роках : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. / Т. А. Литовченко. – К., 2006. – 202 с.

4.505. Минаев Н. Ф. Борьба Коммунистической партии за развитие и укрепление Военно-Морского Флота в годы довоенных пятилеток (1928-1941 гг.) : дисс. ... д-ра. ист. наук / Н. Ф. Минаев. – М., 1975.

4.506. Мухутдинов А. А. Политический Красный Крест (История создания деятельности: опыт изучения массовых источников) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. А. Мухутдинов. – М., 1998. – 157 с.

4.507. Пивницкий Н. Д. Партийное руководство оборонно-массовой работой среди трудящихся Украины. 1933-1937гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Н. Д. Пивницкий. – К., 1978. – 25 с.

4.508. Пиха Д. Д. Борьба коммунистической партии за укрепление советских вооруженных сил в 1924-1928 годах (на материалах Украинского военного округа и партийной организации) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. / Д. Д. Пиха. – К., 1964.

4.509. Сидорук Д. Г. Формирование патриотизма военных моряков советского флота: Теория и практика. (1917-1945 гг.) : дисс. ... д-ра. ист. наук 07.00.02 / Д. Г. Сидорук. – К., 1994. – 400 с.

4.510. Солодков В. Т. Коммунистическая партия – организатор и руководитель шефства комсомола над военно-морским флотом (1922-1932 гг. на опыте Украины) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / В. Т. Солодков. – К., 1977. – 167 с.

4.511. Сюукина Е. А. Борьба КПСС за подготовку страны к активной обороне в довоенные пятилетки : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. А. Сюукина. – М., 1954. – 17 с.

4.512. Сясоутов Ш. К. Партийное руководство шефством комсомола над ВВС СССР. 1931-1941 гг. Опыт Компартии Украины : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Ш. К. Сясоутов. – К., 1987. – 24 с.

4.513. Храмцов В. И. Массовая оборонная работа Советов в Среднем Поволжье. 1926-июнь 1941 гг. : дисс. ... канд. ист. наук / В. И. Храмцов. – Саранск, 1994.

4.514. Чехович А. Ф. Деятельность Компартии Украины по подготовке населения республики к вооруженной защите социалистической Родины в предвоенные годы. 1938- июнь 1941 гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / А. Ф. Чехович. – Харьков, 1974. – 20 с.

4.515. Шапошникова Н. Н. Коммунистическая партия Украины – руководитель оборонно-массовой работы среди молодежи (1937 – июнь 1941 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Н. Н. Шапошникова. – К., 1970. – 20 с.